

ДЕЛЯН АНГЕЛОВ

**ИКОНОМГЕОГРАФСКИ ПРОЯВИ НА
ПРОСТРАНСТВЕНО НЕРАВЕНСТВО**

**УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
Пловдив, 2023**

© Делян Ангелов, автор, 2023 г.

© Университетско издателство „Паусий Хилендарски“, 2023

ISBN 978-619-.....-.....-.....

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ В ТЕМАТА	5
I. Глава първа	
ИКОНОМИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ И ИКОНОМИЧЕСКА ТЕОРИЯ В ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЕРАВНОМЕРНОТО ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ	
1.1. Нова икономическа география - отдалечаване от неокласиката	11
1.2. Икономгеографски аспекти на модерното икономическо пространство	30
<i>1.2.1. Национално измерение на пространственото неравенство</i>	<i>32</i>
<i>1.2.2. Стопанска модернизация и пространствена икономика</i>	<i>34</i>
<i>1.2.3. Парадигма център – периферия</i>	<i>39</i>
1.3. Визията за града като център на изследователска симбиоза между икономическата география и икономическата теория	57
<i>1.3.1. Пространствено-икономическо моделиране на градските структури</i>	<i>57</i>
<i>1.3.2. Изследвания на градското пространство</i>	<i>73</i>
<i>1.3.3. Показатели за формиране на градски пространствени стопански структури</i>	<i>77</i>
<i>1.3.4. Релативен подход към изследване на градското пространство</i>	<i>80</i>
Глава втора	
II. СЪВРЕМЕННИ ИЗТОЧНИЦИ И ПРОЯВЛЕНИЯ НА ГРАДСКОТО ПРОСТРАНСТВЕНО НЕРАВЕНСТВО	
2.1. Модерната икономика и неравномерното развитие на градско пространство	87
<i>2.1.1. Неравномерно развитие и пространствено неравенство</i>	<i>87</i>
<i>2.1.2. „Икономика на знанието“ и постмодерното пространствено развитие</i>	<i>93</i>
<i>2.1.3. Икономика на услугите и пространствена неравномерност</i>	<i>96</i>
2.2. Урбанизацията и неравномерното пространствено развитие	96
<i>2.2.1. За същността на урбанизацията</i>	<i>99</i>
<i>2.2.2. Деиндустриализация – деурбанизация</i>	<i>99</i>
<i>2.2.3. Градската икономика – самостоятелен фактор за неравномерно развитие на градското пространство</i>	<i>110</i>
2.3. Градската депресия като проява на пространствено неравенство	115
<i>2.3.1. Признаци на градска депресия</i>	<i>133</i>
<i>2.3.1. Процеси и форми на неравномерно градско пространствено развитие в развитите държави</i>	<i>137</i>
	142
III. Глава трета	
АНАЛИЗ НА ГРАДСКАТА ДЕПРЕСИЯ - ФАКТОРИ, ФОРМИ И ПОСЛЕДСТВИЯ (на примера на град София)	
3.1. Пространствена сегрегация и градски упадък в българските градове	163
3.2. София: от определянето на градските граници до свръхурбанизация	169
3.3. Развитие на модерни пространствени, социални, демографски и стопански процеси на територията на София	174

3.4. Пространствена сегрегация и градски упадък на територията на София	179
<i>3.4.1. Признаци на градски упадък на територията на София</i>	185
<i>3.4.2. Упадък на градския център на София</i>	193
3.5. Стратегии за градска ревитализация и преодоляване на градския упадък	204
3.6. Предпоставки за ревитализация в българските градове	209
V. ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	223
ПРИЛОЖЕНИЯ	229

ВЪВЕДЕНИЕ В ТЕМАТА

При разглеждане на проблемите на градски упадък най-често се изтъква социологически, демографски или психологически аспект на явленияето. Ние намираме това за непълноценно отношение, тъй като основата на този мащабен процес е стопанска. Като феномен на индустриализацията, главните урбанизационни процеси следват макроикономическата динамика. Периодите на градски упадък съвпадат с периодите на етапите на макроикономическо развитие на западните икономики.

Причина за избор на тема за нас се акумулира от най-новата българска действителност. *Актуалността* присъства в три направления: *първо* тя произтича от най-новите проблеми пред българското общество; *второ* – в направлението *икономика на градовете/урбанистика (urban economics)* в България отсъства от родния научно-икономически пейзаж; *трето* – в основната си част тя е свързана със стопанско-пространствените отношения, а *пространствената икономика* до момента отсъства от родния научен икономически пейзаж – изследванията са изключително рядко явление.

Други по-общи обстоятелства, определящи *актуалността* и *значимостта* на темата на настоящото изследване са: *първо* – нарастването на *пространственото неравенство* в градовете в световен мащаб, като проекция на нормативните, идеологизирани и глобализационни модели на *урбанизационно развитие*, и *второ* – взаимодействието между стопанските процеси върху *пространственото неравенство*.

Тези аспекти се определят като актуални, поради разбирането, че актуалността в науката няма *събитийното* измерение на медийната актуалност, а има *трайност и приемственост*, формираща нови интердисциплинарни направления. Също така, интернаучният подход в изследването и споделената методология се утвърдиха като резултатни научни практики във водещите изследователски центрове през последните четири десетилетия.

В тази връзка сме длъжни да отбележим и изправилите се пред нас **ограничения** на изследването, а именно:

- Изправени сме пред рисковете на прагматичния подход, целящ на всяка цена предоставянето на „рецепти“ и по тази причина отбягващ да се изправи пред концептуалните усложнения, скрити зад понятието *градски упадък*; предпочетохме пътя на позитивният анализ на причините и действителната картина пред нахвърлянето на спорни модели на бъдещо развитие;
- Утвърдената англоезична терминология, непозната и неизползвана в български източници поставя пред нас риска на превода; но дори смислово преведени те остават нови за българската научна литература;
- Ярκο представените процеси на градски упадък в развитите страни у нас са изкривени от разлики в мащаба – пространствен, демографски и стопански;

Акцент на изследването е извличането на негативния исторически екстракт от урбанизационното развитие, защото той е носител на по-смислените предупреждения/предвиждания. Така по-ясно се открояват непрекъснатите линии в хода на развитието, осмисля се цялостната картина на българската действителност. Повтарянето в продължение на години, със забележително постоянство, на идентични ситуации, чужди грешки и решения, разкрива невидимите прагове в икономическия живот, така трудни за преодоляване.

Градът е жива тъкан, която се захранва от своето разнообразие. Деградацията на разнообразието и едностранното развитие неизбежно води до упадък. Парадигмите в стопанска политика понякога рязко променят посоката си под напора на социалните движения и тази бърза промяна води до поява на „вакуум“ в градското пространство и култура. Оформят се „бели полета“ – т.нар. *депресивни градски зони (blighted areas)*, част от пространствено неравномерната градска тъкан. В подобно състояние на структурна депресия се развиват редица негативни социални и стопански процеси с негативно отражение върху цялостното пространствено-градско развитие. Резултат от това са неустойчивите практики на легалната икономика и високото ниво на сивия сектор, водещо до бързо изчерпване на човешкия и инфраструктурен ресурс. Цен-

трална роля в този комплекс от процеси заемат пространствената сегрегация, гетоизацията и корпоратизацията на градското пространство, изключително присъщи и за българското градско развитие в преходния период.

Какъв е пътят към устойчивото градско развитие? И как да бъдат избягвани негативните форми и процесите на урбанистичен упадък? Това са основните въпроси, довели до идеята за разработване на настоящата тема.

Джентрификацията на Сан Франциско днес нелепо повтаря късната модернизация на Ню Йорк. Става въпрос не за разчистването на гета, а за безвъзвратното унищожаване на трайни, успешни общности и устойчиви стопански модели. В името на каква визия за град на бъдещето?

Градовете с техния *агломерационен* ефект привличат население и стопанска дейност и тази привлекателност нараства експоненциално (нарастваща икономия от мащаба и обвързаността), но възможно ли е докато се ползваме от това да не забелязваме *дефектите* от прекомерната гъстота, обезсмислящи донякъде икономията от мащаба. Дисбалансът в съвкупността от отношения, нарушаването на равновесието между връзки и съотношения в комплексната пространствена организация, т.е. отклонението на системата или на някоя от нейните подсистеми от *нормативното* (очакваното) състояние, проявяващо се с понижаване на степента на организация, ефективност на функциониране, темпове на развитие, довеждат до *генетично* заложен в урбанистичното развитие „шум“, обект на този текст – *градската депресия*.

Основната *теза* на настоящият труд може да се представи така: модерната урбанизация като феномен на индустриалното общество и урбанизационните процеси следва най-общите етапи и парадигми на стопанско развитие. При това следване се образуват времеви и пространствени депресивни зони, които могат да се определят като градска депресия. До края на XX век урбанизацията не е автономен процес, а по-скоро нормативен метод за постигане целите на по-обща политики (стопански, социални).

Основната *цел* на изследването е *анализът на основните фактори за развитие на пространствено неравенство* и нарастването на формите

на пространствено неравенство в българските градове в периода на преход.

В изследването са дадени редица примери от световния опит, както за *градска депресия*, така и за *ревитализация и устойчиво градско развитие*.

В досегашната българска практика програмите за ревитализация на градовете са обект предимно на общоустройствени планове и спорадични проекти.

В българската „*Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013 – 2025*” се залага на полицентричен модел на развитие:

„Икономическото развитие следва пространственото структуриране на територията и предложени полицентричен модел с неговите центрове и оси на развитие, мобилизира ресурсите, съобразно потенциала им и изискванията за постигане на социално сближаване и екологична устойчивост, като създава конкурентноспособни икономически активни зони. В последователно изследваните сектори на икономиката – от селското стопанство до иновациите, логистиката и клъстерите, се дават основните цели за обвързването им с националното пространство и приоритетите за развитието му, с което да се гарантира жизнениостта на националната територия”¹.

Обект на изследването е градското пространствено неравенство.

Предмет на изследване в „*Икономгеографски прояви на пространственото неравенство (на примера на градската пространствена депресия)*” са процесите и формите на градски упадък/депресия.

Макар процесът на градска депресия, (свиващите се градове – *shrinking cities*) има конкретен адрес – градското селище, явлението *shrinkage* може да се проектира в следната перспектива:

свиващи се градове → свиващи се региони → свиваща се икономика.

Настоящото изследване си поставя следните **задачи**:

- *Изясняване на етапите на развитие и сближаване на пространствените научни направления, изследващи градското пространство;*

¹ Националната концепция за пространствено развитие за периода 2013 – 2025.
<http://www.mrrb.government.bg/docs/d747ca682ac1a70380428fd1dc664fb3.pdf>

- *Изследване на причините и механизмите за развитие на градска пространствена сегрегация и депресия;*
- *Анализ на пространствено-стопанската проблематика около депресивните градски райони;*
- *Изследване на икономгеографски подходи за устойчиво развитие на градската територия.*

Урбанизацията като общ проблем, в който е поставен „частният” – *депресивните градски територии*, според нас е изследван повече монодисциплинарно: с подходите и инструментариума на географията, демографията, икономиката, историята, градостроителството, архитектурата, социологията, културологията, политологията или на правото.

Проблематиката *депресивни градски територии* само формално е „частна”, тъй като според работната хипотеза на това изследване, урбанизацията като цялостен процес носи дефектите, които се проявяват на *определен етап* от нейното развитие.

Изследването притежава няколко важни критерии за научност:

- *проблемност* – едва ли има друга подобна проблемна ситуация за урбанистиката и регионалистиката, за социално-икономическото развитие на държавите и регионите *от депресивните територии, неравномерното развитие и увеличаването на социалното неравенство* – все проблеми, които се анализират в изследването;

- *системност* – научното изложение е логически организирано и подредено;

- *систематизираност* – този критерий, заедно с проблемността, би трябвало да се смятат за особено постижение на изследователския труд: обоснованост и доказателственост на знанията чрез проверка на опита и теоретическа аргументация;

- *обективност, истинност и валидност* – обстоятелството, че са ползвани различни аналитични и информационни източници – често с противоречиви изводи, както и обстоятелството, че изследването е и опит да се деидеологизират някои представи за развитието на урбанизацията, са достатъчно категорични примери за обективност. Освен това фактическата илюстрация е достатъчно истинна и годна, заради достоверните източници на информация;

- *иновация и принос:*

– използван е ГИС софтуер при съставянето на някои от приложенията, представящи пространствени отношения и разпределение на територията на община Столична.

Глава първа

ИКОНОМИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ И ИКОНОМИЧЕСКА ТЕОРИЯ В ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЕРАВНОМЕРНОТО ПРОСТРАНСТВЕНО РАЗВИТИЕ

1.1. Нова икономическа география – отдалечаване от неокласиката

Извън „мейнстрийм“-а от теории, изискващи *нормативен* макроикономически подход, наложили се в процеса на идеологическо противопоставяне, през последните няколко десетилетия се развиха редица алтернативни хетеродоксални научни направления, чиято сърцевина са изследванията в сферата на икономическата география и пространственото неравенство.

Изследванията на пространствените аспекти на социално и икономическо неравенство са плод на европейската критическа мисъл, но те провокираха една „нова вълна“ сред американските икономисти, опозиционна на общоприетата неокласическа и неоконсервативна традиция.

Ядрото от най-цитирани изследователи, положили началото и до развили новите пространствени направления е интернаучно, съставено от социолози, урбанисти, географи и икономисти. Сред тях са: Робърт Парк, Ърнест Бриджис, Луис Уърт (урбанизъм - чикагска школа), Мишел Фуко, Анри Льофевр, Пиер Бурдьо (Френска школа критическа урбанистика), Уилям Алонсо, Питър Хагет, Дейвид Харви, Мануел Кастелс, Едуард Соуджа (Критическа икономическа география), Пол Кругман, Масахиса Фуджита, Джоузеф Стиглиц (Неокейнсианство, Нова икономическа география), Ричард Флорида (Теория на креативната класа), Дъглас МакУилямс и др.

В контекста на съвременната *урбанистика*, изследванията приемат една основна отправна точка: в своята най-дълбока същност градовете са стопански феномен – първична и спонтанна форма на икономията от мащаба. Социокултурното и цивилизационно значение на градовете и урбанизацията има своята стопанска обусловеност.

В динамичното противопоставяне между личното и обществено пространство се развива структурата/скелета на градската среда. Конкуренцията между пространството на бизнеса и общественото жизнено

пространство е в центъра на процесите, генериращи пространствената форма на социалното неравенство.

Процесите на глобализация неминуемо изискват по-висока степен на концентрация (включително пространствена) на капитала, производството и работната сила; т.е. глобалната икономика стимулира локализацията чрез повишаване на ролята на градовете/урбанизацията, на самите урбанизационни феномени в социално-политическото развитие на страните и регионите. Но ходът на това развитие е неравномерен, съпроводен от деформации, причинени от високата географска подвижност на съвременния капитал. Много локации, в които тази подвижност е причинила бърз икономически възход, през последните две десетилетия се наблюдава още по-бърз разпад. Както икономическият възход, така и упадъкът са най-видими в условията на големите урбанизирани ядра на икономическите региони.

Вярно е, и двата процеса имат общи черти: на *входа* е икономическата система – на *изхода* – цивилизационният (едно от значенията на античното *urbanus/civilis*) избор. Но интеграционните връзки и инструментариумът, който ползва глобализацията са интеграционните връзки и инструментариумът на урбанизацията, само че вече не само локализиращи, но и планетарно *регионализирани*.

И колкото и ненаучно да прозвучи, би могло да се направи едно сравнение само заради контрастната му образност: дали пък глобализацията не е само една фрагментирана, разпокъсана „*решетка на Кристалер*”¹, крепяща се на неимоверно пространствено, социално и икономически *удължените* връзки между *централност* и *периферийност*.

Макар че в случая понятието *периферия* при процесите на глобализация няма същия смисъл каквото е периферията в урбанизираните пространства, но несъмнено може да се направи обоснована аналогия между двете. При урбанизацията периферията е част от общото пространствено развитие, а при глобализацията – периферията е извън *пространството* на глобализационните процеси. И точно това поражда нега-

¹ Моделът на Валтер Кристалер (1893 – 1969) е известен като *теория на централните места*. Според нея централно място в някаква територия има градът, който изпълнява функциите по обслужване на населението от района, осигурявайки търговия на стоки и услуги. Останалите селищни територии от района са допълнителни (допълвачи) и имат различен ранг.

тивните последици на глобализацията: *неравномерното развитие и неравенството.*

Разглеждайки естеството на търговските връзки между развитите или „централни“ икономики и „периферни“ икономики, теоретиците на зависимото развитие (*хипотеза Пребиш-Зингер*¹), например подчертават, че естеството на специализацията и условията на обмен са такива, че „централните“ държави печелят, а периферните икономики – не. Всъщност, твърди се, че подпомогнатото *развитие* на „центъра“ и подпомаганата *недоразвитост* на „периферията“ са „двете страни на монетата“ – международната търговия. Но не са ли конституирани стопанските отношения в рамките на градската икономика и градското пространство по аналогичен начин – *център срещу периферия?*

За много географи и икономисти *неравномерното развитие*, генерирано от принципите на пазарната икономика е основата на острите социални противоречия на съвременността. И обясненията на това неравномерно развитие е заложено в самите модели на макроикономическо развитие. Самото обстоятелство, че в глобалното пространство съществуват „дялове“, разделящи света на Първи свят, Трети свят, Развития свят, на по-малко развити, повече развити страни и така нататък, екстраполира несъответствията на стопанското развитие.

Неравномерното развитие и неравенството са характерна черта и на урбанизацията. В исторически план „рецептите“ за това т.нар. пространствено неравенство търсят щандортната теория, теорията за централните места, школата на пространствения анализ, урбанистиката, градския икономикс, икономическата география и новата икономическа география.

*„Градове са експерименталните лаборатории на света и по този начин – метафора за едно несигурно време. Те са както раковото заболяване, така и основата на нашия обвързан свят, едновременно вирус и антияло. От промяната на климата до бедността и неравенството, градовете са проблемът – но и решението”*².

¹ Prebisch–Singer hypothesis. Hans Singer, Raúl Prebisch изтъкнати икономисти в областта на дивелъпмънт икономикс и теория на зависимото развитие.

² **Канна**, Параг. Отвъд границите на градовете. // Либерален преглед, <http://www.librev.com/2013>. Есе от книгата му The Second World, 2008 г. (Параг Канна/Parag Khanna (1977 –) – индийско-американски геополитически експерт, директор на Инициативата за глобално управление към Американската стратегическа програма в New America Foundation. През 2008 е съветник по външната политика на кандидата за прези-

Другото решение е... геоурбанизацията, „вътрешен” урбанизационен процес, който се опитва да саморегулира дефектите на урбанизация.

„В условията на разгърналата се свръхурбанизация, тенденциите за разширяване на опустиняването придобиха още по-мащабни характеристики – написа през 2008 проф. Марин Деведжиев в статията си „От урбанизация – към геоурбанизация”. – Очертава се тревожна закономерност – нарастват градовете, заедно с пространственото нарастване на опустиняването. Във връзка с това се налага императивна необходимост от разширяване жизнената среда на световното население, т.е. от заселване на цялото годно за живот пространство, което пък означава процесът на урбанизация да прерасне в геоурбанизация¹.

Като един от фундаментите на познанието географията осъществява тесни методологични връзки с философията, историята, икономиката, политологията, демографията, физиката, екологията, биологията, математиката и ред други науки. Затова и в собственото си развитие, следвайки т.нар. *когнитивни*² връзки, географията (в нейните основни клонове³: природна и география на човека) е повлияна от теоретичните концепции на свързаните с нея науки.

Още повече, че през последните сто години съвременният предмет на изследване на географията се определя като „геоуниверсум”, като съвкупност от явленията и процесите на „географската обвивка”. Съвсем естествено, следствие от всеобхватния предмет, е както отделянето на частни географски направления, така и споделянето на обект, методи и направления с други природни и социални науки. Този процес се отнася и до основните научни направления на Природната и Социално-икономическата география.

Фигура 1

Формирането на различните школи в областта на географията се извършва през втората половина на XIX век, но всяка национална школа е наследник на научното творчество на плеяда изяви учени, а и в голяма степен то е повлияно от теоретичните концепции на другите науки.

дент Барак Обама).

¹ Деведжиев, Марин. От урбанизация – към геоурбанизация. // *Геополитика*, С: Българско геополитическо дружество, 2008 г., № 3, 1 – 80.

² Има се пред вид близки/„сродни”, пресичащи се (интернаучни) връзки (от лат. *cognatas*), а не когнитивни (от лат. *cognitiva*) – в смисъла на познавателни.

³ Част от системата на географските науки, но извън двата основни клона са и направленията Теоретична география, Картография (същевременно и научен метод на географията), Математическа география.

Всяка от тях (история, философия, икономика, политология, демография, социология, психология, право) е „успяла да докаже своята частна изследователска методология, но едновременно с това използва и универсален пространствен (географски) метод на изследване. Този факт не би трябвало да се разглежда като противоречие, при условие че има взаимното признаване на общото в методологичната база на обществените науки, в т.ч. и в обществената география”¹. Или казано с думите на Ричард Хартшорн²: в полето, официално признато за „география” може „чрез една единствена среща да прочетете неща, които иначе принадлежат на геологията, климатологията, почвзнанието, икономиката, историята или на политическите науки”³.

Точно тук обаче трябва да се отбележи преди всичко влиянието на географските концепции на класическата география върху развитието на втория основен нейн клон – хуманитарната (обществената, социално-икономическата география) и в частност – върху икономическата география като нейно основно направление. И без да се забравя и обратното влияние на географската наука върху развитието на някои от основните научни концепции на философията и икономическата теория, колкото и епизодично да е то.

Защото „географията е пространствен интегратор на разнородни по своя предмет на изследване научни направления. Нейният специфичен статут в системата на науките, както и произтичащите от това особености на нейната вътрешна структура са резултат от сложните процеси на диференциация (анализ) и интеграция (синтез) както в нея, така и в науката като цяло”⁴.

Фигура 2

Школите, претендиращи за интегрален подход към обществената география, и към географията преди всичко, са хорологията, френската школа на „География на човека”, регионалната география, Школата на пространствения анализ, теориите за регионалния растеж.

¹ Русев, Марин. Анатомия на глобалното противостоене от гледна точка на класическата геополитика // *Геополитика*, № 4, 2005, 1 – 24.

² **Richard Hartshorne** (1899 – 1992) – американски географ, последовател на хорологическата парадигма и изявен защитник на тезата за единна географска наука.

³ **Hartshorne, Richard**. *The Nature of Geography*. Lancaster, Penn.: Association of American Geographers, 1939, 146 p.

⁴ Русев Марин. Измерения на сигурността: методологични особености и структура на географската наука. // *Геополитика*, № 4, 2011.

Немска школа:

- *Антропогеография*

От началото на XX век в Германия широко признание сред географите получава антропогеографската концепция на Фридрих Ратцел¹. Ратцел, като представител на социалния дарвинизъм² твърди, че съществува нещо много общо в живота на групите хора и животните, разполагането им по повърхността на Земята, взаимодействието с околната среда. Затова и разглежда държавата (а и всяка територия) като организъм, на който е присъща борбата на живите същества за оцеляване и въвежда концепцията за „жизненото пространство“.

Антропогеографията е свързана с „географския посибилизъм“: това е модел на развитие, при който човек може да направи избор в своя полза от предоставените от природната среда възможности. На практика това е смекчаване на географската детерминистична концепция, следствие от настъплението на идеите на позитивизма. В началото на XX век значим принос в развитието на геополитическата наука внасят немският политолог Карл Хаусхофер³ и английският географ Хилфорд Макиндер⁴. И двамата смятат, че светът се намира в състояние на постоянна нестабилност и го разглеждат като арена на борбата между двата водещи елемента на политиката – морската и континенталната сили.

- *Хорология*

Емануил Кант, Александър фон Хумболт и Карл Риттер въвеждат хорологичната концепция в съвременната география в края на XVIII и началото на XIX век. Разглеждат се световните региони на макро- и мезо- равнище, както и отделните страни (ландшафтни комплекси) от комплексно-географска гледна точка. Немският географ *Алфред Хетнер* обобщава и доразвива теоретически идеите на Риттер и става основател на т.нар. *хорологическа научна школа*, по-късно прераснала в направление *Ландшафтзнание (включващо и антропогенният ландшафт)*.

¹ **Ratzel**, Friedrich. Anthropogeographie – Die geographische Verbreitung des Menschen. 1882–1891; Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. 1897; Die Erde und das Leben, 1902.

² Социалният дарвинизъм е теория, според която конкуренцията между всички индивиди, групи, нации или идеи е двигател на социалната еволюция в човешките общества. Терминът „социален дарвинизъм“ се появява за пръв път в Европа през 1879 г. В САЩ става популярен през 1944 г. благодарение на американския историк Ричард Хофшадтер.

³ **Haushofer**, Karl. Bausteine zur Geopolitik. Berlin, Grunewald: Kurt Vowinckel, 1928.

⁴ **Mackinder**, Halford J. The Geographical Pivot of History. // *Geographical Journal*, 1904, Vol.23, No 4, 421 – 437.

Според Хетнер обект на географията са земното пространство и запълващите го и взаимодействащи си обекти и явления. Отделните уникални съчетания на обекти и процеси на определена територия, води до обособяването на географски пространства (хороси). Човешкото общество и взаимодействието му с природата създава свои „хороси“ – антропогенните ландшафти, в това число и стопански (промишлени, земеделски, урбанистични), които са обект на изследване от странознанието (ландшафтологията).

- *Културен ландшафт*

Голяма известност получава школата на *културния ландшафт* (1906) на немския географ *Ото Шлютер*), придаващ особено значение в трудовете си на подробните национални и регионални характеристики на икономогеографските явления. Основният обект на географските изследвания Шлютер нарича *културни пейзажи*, които се състоят от достъпни за непосредственото възприятие природни и „човешки“ (населени места, транспортни потоци и т.н.) компоненти. В ландшафта Шлютер вижда преди всичко морфологични черти. Промените, извършени от хората в ландшафта, за Шлютер представляват основната задача на географското изследване. Определянето на ландшафта от Шлютер е малко по-различно от разбирането на ландшафта на Хумболт, на Ратцел, Реклю и много други географи, предшественици на Шлютер.

Поставяйки акцент върху населението, обществото и стопанството, разглеждайки ги от всевъзможни аспекти, тя изяснява основни стопански въпроси, свързани с развитието, структурата и разпределението на работната сила, трудовите навици, стопанската специализация.

Като се обвърже обективният природен комплекс (ландшафтът) със свръхактуалната проблематика по опазването на природната среда, то неминуемо се стига до съвременната ландшафтна екология на *Карл Трол*¹ от 1939 г.² Но както отбелязват българските географи Карастоянов и Петров, няма да бъде реално, ако природногеографските науки бъдат определени с общото понятие *геоекология*. В този аспект авторите се позовават на *Питър Хагет* (1979 г.), който смята, че „географите имат работа със структурата и взаимодействието на две главни системи: еколо-

¹ Carl Troll (1899 – 1975) – изтъкнат немски географ, въвел понятието „ландшафтна екология“ и свързан с него терминологичен апарат, брат на ботаника Вилхелм Трол.

² **Troll**, Carl. Luftbildplan und ökologische Bodenforschung [in:] Z.Ges.Erdkunde zu Berlin, 1939.

гична, която обединява човека и обкръжаващата го среда, и пространствена, свързваща един район с друг посредством сложен обмен“.¹

Регионалната парадигма

От средата на XIX век в Западна Европа и САЩ се оформят няколко направления, които могат да се обобщят като „регионална парадигма“ в географията. Те доминират в научните изследвания и методи до средата на XX век, когато са отхвърлени от „количествената революция“ и школата на пространствения анализ. Това са: *Geographie Humaine* (География на човека) във Франция, *антропогеографията* в Германия и *хорологията* в Германия и САЩ. И трите направления са по-силно изразени като икономическа и социална география и част от методите им се пренасят в икономическите изследвания. Хорологическите и ландшафтни традиции продължават развитието си в основното интердисциплинарно направление Регионална география и по-късно – в Регионалната икономическа география.

Теориите за регионалния растеж обикновено се свързват с името на автора на „*линейния модел на града*“ Харолд Хоутълинг². Той първи поставя проблема (1929) за връзката между неценовата конкуренция и географското разположение, доразвит от Торн Паландер, Аугуст Льош и Едгар Хувър. „*Хувър доразвива идеите за конкуренцията в пространствен аспект, с което доказва, че тя може да има концентриращ (привличащ) или деконцентриращ (разпръскващ) ефект върху икономическите дейности. Този извод се оказва изключително полезен и в икономическата география, където по-късно представителите на холандската географска школа (Ян Тинберген, Ян Серк-Хансен и Хендрикус Бос³) обосновават деиндустриализацията на агломерационните ядра*“⁴. Тук един от основните фактори е именно конкуренцията със своите пространствени проявления.

От друга страна, влияние върху цялостното развитието на класическата и неокласическа география оказват философските концепции: от

¹ Карастоянов Ст., Петър Петров, „Съвременна структура на географските науки“, годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ГГФ, книга 2 – география, том 87, 1995 г. с. 7 – 20;

² Hotelling, Harold. Stability in Competition. // *The Economic Journal*, 1929, Vol. 39, No. 153, 41 – 57; The Economics of Exhaustible Resources. *Journal of Political Economy*, 1931, Vol. 39, No. 2, 137 – 175.

³ Б. м.: Jan Tinbergen, Jan Serck-Hanssen, Hendricus/Hank C. Bos.

⁴ Стойчев, Косьо. Сравнителен анализ между икономическите теории и географските концепции за развитие и организация на пространството. – В: Зборник от третият конгрес на географите во Република Македонија, Македонско географско друштво, Скопје, 2005.

концепциите на *класическата философия*: емпиризъм, рационализъм, идеализъм и романтизъм; през *модерната философия*: материализъм, позитивизъм, философска антропология, екзистенциализъм, прагматизъм, аналитична и континентална философия – до *постмодерната философия* на „обръщане към субекта“.

Емблематични имена от философията имат и пряк принос за развитието на географската наука и географските школи: Шарл Луи Монтескьо – върху географския детерменизъм; Имануил Кант – върху оформянето на хорологизма в географията; на Огюст Конт – за географската среда като една от движещите сила за развитие на обществото; Мишел Фуко и Анри Льофевр полагат основите на осмисляне на съвременното градско пространство. Или казано с думите на Елизе Реклю¹: „*Историята е география на времето, както географията е история в пространството*“.

Критичният философският подход в география на човека (обществената, социално-икономическата) география пък е представен от такива направления като Критичната география (*Critical geography*), Марксистката география (*Marxist geography*), Радикалната география (*Radical geography*), Поведенческата география (*Behavioral geography*), Феминистката география (*Feminist geography*), Хибридна география (*Hybrid geography*)², Постструктуралистската география (*Poststructuralist geography*), Психоаналитическата география (*Psychoanalytic geography*), Психогеографията (*Psychogeography*).

Радикалната география като понятие, както и самото направление се появяват през 70-те години във Великобритания, САЩ и Франция, като отговор на доминиращия неопозитивизъм и количествени методи в научните социални изследвания. Но до утвърждаването си Радикалната география трябва да премине през Критичната география и Марксистката география.

Критичната география взема подхода за изучаване и анализ на географията от критическата теория на Франкфуртската школа. развитието на Критичната география може да се разглежда като един от четирите най-големи повратни точки в историята на географията (останалите

¹ Тази мисъл на Реклю неточно се приписва на Карл Маркс.

² Наричана и Непрезентативната теория (Non-representational theory).

три са: географският детерминизъм, регионалната география и количествената революция). Въпреки че постпозитивистките подходи са важни за географията, критичната география стана критик на позитивизма, въведен с количествена революция.

*Марксистката география*¹ е направление на критичната география, която се използва в теорията и философията на марксизма за изследване на пространствени отношения в география на човека. В марксистката география за разлика от географията на традиционния анализ природната среда и пространствените отношения се разглеждат като резултати на материалното производство. Затова и Марксистката география е опит за нормативно изследване на структурите на обществото. Тази необходимост от промяна е предизвикана от „диалектически“ процеси – конфликт между противоположни сили, който изисква нов синтез, който е ново противоречие, и т.н. Силите, формиращи общественото пространство, се разглеждат като субекти, които включват капитала, труда, капиталистическите начини на производство, държавата, класата, обществото и пазара.

При *Радикалната география*, на основата на „критическата школа“ и неомарксизма, икономогеографските аспекти са с доминантната на социалното неравенство, неравномерност на развитието, експлоатацията, специализацията². Изследванията са насочени към изясняване на влиянието на географските фактори при оформяне на държавната и международна регионална политика, с цел – осигуряване на социална справедливост в отделните страни, региони и света.

За предшественици на направлението се смятат френския икономист Франсоа Перу с теорията за регионалния растеж и философите и социални критици Мишел Фуко (специализация, хетеротопия) и Анри Льофевр с трудовете си, посветени на проблемите на урбанистиката и градското пространство. Изявени представители стават също и известните изследователи от школата на пространствения анализ Уилям Бунге (САЩ) и Дейвид Харви (Великобритания).

¹ Колкото и странно да е, понятието „марксистка география“ почти отсъства от „социалистическата“ периодизация на икономическата география. То се използва предимно от американски и западноевропейски изследователи. Вж. по-долу периодизацията на Тревор Барнс.

² Специализация – стереотипизиране на конкретна територия, като част от национална или културна идентичност. Например, Руската равнина като отражение на психологическата идентичност на руския народ.

Школа на пространствения анализ

Школата на пространствения анализ в основни линии представя обединяване на методологиите на неокласически идеи, представени от щандортните (локационни) теории¹ и неокласическата икономическа география в лицето на *теорията за централните места*^{2,3}, регионалната география и търсенето на оптимална конфигурация в типологията на транспортните връзки. Най-близки до Школата на пространствения анализ са идеите на немският икономист Аугуст Льош⁴.

Главната предпоставка за възникването на Школата на пространствения анализ е *количествената революция* в средата на 50-те години на миналия век в науката, и в географията в частност, свързана с развитието на компютърните технологии. Философско-идеологическата доктрина на *количествената революция* е неопозитивизмът, култът на обективната, верифицирана (доказуема) „абсолютна наука”, разкриваща законите на развитието и обществата. Сред първите географи, които използват „количествената революция” като източник на методология в географията са Алфред Шефер⁵, който като учен подлага на критика традиционната описателна география, както и Уилям Гарисън, занимаващ се с изследвания в областта на транспорта.

Но новата концепция става доминираща в икономическата география едва през 60-те години с първата публикация на Уолтър Айзърд⁶, представляващи нова методология на географските изследвания, основана на математическото моделиране на локацията на населението, промишлеността и формирането на търговски зони и транспортни мрежи.

От началото на 60-те години Школата за пространствения анализ става преобладаващо направление в икономическата география: много изследователи започват да изучават различните социално-икономически процеси чрез тяхното съответствие в модели и чрез основните идеи на

¹ Видни представители на теорията на щандорта са Йохан фон Тюнен и Вилхем Лаунхарт.

² Тази теория се свързва с името на Валтер Кристалер (нем. Walter Christaller, 1893 – 1969).

³ **Christaller**, Walter. Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. 1940; Raum theorie und Raumordnung. In: Archiv für Wirtschaftsplanung, Jg. 1, 1941, S. 116 – 35.

⁴ **Lösch**, August. Die räumliche Ordnung der Wirtschaft: eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel. Jena: Fischer, 1940

⁵ **Schaefer**, Fred Kurt. Exceptionalism in Geography: a Methodological Examination. Annals of the Association of American Geographers, 1953, Vol. 43.

⁶ **Isard**, Walter. Location and Space-economy : a General Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade, and Urban Structure. Cambridge: Published jointly by the Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and Wiley, 1956.

щандортните (локационни) теории. Резултатите от много изследвания обаче се оказват неубедителни и към края на десетилетието интересът към Школата за пространствения анализ започва да замира.

Тогава се появява и новата научна парадигма на Уилям Бунге¹, Питър Хагет², Ричард Чорли³ и Дейвид Харви⁴: всички географски явления (както природните, така и социално-икономическите) могат да бъдат изразени чрез математически (и по-конкретно – геометрически) зависимости.

През следващите десет години интересът към изследванията на пространствените закономерности са в застой. Класиците на Школата на пространствения анализ постепенно я напускат: Уолтър Айзърд отива в *конфликтологията*, Уилям Бунге и Дейвид Харви – в *Радикалната география*, Питър Хагет – в областта на *медицинската екология*... Между прочем Питър Хагет и Ричард Чорли се опитват да създадат нова научна школа – на *Единната география*, чиято цел е обединяването на физическата и икономическата география (която бързо се разпада).

Школата на пространствения анализ продължава да се развива под името *Regional Science*, за чийто основател се приема Уилям Айзърд⁵. Разпространила се далече извън пределите на САЩ, широк прием новото направление намира в академичните среди на СССР, където *Regional Science* се налага като *Регионалистика* или *Регионална икономика*. Особено влияние за развитието на *Регионалната наука* оказват теориите за регионалния растеж.

Регионалистика (Regional science)

Регионалистиката отразява духа неопозитивизма в социалните науки през 70-те години. Тя е квинтесенцията на синтезирания интернаучен методологичен подход, в случая насочен към регионалните изследвания.

Регионалната науката е поле на социалните науки, свързана с аналитични подходи към проблемите, които са предимно градски, селски,

¹ **Bunge Jr.**, William. *Theoretical Geography*. First Edition. Lund Studies in Geography Series C: General and Mathematical Geography, 1962. (Б.м.: трудът претърпява още две издания).

² **Chorley**, Richard, Peter Haggett. *Models in Geography*. Methuen Publishing Ltd., 1967, 816 с.

³ **Chorley**, Richard, Peter Haggett. *Network Analysis in Geography*. Hodder & Stoughton Educational; First American Edition edition, 1969, 362 с.

⁴ **Harvey**, David. *Explanation in Geography*. L: Edward Arnold, 1969, 521 с.

⁵ **Isard**, Walter. *Methods of Regional Analysis*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1960, 784 с.; *Introduction to Regional Science*. N.J: Prentice-Hall, 1975.

или регионални. Темите в регионалната наука включват теорията на локацията или пространствената икономика, локационното моделиране, транспорта, анализ на миграцията, използването на земята и урбанистичното развитие, междуиндустриалния анализ, природен и екологичен анализ, управление на ресурсите, урбанистичен и регионален политически анализ, географски информационни системи и пространствен анализ на данни. В най-широкия смисъл на думата, всеки социален научен анализ, който има пространствено измерение е обхванат от регионалната наука.

За начало на Регионалната наука обикновено се приема края на 40-те г. на XX в., когато някои американски икономисти, недоволни от ниското ниво на регионалния икономически анализ, имат желанието да го обновят. Работещ в областта на регионалното планиране, през 1950 г. Уолтър Айзърд се среща в Американската икономическа асоциация с 26 други свои единомишленици-икономисти, за да изработят една по-детайлна представа как трябва да изглежда нововъзникващата наука: да бъде интердисциплинарна, с нова концепция и методология. За официално „начало” на Регионалната наука обаче се приема 1954 г., когато е основана (от членове на Американската икономическа асоциация, сред които е Уолтър Айзърд) Регионалната научна асоциация – време, в което Айзърд работи върху първия си значителен труд: „Location and Space Economy”, вероятно върху основата на оригиналния му лекционен курс в Харвард за локационната теория и регионалното развитие.

В контекста на локационната теория Уолтър Айзърд за САЩ е това, което е Алфред Вебер за Германия и щандорта. Уолтър Айзърд е следващият „майлстоун” по пътя на методологичната интеграция на географията и икономиката. Той успешно интегрира предшестващите го модели и анализ на разпределение на населението, транспортните мрежи, локация на предприятията на индустрията, търговията и услугите. За сметка на разширяването на базисните фактори, регионалната икономика, благодарение на Уолтър Айзърд преминава в „регионалистика” – интердисциплинарна наука, изследваща обективните процеси на регионализация (географска, стопанска, културна, политическа).

И тъй като по-долу ще стане дума за влиянието на икономическата теория върху развитието на икономическата география, Айзърд е кейн-

сианец и в книгата си „Методи на регионалния анализ” („Methods of Regional Analysis”), той посвещава отделна глава за връзката на кейнсианската теория с теорията на стопанска локация. Там той използва кейнсианския възглед, че населението преди всичко е потребител на промишлена продукция, а не работна сила.

...Ако се върнем обаче към т.нар. Школа на пространствения анализ, тя и по-специално класическата локационна теория – според някои автори¹ – е погълната от Регионалната наука, *„която замества всеки опит да се създаде специална, стройна теория на локация на производствените обекти в пространството чрез разработване на набор от надеждни и полезни, макар и коренно различни, технически методи за анализ на проблеми, често извън икономическата теория. Дори съвременната икономическа теория на урбанизма и регионалното развитие се явява по своя дух макроикономическа дисциплина и затова оставя малко място за микроикономически подход, характерен за класическата локационна теория за локация на промишлените и селскостопански обекти”*.

Но и Регионалната наука, „погълнала” класическата локационна теория, спечелила много последователи сред икономистите и практиците в публичната политика, след 1980 г. изпада в „немилост” особено сред по-радикалните географи и географи постмодернисти.

Нова икономическа география

През 1991 г. Пол Кругман, високо ценен като теоретик на международната търговия, призова икономистите да обърнат повече внимание на икономическата география в книга, озаглавена „География и търговия”, като поставя акцент върху основната регионална научна концепция за агломерационната икономика. Така, със създаването на Новата икономическа география, е възобновен интересът към Регионалната наука, с която Новата икономическа география има много допирни точки. Освен това обединението на Европа и нарастващата интернационализация на икономическите, социални и политически сфери в света допълнително индуцира интереса към изучаването на регионалните, за разлика от националните, явления.

¹ **Blaug**, Mark. Spatial economics and the classical theory of location. – In: Economic Theory in Retrospect. Chap. 14, 596-612, Cambridge University Press, Fifth Edition, 1996 г.

За бързия просперитет на Новата икономическа география принос имат и добре обучените специалисти от Лондонската школа по икономика, които комбинират количествения анализ с други изследователски техники. В своята Нобелова лекция Пол Кругман има препратки и към локационната теория на регионалната наука, и към икономическата теория на търговията.

Новата икономическа география (НИГ1)¹ – е форма на икономически анализ, чиято цел е да се обясни пространствената структура на икономиката чрез създаването на модели, в които при един несъвършен пазар има място нарастващият полезен резултат. Развитие на Новата икономическа география е резултат от взривния интерес на икономистите към въпросите на пространството за управление на икономическата дейност. Възникването на новото направление в икономическата наука е прието да се свързва с публикацията в списание *Journal of Political Economy* на Пол Кругман (Paul Krugman) „*Increasing Returns and Economic Geography*” („Увеличаване на възвращаемостта и икономическата география”).

Появата на Новата икономическа география отбелязва четвъртата вълна на революцията в икономическата наука, чиято същност е да се създаде модел на конкуренцията, допускаща увеличаване на възвращаемостта от използването на ресурсите. В края на 1970 г., аналитичните техники в теорията на индустриалните пазари са били използвани за проучване на международната търговия. Няколко години по-късно същите тези инструменти за анализ са използвани при изследвания на научно-техническия прогрес и икономическия растеж от *Робърт Солоу*.

Разглеждайки развитието на Икономическата география като едно от основните направления на англоамериканската география от времето на нейното академизиране в Западна Европа и САЩ (края на XIX век) *Тревър Барнс*², обратно на други изследователи, подчертава неколкото опити „за изграждането на връзки между икономическата география и привидната сродна интелектуална душа – икономиката, но нито един от тях не се осъществи. Икономическа география от самото

¹ Разделяне на НИГ според Диана Перънс на НИГ1 – близка до пространствения количествен анализ и НИГ2 набляга върху изследване на икономическото поведение; Perrons, Diane (2004). Understanding Social and Spatial Divisions in the New Economy: New Media Clusters and the Digital Divide. *Economic Geography* 80 (1): 45–61;

² Barnes, Trevor J. *Economic Geography*, In: International Encyclopedia of Human Geography, т. 3, 2009, 315 – 327.

начало беше емпирично по-„заземена“, загрижена за контекста, либерално мислеща концептуално, и в същото време по-малко абстрактна и формално теоретична, отколкото икономиката. Имаше моменти, когато двете дисциплини се приближаваха, но въпреки това се държаха на разстояние. Освен това за разлика от икономистите, икономическите географи никога не се осланяха на една единствена методология, набор от техники, списък на почитани светила, на дисциплинарни проблеми или категорични определения”.

Тревор Барнс очертава пет основни периода на сближаване между географията и икономическата теория:

- *търговска география/commercial geography (от края на XIX и началото на XX век);*
- *регионална икономическа география (в периода между двете войни);*
- *пространствена наука (от средата на 50-те години, развиващата се „затихващо“ и досега);*
- *марксизъм и радикална икономическа география (от средата на 70-те години досега)¹;*
- *икономическа география на „културния завой“.*

Какво е „културният завой“?

„В съвременната философия се извършват потресаващи промени – пише Надежда Безуглова, в статията си „Културният обрат: смяна на парадигмата”² – отначало лингвистичен и антропологичен завой, след това постмодерността разруши класическа структура на философията и за нея започна ново самоутвърждаване”. Това е повишаването на ролята на социологията на културата, промяната на структуралистката парадигма на постструктурализма, появата на постмодернистки тенденции и интердисциплинарните хуманитарни изследвания.

Понятието „културен завой” получава масова известност още в началото на 1970 най-вече с произведенията на Хейдън Уайт (Hayden White), *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, 1973; на Клифорд Гийртс (Clifford Geertz), *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, 1973; на Мишел Фуко (Michel Foucault),

¹ Б.м.: Според оригинала: *Marxism and radical economic geography (from the mid-1970s to the present)*.

² **Безуглова**, Надежда. *Културният поворот : смена парадигм. // Полигнозис*, 2011, № 1, 93 – 105.

Discipline and Punish, 1977 и на Пиер Бурдийо (Pierre Bourdieu) Outline of a Theory of Practice, 1977. Но едва през последните 20-ина години терминът „културен завой” е научно защитен от Джефри Александър, в „Новото теоретично движение”¹ – тематичен раздел в Handbook of Sociology.

Но връзката между „културният завой” и икономиката (в най-общ смисъл) беше обяснена от Фредрик Джеймисън (1998): *„Самата сфера на културата се разви по такъв начин, че започна да има обща граница с пазарното общество и то така, че тя вече не е ограничена както преди от традиционните или експериментални форми, тя се използва в повседневния живот, [...] в професионалните дейности [...], в производството и потреблението”*².

„Културният завой” е и причината да се започне разработването на нови подходи за социалните и културни измерения на икономиката. Рон Босшма и Коен Френкен пък говорят за „географски завой” по икономика: *„От 1980 г. насам икономическата география се отдалечи от традиционния икономически анализ и се ориентира към един по-интердисциплинарен подход, който използва идеи от социалните, културните и политическите науки”*³. Повлияна от „културния завой” Икономическата география прави своя „институционален завой” – като **институционално измерение на икономиката**. Обстоятелство, което се отразява и на развитието на една Нова икономическа география (НИГ2)⁴, която също започва да прилага институционален подход.

Институционална икономическа география

Някои автори, водени от тезата „да практикуваш институционализъм е да практикуваш икономическа география”, виждат институционалния подход в икономическата география като най-подходящия съвременен икономикогеографски подход и че той може да послужи като сериозна теоретична и методологична основа за изучаване географските измерения на икономическите дейности⁵. Институционалният подход в Икономическата география често е критикуван заради зависимостта му

¹ Alexander, Jeffrey. The New Theoretical Movement. Handbook of Sociology, 1988.

² Jameson, Frederic. The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern. London: Verso, 1998, 111 p.

³ Boschma, Ron, A. Koen Frenken. Why is economic geography...

⁴ Виж НИГ1 по-горе.

⁵ Kušar, Simon. The Institutional Approach in Economic Geography: an Applicative View, Hrvatski geografski glasnik, 2011, Vol. 73q No1, 39 – 49.

от теоретичните концепции на икономическата социология, за пренебрегване пространствените категории, за прекомерно фокусиране върху регионалното ниво. А освен това самата институционалната икономика, не успя да се превърне в една последователна, систематична парадигма.

Еволюционната икономическа география има за цел да се разбере пространственото разпределение в съчетание с протичащото време. Еволюционната икономическа география обяснява възникването и изменението на икономическия ландшафт (пространствената еволюция на фирмите, отраслите, градовете и регионите: от елементарните проблеми на появата, ръста, упадъка и закриването на фирмите до тяхното географско поведение) чрез невидимата индустриална динамика на фирмите. Тя успешно решава изследователските задачи за различни пространствени нива, които са и изследвания във сферата на Икономическата география. Това, което прави еволюционната теория привлекателна за икономическата география е, че тя може да бъде емпирически прилагана към конкретни процеси в пространството и времето. Тази функция прави еволюционната теория концептуално съвместима с икономическата география, без да се отказва от идеала за развитие на теоретическата основа.

Поведенческата география (*Behavioral geography*) е клон на географията, в която при изследването на връзката между човека и околната среда се използва бихейвиористки подход, а пространствените аспекти на поведението се разглеждат през анализа на възприятието. Поведенческата география съчетава иновативни аспекти на научните изследвания в социалната география и география на човека и е известна и като география на възприятието (перцепционна) география.

Хуманистичната география е може би най-успешната от трите школи (критична, радикална и поведенческа). Тя първоначално е част от поведенческата география, но има фундаментално несъгласие с използването на количествените методи при оценката на човешкото поведение и идеите в полза на качествения анализ. Хуманистичната география използват много от техниките, които хуманитаристите използват като източник на анализ, за да се опитат да „влязат в ума” на субекта. Освен *Културната география*, възродена благодарение на Хуманистичната география, започнаха да се появяват и нови области на изследвания като Феминистка география, Постмодернистката и Постструктуралистка ге-

ография.

Така естествено се стига до Новата икономическа география (НИГ1)¹, която е най-яркият представител на неокласическото направление, която пък е естествено продължение на локационните теории и пространствения анализ.

Новото направление, появило се в началото на 90-те години на миналия век, става популярно в научната литература чрез многобройните си модели за анализ, като New economic geography (НИГ1). Тя се основава на концепцията за „икономиите от натрупванията”, т.е. икономии, резултат от намаляване на транспортните разходи, увеличаването на печалбите (приходи от мащаба и факторната мобилност), в опит да се обясни концентрацията на клъстърни фирми, работна сила и потребители. Новата икономическа география осигурява интегриран и микробазиран подход към пространствените икономика. Тя изтъква ролята на клъстърните сили при генерирането на неравномерно разпределение на икономическата активност и доходите в пространството. Подходът е прилаган за икономиката на градовете, появата на регионалните различия, както и произхода на международните неравенства.

Новата теоретична разработка на териториалната концентрация на промишлеността чрез подходите на Новата икономическа география значително подпомага разбирането защо някои региони се развиват повече от другите, защо градовете възникнат и къде те са локализирани. Въпреки това, *„Новата икономическа география рядко включва наблюдението на Адам Смит, че пространствените различия в икономическата активност също отразяват промените във физическата география, които правят някои места по-продуктивни от другите в определени часове; нито е поставена в политиката за регионално развитие – използване на икономически стимули за привличане на индустрията на определени места”*². Една пълна теория на регионалното развитие биха интегрирали теориите на агломерационни икономики с физическата география и с икономиката на публичния сектор.

Както се вижда дотук и трите съвременни географски подхода: неокласически, институционален и еволюционен, са исторически свързани

¹ Виж НИГ1 по-горе.

² Sachs, Jeffrey D., Gordon C. McCord. The New Palgrave Dictionary of Economics. Second Edition. 2008

със съответните икономически подходи: неокласически, институционален и еволюционен.

1.2. Икономгеографски аспекти на модерното икономическо пространство

XX век е векът на нормативната свобода, нормативния прогрес и нормативната модернизация. Човек за града, не град за човека – това е „естественият подбор“ на модерната епоха. Идеите за Новия човек се отразяват най-интензивно върху концепциите в архитектурата, градоустройството, урбанизацията и развитието на градското стопанство. В неолибералните, социалистически, националсоциалистически и комунистически социално-икономически идеологии, се оформя визията за Модерния човек като *Homo Urbanus*. Механистичният модел, към който трябва да се насочи общественият прогрес, според идеолозите на модернизацията е:

модерната градска среда = модерен начин на живот = модерен човек = модерно общество

В по-широкото разбиране за *урбанизацията* се съдържат два процеса:

1. *Количествено увеличаване и разширяване на градовете по брой, площ и население – както абсолютно, така и относително /съотношение спрямо селското население и селските селища/;*

2. *Обществено разпространение и засилване на градския начин на живот, икономика и поведение.¹*

Върху този урбанистичен модел на обществото от началото до края на XX век се развиват основните форми на градската не-свобода и пространствено неравенство.

В началото на XX век в Италия, Франция, Швейцария, Австрия, Германия и Русия се утвърждава модернизмът (заедно с негови направления) като водещо течение в изкуството с претенция за културна революция. Тя е замислена като сливане на модерното с ежедневно и непосредствено, целенасочено (дори и подсъзнателно) превъзпитание и реорганизация на обществото. Разбира се, това е прекалено идилично за суровата реалност на Първата световна война. Но частично тази революция е осъществена и това става в сферата на дизайна, архитектурата и

¹ Докова Соня, К. Петров, Н. Цонков, Геоикономика и регионално развитие, УИ „Стопанство“, София 2009 с. 195;

градоустройството. За отбелязване е фактът, че най-голяма подкрепа за идеите си модернистите получават от тоталитарните режими в Европа. Победените в Първата световна война – военно и икономически – Германия, Италия, а и Русия изпадат в дълбока социално-стопанска криза със силно нараснали революционни движения, които идеално се допълват от идеите на модернизма.

В Германия от 1920-те, художествената творба, дефинирана от основателите на движението *Баухаус*, трябва да е близка до всекидневния живот – домът, но и до всичко, свързано с него, като се започне от мебелите и домакинските уреди и се стигне до градовете и ландшафта. Създадената ежедневна рамка от своя страна променя и усъвършенства мисленето на хората: като създават предмети за всекидневния живот, творците влияят върху индивидуалния и колективния начин на живот.

През 1923 г. унгарският художник *Ласло Махоли-Наги* излага идеите си, силно повлиян от конструктивизма: *„Целта не трябва да бъде вагнеровото тотално произведение, а синтезът на всички моменти от живота, който самият е тотална творба, обхващаща всички предмети и премахваща всяко разделение.“* Вече въпросът не е да се създава изкуство, а да се придава форма на живота. Да се строят къщи или градове, означава да се организират жизнени процеси. Така художниците-архитекти ще бъдат новите учители на цивилизованото човечество.

Съединените щати не са в епицентъра на модернистичната революция, но не изостават, благодарение на интелектуалната имиграция от Европа (и конкретно от Германия) и собствени ресурси. Американците са пионери в създаването и прилагането на нови строителни технологии. Луис Хенри Съливан създава прочутата Чикагска архитектурна школа. Оттам тръгва най-експлоатираният стил на архитектурния модернизъм от 1920-те и 1930-те – Интернационал.

Към 1930-те години модернистичните движения изпадат в политическа немилост в тоталитарните държави (в които първоначално са най-аплодирани), а в либерално-демократичните като САЩ, са „приватизирани“ от корпоративни интереси и се превръща от философия в реклама и утилитарна инфраструктура. В периода на Студената война, архитектурният модернизъм е превърнат в средство за идеологическо съревнование и реклама за превъзходството в социалното устройство, в стан-

дарта на живот, в стопанския напредък между Изтока и Запада.

По този начин, вече идеологизирани, идеите на модернизма в урбанизацията се отдалечават от първоначалния си смисъл и започват да носят повече негативни последици за градската среда и в крайна сметка се превръщат в двигател за процесите на пространствена сегрегация и стопански и градски упадък. Сегрегирането на градското пространство в големите урбанистични центрове на западните демокрации е най-интензивно именно в периода на апогей – 1960-те, 1970-те, когато са реализирани най-мащабните инфраструктурни проекти.

Социалната основа на художествената модернизация е индустриалната икономика в нейния последен етап, предшестващ постмодерните времена. Градовете от началото на индустриалната революция са в епицентър на прогреса и градската среда е отражение на новите форми на управление на икономиката и обществото. И преди всичко – на традицията в управлението на модерната национална и колониална държава – централизирано от метрополията към периферията, както в „задморски“, така и в „домашен“, провинциален аспект.

1.2.1. Национално измерение на пространственото неравенство

Както може да се види, Китай и Индия заедно са повече от една трета от населението на света. Следователно, това, което се случва в Китай и Индия, има значително въздействие върху всяко изследване върху населението на света и неговото благоденствие. Въпреки че и двете страни изпитват ефектите на бързата урбанизация, градското население на Индия се оценява на приблизително 29%, докато населението на Китай е 46% градско. Населението на селските райони на Индия, повечето от които са земеделски производители, надхвърля 800 милиона. Добрата перспектива за развитието на индийските фермери означава добра перспектива и за цялата индийска икономика.

Размерът на националната икономика обикновено се представя като брутен вътрешен продукт (БВП), брутен национален продукт (БНП) или брутен национален доход (БНД) на глава от населението. Това са най-общите показатели, основани на стандартизирани системи на националните сметки, разработени едва през 40-те и 50-те година на XX в. от икономистите Саймън Кузнец, Ричард Стоун и Джеймс Е. Мийд. БНП и

неговите варианти често се разглеждат като очевидни показатели на нещо елементарно за определяне – националната икономика, когато в действителност има много концептуални и технологични препятствия по пътя на сглобяването на такава комплексна информация.

От гледна точка на урбанизационното развитие на мнение сме, че БВП е по-подходящ съвкупен макроикономически показател, който може да бъде използван при наблюдение на градското развитие и в частност на градската икономика. Главната причина за това е, че градовете са основен притегателен център, а в много случаи и особено в по-слабо развитите страни, урбанизацията до голяма степен е ефективен процес, задвижван от чуждестранни инвестиции. Това се отнася във висока степен към отраслите на градската икономика като услуги, търговия и строителство, а също и за редица отрасли на индустрията, привличащи работна сила от земеделските райони.

Като се оставят настрана техническите трудности (от качеството на данните в бедните страни, които водят до липса на ресурси за събиране и проверка на икономическата информация, до общите въпроси, като например как се преценява нивото на амортизация), ето някои от най-важните концептуални въпроси при оценяване мащаба на икономиката.

Основните опасения са какво точно е включено или не е включено като официален показател на стопанската система. Много данъчно необложени дейности обикновено са пропуснати. Това включва незаконно произведеното или така наречения „черен пазар“, включително търговия на наркотици. Понятията, които понякога се използват за описване на „сива икономика“ (или „черен пазар“) включват: кеш пазар; скрита икономика; невидима икономика; нелегална икономика; на лунна светлина; в сянка; под масата; нерегистриран или недеклариран сектор или икономика.

Освен това, официалните статистически класификации не обхващат дейност, която макар и да не е незаконна, не намира място в официалните данни. Това включва много дейности от т.нар. неформален сектор. В това число влизат редица ежедневни ситуации: гледане на деца, почистване на двор или пренасяне на багаж и плащане „на ръка“. Малко вероятно е, такива сделки да влизат в някакви официални изчисления на

икономическата активност, а те не са малко. Всички разплащания в натура или бартерни отношения липсват като официални данни за икономиката. Друг важен пропуск е производство, което не влиза на пазара, а е консумирано от самите производители.

Международният валутен фонд (МВФ) отбелязва, че докато в богатите държави в света „сивата икономика” може да е около 5% от БНП, в по-бедните страни може да достигне над 14 на сто на официално регистрираната икономическа дейност. Особен интерес представлява изследването на същия проблем в 162 страни на Световната банка .

Така, изхождайки от тези проблеми, могат бъдат зададени някои основни въпроси: какви са действителната структура и размер на градската икономика днес? При отчитане на относителен дял на сива икономика, къде се намират най-големите като икономики градове в света? Какви са тенденциите в развитието на глобално-регионалното неравенство?

По отношение на тенденциите, свързани с развитието на световната икономика като цяло, се наблюдават някои значими времево-пространствени зависимости. Световната икономика като цяло е преминала през периоди на относително бърз растеж, относително бавен растеж и периоди на спад. От 1960 г. насам е имало няколко периода, през които световната икономика е преживяла нисък растеж (по-малко от един процент), застой или свиване (вкл. 1974 – 1975; 1980 – 1982; 1991 – 1993; 2001 – 2002; 2008 –). За никого не е изненада, че ясно се виждат значителни регионални различия в икономическия растеж.

За да се вземат предвид тенденциите в стопанското развитие на национално, регионално или градско ниво, трябва да се отчете промяната се география на БНД на глава от населението. Ако БНД на глава от населението се увеличава, това означава, че икономиката се разраства по-бързо от населението. Но това не означава, че е задължително да има положителна промяна в благосъстоянието на хората.

Докато бързо разрастващите се икономики на двете най-населени страни в света преобразяват структурата на световната икономика, всякакви заключения, че неравенството между националните икономики се свива, следва да се разглеждат с просветен скептицизъм. Световната икономика, на нивото на различията между националните икономики,

остава пространствено неравномерна, при това с колосални различия между богати и бедни.

Основните глобални модели на неравенството са изследвани задълбочено през последните няколко десетилетия. Как е се е стигнало до това неравенство и защо се наблюдават такива разлики в икономическата активност на населението по света? Защо някои икономики растат и други се свиват, независимо от броя на населението си? За някого, обясненията на това неравномерно развитие са заложени в самите модели на макроикономическо развитие. Това означава, че съществуването на География на неравномерното развитие (ГНР), сама по себе е частично обяснение на неравенството.

Напоследък икономгеографите и урбанистите, за разлика от изследователите от други научни направления, са по-внимателни при позоваването на етикети и са склонни да поставят под въпрос опростенческите обяснения за глобалното неравенство.

1.2.2. Стопанска модернизация и пространствена икономика

Повечето теории и политики на стопанското развитие в периода след Втората световна война се основават на вариации на старата и изпитана многократно през последните сто години „Теория на модернизацията”.

Теорията на модернизацията застъпва идеята, че страните в различни части на света са в различни „етапи на развитие” – например, че някои са „по-напреднали”, докато други са „по-изостанали”, или просто трябва да „наваксат пропуснатото”. При предлагането на макро- и микроикономическите анализи и методи за това как може да бъде постигната подобна цел (преодоляване на стопанската изостаналост), теоретиците на модернизацията са проявили есенциален оптимизъм с тезата, че може да се стесни пропастта между богатите и бедните страни по начин, чрез който най-бедните страни в света ще могат да „настигнат” най-развитите. Обръща се специално внимание на създаване на необходимите условия за растеж в индустриалното производство. Създаването на собствен промишлен сектор се разглежда като универсален ключ, с мотива, че точно както индустриалната революция поставя началото на развитие на индустриалния капитализъм някога в Европа, производстве-

ният процес ще бъде по същия начин двигател на икономически подем в изостаналите страни. Наистина, много версии на теорията на модернизацията се основават на въпроса как точно по-бедните страни по света могат да възпроизвеждат историческия преход и опит на Северна Европа в икономическия растеж.

В много изводи на теорията на модернизацията се е предполагало, че страните напредват посредством набор от очевидни, предвидими и неотменни „етапи на развитие”, които ги трансформират от традиционни до съвременни стопански системи. В САЩ икономическият историк Уолтър Ростоу, в най-продаваната книга на 1960 г., наречена „Етапите на икономически растеж”, представя подобно обяснение. В този научен труд Ростоу развива идеята, че има стандартен комплекс от етапи, през които всяко общество преминава по пътя към модерността.

Някои страни са в началото на това „пътуване“, докато други вече са достигнали финала. Чрез често цитирани данни още в началото на книгата си, Ростоу показва ясно тази хронологична и пространствена класификация: Big-Push Model, Ragnar Nurkse's balanced growth theory.

Таблица 1 и 1а

Някои аспекти в модела на Ростоу (*Фигура 20*) трябва да бъдат изтъкнати:

- На първо място зависимостта от дуализъм: традиция – съвременност. Подобно на повечето теории за модернизацията (както и в много други анализи), моделът на Ростоу е изграден на тази основа. В схемата, традиционните общества са едновременно и „другите”, и миналото на „модерните общества”. Теорията на модернизацията дава само един от многото възгледи за глобалното неравенство, които косвено разчитат на подобен модел при структуриране на глобалното пространство. Подобна концепция за глобалните различия и неравенства, едновременно пространствени и времеви, придават на световното регионално развитие определена цикличност.

Страните и техните жители, могат да бъдат разглеждани едновременно по различен начин – като отразяващи съвременното състояние на неравенството, но също и като своеобразна „машина на времето” – съвременните страни са били в „същото положение” в определен етап от миналото си. Защото пристъпването в „модерността” се оценява или

предполага като „нормативно положително“.

- Вторият аспект на модела на Ростоу, както и на теорията на модернизацията, по-общо засяга контекста на стопанска репродукция. Модернизационната теория е до голяма степен продукт на своето време (следвоенните десетилетия) и място (академичните среди на глобалния север, основно САЩ). Следвоенните десетилетия са, разбира се, десетилетията на Студената война. Със Съветския съюз, като мощен пример за модернизация чрез индустриализация, модернизационни теоретици като Ростоу се ангажират да разработят модели на капиталистическо, а не социалистическо, развитие. Всъщност подзаглавието на книгата на Ростоу „Етапи на икономически растеж“ е „Анти-комунистически манифест“.

В „Комунистическият манифест“ (1848 г.) на Карл Маркс и Фридрих Енгелс, също се намира наратив, структуриран от идеята за исторически фази на развитие, въпреки че в този случай развитието на индустрията се обяснява като присъщо на успоредното развитие на две противоположни социални класи: буржоазия и пролетариат. Книгата на Ростоу е изрично замислена като контрапункт на манифеста на Маркс и Енгелс. Тя е трактат с ясна политическа цел – да убеди читателите в натуралността и полезността от следването на капиталистическия път на развитие, а не социалистическия или комунистическия. Публикувана е през 1960, същата година, в която 17 страни в Африка и Азия придобиват независимост от колониалните метрополии.

Книгата на Ростоу е една от многото, които се опитват да внушат, че новите независими държави в света трябва да поемат по капиталистическия път на икономическо развитие. С икономисти като Фридрих фон Хайек, твърдящи, че няма „среден път“, че всяка форма на социализъм, без значение колко е лека, задължително води до централно планиране и оттам – неизбежно до *„Пътят към робството“* (заглавие на книгата на Хайек от 1944 г.), идеологическо-философското „или/или“ като битка между свободния пазарен капитализъм и централното планиране на социализма е неразделна част от периода на Студената война. Модернизацията като икономическа теория е обвързана и е с основен принос за този мащабен идеологически сблъсък.

Въпреки това, не всички теоретици на стопанската модернизация,

още по-малко икономисти на развитието, се отказват от националното икономическо планиране. Мнозина го разглеждат като рационален подход, който, опирайки се на немарксистката икономическата теория, може да генерира национален икономически растеж.

Въпреки че някои от теоретиците на модернизацията са в единомислие с Хайек, повечето от тях са кейнсианци в малка или по-голяма степен и са ангажирани в откриването на формула за предизвикване на „летящ старт” на икономическия растеж в страните от т.нар. трети свят. Именно тази прагматична страна на теорията на модернизацията е, определяща ключовото ѝ място в началото на следвоенните години на планиране и политика на развитие. Работейки в международни институции като Организацията на обединените нации, икономисти на развитието и „планисти”, подпомагат квалифицирани специалисти от слаборазвитите страни, тъй като те са хората, отговарящи за създаването на политиката за насърчаване на растежа в съответните национални икономики. Примери за ключови прозрения на теоретици на модернизацията са: ролята на относително неограничен и сравнително евтини приток на работна сила; (известен е анализът на карибския икономист У. Артър Люис, в изследване от 1954 г.) и свързания с това проблем: как да се генерират спестявания и инвестиции в такава ситуация (модел Харод-Домар, разработен отделно и независимо от английския икономист Рой Харод и американският икономист Evsey Domar през 30-те и 40-те).

Докато модернизационната теория се фокусира предимно върху икономиката, то самият термин модернизация предполага фокусиране върху по-широки социални и културни промени, свързани с икономическия растеж. И именно основно географи са изследователите, имащи заслугата за принос към модернизационната теория – в частност идеята за дифузия. Развитието на транспортната мрежа, възприета като важен атрибут на модернизацията е разглеждана от Питър Гулд в неговата монография „Транспортът в Гана” и в последвали изследвания, като „Развитие на транспорта в слаборазвитите се страни” на Едуард Таафе, Ричард Морил и Питър Гулд.

През 1968 г. Едуард Соуджа прави по-широко, но също „дифузио-

нистко¹” изследване в книгата си „*География на модернизацията в Кения: пространствен анализ на социалния, икономически, и политически растеж*”. В тези и много други изследвания, пространствените аналитични техники от традицията на пространствено-аналитичната школа в икономическата география са поставени в услуга на решаване на задачите по изследване и насърчаване на иновативни лостове на стопанско развитие на съвременните икономики в страните от така наречения Трети свят.

Фокусът на това направление е върху националната икономика, но основната идея, върху която е изградена теорията на модернизацията е, че моделът на Запада трябва да се превърне в модел за подражание, който ще разпространи макроикономическата модерност и ще се наложи имплицитно в глобален мащаб. Географът *Джеймс Блот* тотално критикува тази гледна точка, като я нарича „*модел за колонизация на света*” и посочва причините, чрез които такава цел олицетворява идеята на западното превъзходство. Своя анализ Блот създава на основата на поредната политико-икономически теории, които са в основата на сегашното глобално неравномерно развитие.

1.2.3. Парадигма център – периферия

На повишаването на ролята на пространството в икономическия живот се обръща внимание още в XIX век в трудовете на германската щандортна² (локализационна) школа. Именно тогава в теорията на локацията на производството за първи път икономиката започва да се разглежда не като „точкова”, а като „пространствена” категория.

По този начин понятието град в по-малка степен се основава на собствените си вътрешни характеристики, отколкото на противопоставянето на допълващото го пространство. Град и Село (не-град) са две категории, които заедно изчерпват в пълнота пространството на населените райони, които от своя страна могат да бъдат противопоставени като „области на цивилизацията” на пустинните, пустеещите и безлюдните пространства на земята и морето³. Може да се потвърди взаимното до-

¹ Една от водещите теории на Запад за културна миграция.

² Щандорт (от немски Standort) – място, местоположение, позиция; дума, равностойна на англ. location (от клат. localisatio, по localis – местен).

³ **Занадворов**, Владимир, Ирина Ильина. Теория економики города, Москва: Изд. дом ВШЭ, 1999. <<http://ecsocman.hse.ru/text/19157651/>>

пълване на дейностите между града и не-града, чиято рационалност и ефикасност се потвърждава още от Адам Смит. При това в рамките на функционалната организация на производството на стоки и услуги в града са концентрирани най-разнообразни, комплексни и иновативни дейности.

Градът, създавайки някакво благо (продукт или услуга), както и неговата зона на влияние, са основните елементи на подсистемата по-ниско ниво от такива подсистеми както от „клетки” на общонационалната мрежа се образува ниската степен на модела. Така двойката „град – зона на влияние” става основната конструкция в модела на фон Тюнен. В него производството е разположено в конкретна плоскост (равнина), но продукцията се „стича” към полюса (градът действа като пазар).

Историята на теорията на локацията на производство започва с публикуването на книгата „Изолираната държава...”¹ („Der isolierte Staat”), написана от Йохан Хайнрих фон Тюнен през 1826. Тюнен не е първият изследовател, който анализира пространството като икономически феномен, но той е първият, който използва за изследването на това явление методите на пространствения анализ.

В основата на труда на Тюнен стои теорията за поземлената рента, основана върху анализа на фактора за положението на селскостопанското предприятие. Неговият моделът ясно разкрива връзката между размера на диференциалната рента и разстоянията до пазара.

Фигура 3

През 1935 г. немският щандортен теоретичен монопол е нарушен от шведския автор *Торд Паландер* с „Принос към теорията на щандор-та”², и при това, за да „съедини” най-после половинвековното теоретизиране за локализирането на промишлените предприятия в пространството с пространствения анализ на пазарите.

Дългият път, който извървява пространствената икономика (от 1826 до наши дни) е белязан от: концепцията за индустриалния район и агломерационната икономика (принципи на икономиката, *Алфред Маршал*, 1890); теорията за локализацията на индустрията (*Алфред Вебер*,

¹ **Thünen von**, Johann. Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie, oder Untersuchungen über den Einfluss, den die Getreidepreise der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben. Hamburg, 1826 (Б.м.: за краткост в литературата се използва като „Изолираната държава”).

² **Palander**, Tord. Beiträge zur Standortstheorie. Uppsala Förlag: Almqvist & Wiksell, 1935, 419 S. („Принос към теорията на щандорта” е темата на докторската му дисертация).

1910); теорията за централните места Вилхем Кристалер, 1930); теорията за пазарните зони (*Харолд Хоутъллинг*, 1930); теорията за пространственото икономическо равновесие (*Аугуст Льош*, 1940).

С теорията за полюсите на растежа (Франсоа Перу, 1955) започва нов етап, може да се каже – ключов, в развитието на теориите за пространствената икономика: базисната теория на Дъглас Норд¹ (1955); пространственият анализ на Уолтър Айзард (1956); теорията за кръговата кумулативна причинно-следствената връзка на Гунар Мюрдал² (1957); икономиката на града на Уилям Алонсо (1964). За да завърши с модела за регионален растеж на *Бортс-Щайн*³ (1964) на неокласическия икономически подход, т.нар. възраждане/обновяване на теориите за пространствената икономика:

- с теорията за ендегенното развитие на *Фридман*⁴ и *Щор*⁵ (1979 – 1981); с теорията иновативната среда на *Филип Айдалот*⁶ (1985), за да стигне до своя връх – Новата икономическа география на *Кругман*, *Фуджита* и *Венейбълз*⁷ (1990). И отново да продължи по своя път – с модела за изучаване на регионите на *Ашайм*⁸ и *Флорида*⁹ (1995 – 1996).

Съществува и един опит за систематизация на научните изследвания по мащаб и вид на пространствено-икономическите процеси, направена от един млад руски учен¹⁰ (А. Мямлин).

Таблица 2

Но ако се върнем към началото, създадената от Йохан фон Тюнен теория за локализацията на селското стопанство става основа за възникването и развитието на нови локализационни теории. Един прецизен прочит на теорията на Тюнен би трябвало да „съзре“ обаче, че локацията на селскостопанските дейности е част от системата град-не-град (град

¹ North, Douglass. Location Theory and Regional Economic Growth. // *Journal of Political Economy*, 1955, Vol. 63, No 3, 243–258.

² Myrdal, G. Economic Theory and Underdeveloped Regions. London: University, 1957, 168 p.

³ Borts, G. H., Jerome L. Stein. Economic Growth in Free Market. Columbia University Press, 1964, 235 p.

⁴ Friedmann, John and Weaver, C. Territory and Function: The Evolution of Regional Planning. London: Edward Arnold, Ltd., and Berkeley, CA: University of California Press, 1979.

⁵ Stöhr, Walter B., David Ruxton Fraser Taylor. Development from Above or Below? Chichester: J. Wiley and Sons, 1981.

⁶ Aydalot, Philippe. Économie régionale et urbaine. *Economica*, 1985, 487 p.

⁷ Fujita, Masahisa, Paul Krugman, and Anthony J. Venables. The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade, 1990,

⁸ Asheim, B. T. Industrial districts as „learning regions”: A condition for prosperity? // *European Planning Studies*, 1996, Vol. 4, No 4, 379 – 400.

⁹ Florida, R. Towards the learning region. *Futures*, 1995, Vol. 27, No 5, pp. 527 – 536.

¹⁰ Мямлин А. П. Фактор пространства в экономике: историографический анализ // *Проблемы современной экономики*, 2013, т. 46, № 2, с. 310 – 315 <<http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=4599>>

– зона на влияние), т.е. селскостопанските дейности са разположени именно заради града, стимулирани от неговия пазар. Така че локализационната теория на Тюнен е колкото „селска“ (казано най-грубо), толкова и „градска“.

И отгук насетне различните изследователи поставят различни акценти за значението на трудовете, свързани развитието на пространствената икономика. Следващата теория е локализационната теория на индустриалните дейности.

Моделите на Лаунхарт са два (вж. *фиг. 4*): първият, за минимизиране на транспортните разходи за суровини, спомагателни материали и за реализация на готовите изделия (известен като „*Локационният триъгълник на Лаунхарт*“) и вторият – за определянето на търговските зони за няколко производители при еднакво разположение на потребителите (известен като „*Фунията на Лаунхарт*“¹), т.е. модел, чрез който могат да се изследват пространствените връзки между множество конкуриращи се доставчици.

И макар че някои изследователи на икономическата мисъл виждат в Лаундхардт пионер на математическата икономика и на математическото моделиране, а научният му труд „*Математически основи на икономиката*“ определят като шедьовър, в годините „триъгълникът“ на Лаундхардт остава в сянката на „триъгълника“ на Алфред Вебер.

Фигура 4

Във връзка с това известният историк на икономическата наука Марк Блауг пише²: „Ако Рикардо бе изградил своята теория за рентата, въз основа на локацията на предприятията, а не се съсредоточаваше в анализа на различията в плодородността на почвата; ако трудовете на Тюнен бяха леки, а не трудни за разбиране и ако Лаунхарт се изразяваше словесно, а не говореше с езика на формулите, то класическата теория за локация на производството по-скоро би заела достойно място в „*Принципите*“³ на Маршал, и би станала част от текущата икономическа доктрина“.

¹ **Launhardt**, Wilhelm. *Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre*. Leipzig, B.G. Teubner, 1885.

² **Блауг**, Марк. *Экономическая теория использования пространства и классическая теория размещения производства*. <http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=school&links=./school/firm/lectures/firm12.txt&name=firm&img=lectures.jpg>

³ Авторът има пред вид емблематичния труд на Алфред Маршал *Principles of Economics 1* (First Edition ed.). 1890, London: Macmillan.

Но най-малко Алфред Вебер може да бъде заподозрян в неразбиране на „езика“ на Лаунхарт, още повече, че математически съавтор на знаменития му труд „Теория за щандорта на индустрията“¹ (популярна и като „Чиста теория на локацията на промишлеността“) е известният за времето си математик Георг Пик (Georg Pick).

Фигура 5 и Фигура 6

В основата е идеята, че компаниите ще избират локация, която снижава максимално разходите за производство. Използвайки трудовете на Лаунхарт, Вебер създава първите математически пространствени модели, в чиято основа е триъгълният транспортен модел и въвежда за пръв път понятията „изодапан“ и „материален индекс“² на промишленото производство.

Според Вебер, три основни фактора определят индустриалният щандорт – транспортни разходи, разходи за работна сила и агломерационни промишлени центрове. Локацията на индустрията се основава на съобразяване с тези три основни фактора.

Развитието на локационния модел на Вебер най-често е разделено на три стадия: откриване на местоположението с най-ниски транспортни разходи; коригиране на тази локация спрямо разходите за работна сила и агломериращ индустриален център. Транспортните разходи са водещ фактор, а останалите имат коригираща функция. За да развие този модел Вебер прилага „локационна триъгълна графика“, в която се съдържа оптималното местоположение.

На Алфред Вебер му се отдава пръв да изработи многофакторна теория за локация на промишлено предприятие, опиращ се на метода на количествения анализ (математическото моделиране). Но както и предшественикът му Вилхелм Лаунхарт, така и Алфред Вебер не успява да излезе от рамките на проблема *локацията на едно предприятие*.

Развитието на производствените дейности през следващите шестдесет години, редуцирането на транспортните разходи, следствие от развитието на транспортните технологии, както и новите високотехнологични стопански сектори, променят радикално факторите за локаци-

¹ **Weber**, Alfred. Über den Standort der Industrie. Bd. 1: Reine Theorie des Standorts. Mit einem mathematischen Anhang Georg Pick (64 Abbildungen). Tübingen: Mohr, 1909.

² Б.а.: Материалният индекс представлява отношението/съотношението между теглото на локационните суровини и материали, доставени на завода, и теглото на готовата продукция.

онно поведение на стопанските субекти. Така принципите за локация на производството на Алфред Вебер остават в сила само по отношение на производства с изключително висок материален индекс (енергетика, основна химия и др.). Въпреки това неговите изследвания стават мощен стимул за развитието на общата теория за локацията.

С теоретичните си разработки Алфред Вебер доближава времевата граница на немската локационна хегемония до неокласическата парадигма в икономикса. Но на самата граница – между класическите и неокласическите концепции на пространствената икономика стоят имената и на други двама сънародници на Вебер: *Валтер Кристалер* и *Аугуст Льош*. Точно те прекрочват тази граница и преминават в неокласиката на икономическото пространство: Кристалер с „*Централните места в южната част на Германия*”¹, а Льош – с „*Пространствената организация на икономиката: проучване на щандорта, икономически региони и международната търговия*”².

Вече може да се каже, че се е появила идеята за централност и периферийност на регионалните системи.

Моделът в Теорията за централните места (*Central Place Theory*) е обяснен с помощта на геометрични форми: шестоъгълници и триъгълници. Подобно на други локационни теории (Алфред Вебер и Йохан фон Тюнен), се предполага че локациите се намират в евклидова, изотропна равнина със сходна покупателна способност във всички посоки. Предположението за универсалност в транспортната мрежа също е валидно, така че всички части на равнината се обслужват от централното място.

Централното място е селище или възлова точка, която обслужва района наоколо със стоки и услуги³. Моделът на Кристалер се основава също на предпоставката, че всички стоки и услуги са закупени от потребителите от най-близкото централно място, така че изискванията, поставени на всички централни места в равнината са били сходни, и че нито едно от централните места, не е направило прекомерно високи печалби.

Валтер Кристалер е поддръжник на плановата икономика, в която

¹ **Christaller**, Walter. Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena: Gustav Fischer, 1933. (Пълният текст на заглавието обаче е: „Централните места в южната част на Германия. Икономическо-географско проучване на равномерността на разпространението и развитието на населените места с градските функции”).

² **Lösch**, August. Die räumliche Ordnung der Wirtschaft: eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel. Jena: Fischer, 1940.

³ **Mayhew**, Susan. Oxford Dictionary of Geography (2nd edition). New York: Oxford University Press, 1997.

критерият за ефективност (или поне основният от тях) е минимизирането на разходите (особено транспортните). Само че не по тези причини теорията му попада в категорията пространствено планиране.

Моделът му е еволюция на концепцията на централизация като принцип на порядък. Хипотезата на Кристалер е, че ако съсредоточаването (централизацията) на масата около ядрото е елементарна форма на ред, след това същият централистичен принцип може да се приложи към градските селища. И моделът на Кристалер предлага йерархично подреждане на населените места, концептуализиран с шестоъгълна подредба¹.

Шестоъгълникът най-добре се идентифицира с формата на кръг (окръжност) за максимално покритие и някои от проблемите на припокриване в кръговата подредба са били извадени от шестоъгълната систематизация.

Числеността на населението и значението на населените места не са непременно синоним, но централното място е концептуализирано от гледна точка на важността му в района около него. Затова и Кристалер, се базира на емпирични данни от Южна Германия.

Целта на неговото изследване е да се определи оптималното разположение на градовете. Според тази теория централно място в някаква територия има град, който изпълнява функциите по обслужване на населението от района, осигурявайки търговия на стоки и услуги.

Но преди всичко Валтер Кристалер намира за необходимо да изясни понятието „централно място”.

Таблица 3

- Главното „занятие” на града е да бъде средище на определен район. По смисъла на тази своя функция той е „*централно селище*”, на което могат да се противопоставят дисперсните селища, т.е. онези, които не изпълняват средишни функции.

- „Централното място” може да е по-голямо, но и по-малко от дадена селищна единица.

- „Централното място” се характеризира с определена степен на значимост, която не е сума от определени величини, а по скоро резултат

¹ Agarwal, Pragma. Walter Christaller: Hierarchical Patterns of Urbanization. Center for Spatially Integrated Social Science. Ed. Donald Janelle, Santa Barbara, 2002. <www.csiss.org/classics>.

от съвместната дейност на активните му жители.

- Значимостта на дадено централно място се нарича „централност“, под която се разбира относителното му значение по отношение на заобикалящия го район, или степента, до която се изпълняват централни функции.

При това централните места са йерархично подредени, в зависимост от обема и обхвата на услугите. В идеализирания си, геометричен вид, моделът на Кристалер представлява хексагонално геометризирана решетка (често определяни от някои изследователи като пчелна пита, а други – за прецизност може би уточняват – като пчелна пита от дивни пчели!), което произтича от факта, че влиянието на съответните точки оптимално се разпространява върху територия с шестоъгълна конфигурация. Центровете на някои клетки са взети на шестоъгълна решетка от по-висок порядък своите центрове – възлите на решетката имат по-висок порядък, и т.н. – до най-ниското ниво с един център.

При построяване на системата от централни места Валтер Кристалер възприема следните предположения:

- най-малките ядра на заселване са съвършено равномерно разположени и образуват правилни триъгълни мрежи;
- зоните на реализация са равномерно разпределени и имат формата на правилни шестоъгълници;
- йерархията на населените места е валидна за цялата територия;
- всички населени места, отнесени към дадена йерархична степен, са еднакви по размер и изпълняват еднакви функции;
- населените места от по-висок ранг изпълняват всички функции на по-малките по размер центрове;
- за всеки център винаги се намира зависим от него еднакъв брой населени места (K), заемащи по-ниска степен в йерархията при $K=7$ около всеки град има шест населени места, а около всяко населено място шест села; схемата на йерархизация от степен към степен отговаря на правилна геометрична прогресия.

В теорията си Валтер Кристалер въвежда понятието радиус на реализацията на услугите и стоките и ранжира населените места. Радиусът на реализацията на услугите и стоките е функция от вида на продукта, цената, плътността на населението, равнището на доходите на населени-

ето, развитието на транспорта и др.

Валтер Кристалер отбелязва три различни принципа на централни места:

Фигура 7

- Принцип на маркетинга (Marktprinzip, K = 3 система);
- Принцип на транспорта (Verkehrsprinzip, K = 4 система);
- Административен принцип (Verwaltungsprinzip, K = 7 система).

Кристалер намира, че броят на населените места на някакво ниво в една от тези йерархии е пряко свързан с йерархията, в която е то.

Численото изследване на еволюционния модел, на базата на идеите на Кристалер показва, че симетричното разпределение е неустойчиво – достатъчно малки колебания се появяват в райони с висока концентрация на активност и предизвикват трудова емиграция и намаляване на активността в други зони.

Кристалер въвежда и понятията „праг“ (threshold) и „обхват“ (range) на централното място. Прагът отговаря на територията с минимален брой потребители или население с минимален доход за пътуване (комутиране) до центъра. „Обхватът“ показва максималната дистанция, която потребителите са готови да изминат за конкретна стока или услуга.

В изследването *„Самоорганизиращата се икономика“*¹, Пол Кругман се дистанцира от класическите изследвания на щандорта, проведени около централните места (най-вече от Кристалер и Льош), които той предпочита да бъдат по-описателни, отколкото с обяснителен характер. Като икономист, той казва, че моделът се счита за обяснителен, ако той успява да сложи структурите на макроскопичния порядък съобразно поведението на микроскопичния ред.

По неговите думи, в своята работа върху градската йерархия, Кристалер не взема предвид начина, по който индивидуалното поведение би могло да произведе наблюдаваната градска симетричност, едновременно и като локация, и като йерархия. По същия начин, пак според него, ако Льош подчертава, че шестоъгълната структура на пазарните райони е ефикасна, той не посочва, че тя като правило възниква от процеса на децентрализация.

¹ Krugman, Paul. *The Self Organizing Economy*. Blackwell, 1995

В същия си труд Пол Кругман, предлага математически модел на появилите се полицентрични градски райони. И той се фокусира върху офис центровете¹, които нарича „edge cities”² (букв. „ръбът на града”, крайт на града), по определението на Жоел Кароу³, появяващи се в периферията на един главен град (както и се случва през 60 – 70 г. на ХХ в.). Неговият модел, инспириран от изравняването на противодействие-дифузия (разсейване), прави възможно възникването на различни циклически пространствени структури, като се започне от една първоначално хомогенна ситуация.

Често се появява графичното сравнение между плана на *Ебенизър Хоуърд* в концепцията му за „*Зеления град*”⁴ и шестгранната мрежа на *Валтер Кристалер*.

Дори и без смислови връзки между двете фигури, графичната им поява в съседство така или иначе правят опит за определени внушения. Но по същество това са две коренно различни идеи. И единственото между тях е, че и двете преследват „идеална цел”: при Хауърдт – градът, който *живее* в хармония с природата, а при Кристалер (и Лъош) – създаване на връзки между централния град, съподчинените градове и околните им населени места, заради общия им просперитет.

Фигура 8

Авторите на подобни сравнения правят обаче една съвременна (съдържателна) връзка между двата модела: унифицираното/единно селищно планиране (Unified Settlement Planning – USP) като съвременен подход за постепенното налагане на градските удобства (условия) в необятните райони на развиващите се страни, с равномерно разпределени модели за населените места. И като централен пример се посочва програмата PURA⁵ (*Providing Urban Amenities to Rural Areas*), осъществявана в Индия.

¹ Голям възел, офис и търговски дейности, места за развлечение в покрайнините на градската територия.

² Според френски урбанисти поаята на Edge Cities са отговор на кризата в големите градове на САЩ. В урбанистичната литература се използва заимстваното понятие Edge City (букв. град на ръба), макар че са възможни мултиезикови синоними. В специализираната литература може да се използва като синонимен израз например „Релефният град”. На това понятие не трябва да се гледа като метафора, защото носи голяма част от характеристиката на тези градове: те не на всяка цена са в самия „край” на града.

³ **Garreau**, Joel. Edge City: Life on the New Frontier. New York: Doubleday, 1991.

⁴ **Howard**, Ebenezer. Garden Cities of To-morrow. London: S. Sonnenschein & Co., Ltd. 1902. (През 1946 книгата е преиздадена под редакцията на F. J. Osborn и с предговор на Lewis Mumford – и двамата емблематични имена в историята на урбанистиката).

⁵ Providing Urban Amenities to Rural Areas/PURA – национална стратегия за развитие на селските райони в Индия, инициатива на федералното правителство.

Иначе, между двата модела графична прилика има: централният район и шестте кръгови сектора (*allotments*) с различно предназначение. Не само защото според систематизацията в урбанистиката съществува разграничения на моделите: *модел на компактният (моноцентричния) град* и *модел на системата от градове*¹.

Сред петте *модела на моноцентричния град (модел на градовете)* са моделът на фон Тюнен, концентричният модел на Бърджис², секторният модел на Хойт³, многоядреният модел на Улман и Харис⁴, концепцията Факторна екология⁵.

Сред петте *модела на системата от градове (градски системи от агломеративен тип)* са моделът на централните места на Кристалер и Льош, правилото на Ципф⁶, дифузията на нововъведението на Хагерстранд⁷, гравитационните модели и теория на полето на потенциалите, модел на главните потенциали.

Хауърд създава модел *само на един град* (попадащ в първата група като идеален модел), град-градина, град на бъдещето, град на утрешния ден. Град, заобиколен от „зелен пояс“ (*greenbelts*), със съразмерни райони на жилищата, промишлеността и селското стопанство; град, замислен да се развива планово като самостоятелна общност. И ако направим един внимателен прочит на графичния план на Ебенизър Хауърд и разчетем внимателно надслова на плана (*Group of Slumless, Smokeless Cities*) ще открием едно важно обстоятелство: *идеята за гета като социален и икономически проблем* (доколкото *slum* означава „беден квартал“).

Както пише Хауърд, след изграждането на един малък град-градина като модел за работа, ще дойде времето „за пълната реконст-

¹ Павлов Ю. В. Фракталы как инструмент территориального планирования агломерационных систем. // *Фундаментальные исследования/Экономические науки*, 2013, № 10 (часть 10).

² Park, Robert, Ernest W. Burgess and Roderick D. McKenzie. *The City*. Chicago: University of Chicago Press, 1925.

³ Hoyt, H. *The Structure and Growth of Residential Neighbourhoods in American Cities*. Washington: Federal Housing Administration, 1939.

⁴ Harris, C. D. and Ullman, E. L. *The nature of cities*. // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1945, No 242, 7 – 17.

⁵ Sweetser, Frank L. *Factorial Ecology*. // *Institute of sociology, University of Helsinki*, 1960, Vol. 36.

⁶ Zipf, George Kingsley. *National unity and disunity; The nation as a bio-social organism*. Bloomington: Principia Press, 1941. George Kingsley Zipf [1902–1950], was an American linguist and philologist who studied statistical occurrences in different languages..

⁷ Hägerstrand, Torsten. *Innovationsförloppet ur korologisk synpunkt*. Lund: Gleerup, 1953, 304 s.

рукция на Лондон”¹.

Но по-скоро от очакваното Ебенизър Хауърд успява да осъществи малкия модел – първите два проекта: градовете-градини *Летчуърт* (1903) и *Уелин*² (1919) – чрез организираната от него Фондация за строителство на градове-градини. И въпреки че тези проекти не постигат напълно идеалния град, те оставят еталон за контролирането на бъдещото пространствено разрастване на градовете (*urban sprawl*). След Летчуърт се появява *Forest Hills Gardens*³ (1909), както и градовете по *Програмата за развитие на градските предградия* (1930) и програмата „Градове на зеления пояс”⁴: Greenbelt (щат Мериленд), Greenhills (щат Охайо), Greenbrooke (щат Ню Джърси), Greendale (щат Уисконсин).

По-късно се появяват градове-градини и в Белгия, Германия и разбира се, в СССР, независимо, че идеята за *зеления град* е политически „разстреляна” през 30-те години на миналия век: селището Сокол край Москва, *Красный город-сад*, предградие на Ростов на Дон. Градът-градина в *Барнаул* (днешната столица на Алтайския край), по проект от 1917 г. (няколкократно подновяван), с нищожна за руските мащаби площ (9 ха), така и остава неосъществен.

Характерно за градовете-градини (с малки изключения), че те са по-скоро предградия (suburb) на големи урбанизирани центрове, а не самостоятелни, отделни или автономни градски структури.

С други думи това, което сега се нарича „ревитализация” започва още в края на XIX век. С движението „*Garden city movement*”, което е по-скоро метод на градско планиране, довело до съвременните *New Urbanism and Principles of Intelligent Urbanism*⁵. Сега обаче това *зелено съживяване* на градовете се извършва и под натиска на процеса на *дезурбанизация*.

Ако се върнем към модела на *Валтер Кристалер* (респ. на *Аугуст Льош*), това е идеалният икономически модел на географското пространство, отнасящ се до всички възможни връзки за оптималното съществу-

¹ Вж. параграф „Градска ревитализация” в глава трета.

² Letchworth Garden City – в района на Северен Хартфордшър, графство Хартфордшър, част от „Зеленият пояс” на Лондон. В същия район е и Welwyn Garden City.

³ Forest Hills Gardens – предградие в района Куинс на Ню Йорк, изградено по проект на Фредерик Олмстед, младши.

⁴ Suburban Resettlement Program towns – 1930, Greenbelt New Towns program.

⁵ Водещи школи в градоустройството и градската архитектура в САЩ след 1975 г.

ване на *система от градове* и населени места с по-ниски рангове около тях. Или ако се използва едно понятие, чието авторство принадлежи на френския географ *Пиер Жорж – каркас*¹, но използвано с изключително голяма интензивност в съвременната руска литература по урбанистика (от времето на *Н. Н. Барански* – един от основателите на Съветската районна школа), отколкото в западноевропейската.

Теорията за централните места е критикувана за нейната нереалност². Подложена е на критики и статичността на теорията, която игнорира времевия аспект в развитието на централните места. Наистина теорията се вписва в практиката, но само когато става въпрос за земеделска земя – но не и за промишлени или постиндустриални зони, в които съществува разнообразие на услуги и наличие на природни ресурси.

Числено изследване на еволюционния модел, на базата на идеите на Кристалер показва, че симетричното разпределение е неустойчиво – достатъчно малки колебания се появяват в райони, с висока концентрация на активност и предизвикват трудова емиграция и намаляване на активността в други зони. След емпирична проверка на критика е подложена и хипотезата на определянето на ранга на населените места³.

Както се вижда от модела на Валтер Кристалер за Южна Германия, той предвижда висш ранг за Страсбург, Прага, Виена, Венеция и Цюрих, но не посочва тяхното население и стойностите на индекса за централност, макар че по принцип в легендата посочва стойността на необходимия индекс за централност.

Фигура 9

„Нормалното теоретично“ разстояние между централните места трябва да бъде 186 км. А реалните разстояния варират от 107 до 360 км със средни разстояния от 156 км около Щутгарт, и 258 км около Мюнхен. Един-единственият ъгъл, определен от основния триъгълник (Мюнхен – Нюрнберг – Прага), е 60°. Другите десет ъгъла са в границите от 40° до 85°. Неправилният многоъгълник около Мюнхен има шест страни, но многоъгълникът около Щутгарт има пет страни.

При създаването на модела Валтер Кристалер не е в състояние да

¹ Букв. структура, мрежа, рамка.

² Prigogine, Ilya, Isabelle Stengers. Order Out of Chaos. 1984.

³ Berry, B. J. L. Geographic aspects of the size and arrangement of urban centers : an examination of central place theory with an empirical test of the hypothesis of classes of central places. Washington, 1956.

провери в дали в Южна Германия „централните места” са географски разположени в съответствие с неговите теоретични принципи. Геометричните схеми на Валтер Кристалер не могат да се разглеждат като „модел”, тъй като те не решават проблема, който самият той определя за локацията на централните места.

Подобно на модела на Кристалер, Аугуст Льош предлага модели за териториите около Ексетър (Exeter), Норич, някои японски градове и за централната част на бившия Съветски съюз, модел и за Лондон (където физическите фактори – като клъстерите на населените места по река Темза могат да дадат алтернативно обяснение). Но както вече беше казано, реалността се оказва по-сложна, отколкото тези модели, но това не обезсилва тяхната полезност.

Фигура 10

През 1950 г. се появява трудът *„Основна структура на пространственото планиране в Европа. Системи на европейските централни места”*.¹ И Валтер Кристалер се посвещава на географията на туризма.

Той обаче вече е получил световно признание: наградата на Асоциацията на американските географи (1964) и медала на Британското кралско географско дружество (1968); става почетен доктор на Лундския университет (свързан с името на един друг световноизвестен учен – Торстен Хагерстранд; учредена е и награда на името на Валтер Кристалер за приложна география.

Идеите на Кристалер оказват огромно влияние върху развитието на икономическата география, на Школата на пространствения анализ. Във Федерална република Германия се провежда реформа на общинското териториално деление в съответствие на теорията на централните места.

Аугуст Льош е поредният немски изследовател, икономист с фундаментален принос към щандорта и икономическата география. Той е първият изследовател, поставил теорията за териториално разпределение на производството в условията на пазарна икономика, когато основен фактор на локация е не намаляването на разходите (за суровини, транспорт, енергия, работна сила), а максимизиране на печалбата.

Интегрирайки основните моменти от главните локационни теории

¹ **Christaller**, W. Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Die Systeme der europäischen zentralen Orte. // Frankfurter geographische Hefte, 1950, T. 24, No 1, ss. 10 – 19.

на Тюнен, Лаунхарт, Вебер, Кристалер, Льош създава собствена и напълно нова концепция за икономическия ландшафт, в който водещи фактори са пазарните зони на предприятия от различни сектори, образуващи мрежа от икономически райони с възли – градове. Идеалната районна мрежа е съставена от шестоъгълници, но в реалността клетките най-често са с триъгълна или квадратна форма.

Немския икономист Аугуст Льош обогатява концепцията на Кристалер в книгата си „Пространствена организация на икономиката”¹.

За Льош „комуникативният принцип” е аксиома. Затова той постулира $n = U = k$ и получава първата фигура (вляво), която съвсем не е репродукция на фигурата на Кристалер. Различната ориентация на шестоъгълниците се дължи на закона, формулиран от Льош за изчисляване на площите на пазара. Радиусите на всички следващи нарастващи шестоъгълници могат да бъдат изчислени и съставени с 30 градусови ротации. Появата на розовите триъгълници (фигурата вдясно) е в противоречие с необходимостта, че всички „части” на системата трябва да бъдат снабдявани с централни стоки, т.е. появява се т.нар. нестабилен пазар.

Но малцина биха се наели на популярен език да обяснят всичко това, а още по-малко са тези, които могат да го разберат. По този повод двама млади изследователи пишат: Трудът на Аугуст Льош обикновено поражда страхопочитание². „Както е с теорията на игрите, или общата теория на Кейнс – основните идеи са съвсем малко и се появяват съвсем просто, веднъж станали популярни. Това са щастливи идеи; т.е. те имат много последствия, които са важни, но които не са очевидни”³. Независимо от това красноречиво изразено твърдение, изглежда, че има някои аспекти от класическата работа на Льош върху мрежата на пазарите и в системата от мрежи, които все още не са ясно обяснени в литературата. Самият Льош не описва процедурите си като начин на получаване в пълен обем, а и печатните грешки в някои формули, които се появяват в преведения текст служат единствено за объркване на проблема.

Фигура 11

¹ **Lösch**, August. Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel. Fischer, Jena 1940.

² **Beavon**, Keith S.O. and Alan S. Mabin. The Lösch System of Market Areas: Derivation and Extension. // *Geographical Analysis*, 1975, Vol. 7, No 2, 131 – 152. <<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1538-4632.1975.tb01031.x/pdf>>.

³ Тук авторите цитират един от първите изследователи на Льош – **Valavanis**, S. Losch on Location. // *American Economic Review*, 1955, No 45, pp. 637 – 644.

Аугуст Льош модифицира модела на Кристалер, за да го направи по-реалистичен – в по-широк диапазон на икономгеографски условия. Той запазва шестоъгълните прилежащи територии (hinterlands), но се оказва, че те не поемат равномерно разпределението на населението. Льош също така приема, че различните стоки, необходими за пазарните зони, са с различни размери и толкова различни К-стойности.

Фигура 12

Льош използва К-стойности от 3, 4, 7, 9, 12, 13, 19 и повече за до 150 различни стоки и наслагва различни размери прилежащи територии (хинтерланд) около всяко населено място за всяка стока. После подрежда прилежащите територии така, че най-голям брой на най-ниските по ранг селища се оказват в минимално пространство. От този модел се очертава шест селищни богати сектори около главното централно място и шест селищни бедни сектори между тях, където услугите са оскъдни.

Тази конструкция се нарича икономически пейзаж на Льош. Вместо „неподвижна” йерархия на селищната площ, това произвежда поредица от селищни размери. Това е илюстрирано на фигурата на предишната страница.

Целта на труда на Аугуст Льош „*Икономическа теория на локацията*”, написана през 1939 г., е да бъде преглед на всички теории за рационалното използване на пространството, създадени преди повече от 100 години, и синтез от гледна точка на теорията за общото равновесие. Равновесният модел за локацията на производството на Льош се състои от две балансирани части: на интересите на държавата като цяло (максималният брой на икономически независими лица) и интересите на предприемача, където на преден план е максималната печалба. Equilibrium-ът (равновесната точка на мястото на локацията) се определя въз основа на изследването на голям брой фактори, като например данъчната политика, технологически прогрес, държавно регулиране и граници на държавата.

Льош на практика се отказа от опитите да бъде използвана щандортната теория за описване и обяснение на съществуващите модели, определящи местоположението на промишлените предприятия. Неговото предположение, че пазарите на конкурентни продукти винаги са под формата на "гнезда" от шестоъгълници, водещи до комплексни техноло-

гични проучвания, подлага на съмнение щандортните аксиоми. Той успява да надмогне класическите, формалистични принципи и методи на основоположниците на щандортната школа и това е постигнато за сметка на отдалечаване от микроикономическите подходи в областта на локацията на предприятието. Строго погледнато, книгата му не е работа за икономическата теория на локализиране на производството в класическия смисъл на думата. Оригинаалното заглавие - "*Die raumliche Ordnung der Wirtschaft*" ("*Пространствена организация на икономиката*", 1940), не може по-добре да отрази основната задача – определяне на връзките между икономическите региони спрямо цялата територия. Льош се движи към създаването на модерен макроикономически пространствен анализ за градовете и регионите, отдалечавайки се от микроикономическата традиция на локация на предприятието заложена от Лаунхарт и Вебер.

При един анализ на теорията на Аугуст Льош, трябва да се подчертаят няколко индивидуални особености: на първо място, той изоставя като подход изолираното изследване на обектите. На второ място, подходът му обхваща сферата на материалното производство и услугите, т.е. цялата структура на икономиката на територията. Трето, при анализа на структурата на икономиката се счита стойността на продажбите, благодарение се на пазара и на развитието на пазарните области. Но особено важно е да се подчертае, че Аугуст Льош е първият, който въведе специален критерий – максималната печалба.

Така че за разлика от аналогичните модели на Кристалер, Льош предлага модел на пазарното равновесие, а не предписание за планова териториална реорганизация.

Но след като стана дума за „разлики”, може да се направи следното сравнение на научните подходи на двамата изследователи:

Научни подходи	Валтер Кристалер	Аугуст Льош
<i>Принципи</i>	общи (разполагане на масата около ядрото)	икономически
<i>Анализ на пространството</i>	емпиричен	математически
<i>Представяне на пространството</i>	априорно (триъгълно-хексагонално)	геометрични фигури
<i>Начин на действие</i>	йерархично	йерархично

Работата на Льош достига дори по-високо интернаучно равнище, като представя модели на пространствената самоорганизация на стопанската дейност и оттам на обществото като цяло. Постановките за иконо-

мическия ландшафт на Аугуст Льош оказват силно въздействие за формирането на „школата на пространствения анализ“ в САЩ.

Една година след Льош Едуард Улман¹ (1941) пръв сред американските учени започва да използва теорията за централните места. От тогава географите започват да тестват нейната валидност. Айова и Уисконсин са две области на емпирични изследвания, чиито резултати са най-близо до изпълнението на теоретичните предположения на Кристалер.

И малко по-късно – през 1945 г. съвместно с Чонси Харис² разработва модел на териториална структура на американския град като делови и обслужващ център – т.нар. многоядрен модел.

Но не само това. С имената на Валтер Кристалер и Аугуст Льош се свързва появата на бихевиоризма в географията. В създадения през 1933 г. от Кристалер модел за териториално разпределение на централните места, в негова основа лежи *маржиналистки подход* – минимум сила, време и средства за използване от потребителите на идеалната среда за удовлетворяване на своите социални и икономически потребности. Усъвършенствайки модела на Кристалер, Аугуст Льош пък създава модела на *икономическия ландшафт*, изхождайки от най-малкото пространство. С пълно основание двамата немски изследователи могат да бъдат посочени като *създатели на метода на формализацията в географията*.

Таблица 4

Така, търсейки модела, който за да представи пространственото развитие на урбанизираните системи, както и да обясни пространствената структура на стопанството, където в условията на пазарни отношения е търсена нарастваща възвращаемост, Пол Кругман използва математически модел на развиващ се град (*edge-city model*) и принципите на пространственото придвижване в градската територия на икономическите субекти (в книгата си от 1995 г. „*Самоорганизиращата се икономика*“). Кругман сполучливо и новаторски навлиза в една нова за икономистите област – самоорганизираща се стопанска дейност, процесите „feedback“ в стопанското развитие. Така възниква като ново направле-

¹ Ullman, Edward. A Theory of Location for Cities. // *American Journal of Sociology*, 1941, Vol. XLVI, pp. 853 – 864.

² Harris, Chauncy and Edward Ullman. The Nature of Cities. // *Building the Future City, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 1945, Vol. 242, pp 7 – 17.

ние на икономическата теория, а не на географията - НИГ (прието да се свързва с публикацията на Пол Кругман „Нарастване на възвращаемостта и Икономическата география” – Новата икономическа география).

Като *извод* от тази глава може да се обобщи, че основните пространствено-икономически идеи през XIX и XX век неизменно следват развитието на научно-изследователската парадигма на прехода: класика-неокласика/модерност-постмодерност. Или казано по-обстойно:

- в периода на *класическата* политическа икономия се развиват концепциите на *щандорта* и *форланд-хинтерланд* пространствени зависимости;
- в периода на неокласическа икономика се надгражда с *транспортните модели, теорията за централните места и равновесието*;
- в постмодерния период, авангардни са неортодоксалните *критическите* изследвания върху икономическото пространство.

Но най-важното, това е, че методологическото сближаване и интеграция между *пространствената икономика, икономическата и регионална география*, се появяват на нови изследователски направления: *урбанистика, ърбън икономикс, критична икономическа география, нова икономическа география*. Водещо при тези нови направления е *интердисциплинарният* подход в изследването на градското пространство.

1.3. Визията за града като център на изследователска симбиоза между икономическата география и икономическата теория

1.3.1. Пространствено-икономическо моделиране на градските структури

Най-подходящата връзка между предходния и този параграф е емблематичното заглавие на един от най-авторитетните автори в областта на урбанистиката *Брайън Бери*, чиито изследвания върху града и регионите от 70-те години предизвикаха истинска социално-научна революция в географията: „*Градовете като системи в рамките на системите на градовете*”¹. В този труд чрез изложение на теоретичния поглед върху системите, Бери вижда градовете като част от система, която може да се изследва научно от *регионалната наука*.

¹ **Berry**, Brian J. L. Cities as Systems within Systems of Cities. // *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 1964, No 13, 147 – 163.

Казваме „от регионалната наука”, защото изследването на града като система започва през 60-те години, когато друг изтъкнат изследовател (икономист, ученик на У. Айзърд) Уилям Алонсо дава най-съществен принос към урбанистиката, свързвайки икономическите и географски методи на изследвания в *ърбън икономикс*.

Както вече стана дума в предишния параграф във връзка с не най-удачното графично сравнение между плана на *Ебенизър Хоуърд* в концепцията му за „Зеления град” и селищната „решетка” на Валтер Кристалер, са две, така или иначе, различни идеи:

- идеята за оптимална организация и структура на самостоятелния/„изолирания”/обособен¹, **моноцентричен** град (класическа), и
- идеята за оптимална организация и структура на **системата от градове** (градски системи от агломеративен тип, структура от градове - неокласическа).

Тези концепции, изразени чрез модели (тук ще се спра само на моделите на града), са:

модели на моноцентричния град (систематизацията е на руския изследовател *Юрий В. Павлов*²):

- моделът на фон Тюнен,
- концентричният модел на Бърджис,
- секторният модел на Хойт,
- концепцията Факторна екология³;

модели на градската структура (систематизацията е на *Питър Хол*) по автори, година на създаването, според научния подход и графичната форма:

Като цяло полицентрични:

- Парк и Бърджис 1925: социологически: концентричен;
- Хойт 1933: икономически сектори;
- Гарисън¹ 1959, Алонсо 1963: икономически: концентричен;

¹ Странно защо не-немскоезичните изследователи та Йохан фон Тюнен възприемат буквалния смисъл на *isolierte* от „*Der isolierte Staat*”, когато *isolierte* има и смисъл на „обособен” („завършен” сам по себе си, компактен обект) – обстоятелство, което променя в някаква степен „пространството” на концепцията.

² **Павлов** Ю. В. Фракталы как инструмент территориального планирования агломерационных систем. // *Фундаментальные исследования/Экономические науки*, 2013, № 10 (часть 10).

³ **Sweetser**, Frank L. *Factorial Ecology*. // Helsinki: *Institute of sociology, University of Helsinki*, 1960, Vol. 36. (Б.а.: всъщност това е основополагащият труд на факторната екология. Но този, който привнеса тази идея в географията и използва факторния анализ, приложен към социалните, икономическите, проектанските, етническите и другите особености на града е Брайън Бери и неговите студенти).

- Clark² 1951 и други: икономически: емпиричен: население – градиенти на плътност;
- Харис/Улман 1941: голямото противопоставяне: мултинуклеарен.³

В книгата си „Градовете като системи в рамките на системите на градовете”⁴ Брайън Бери определя два основни модела на градове, съобразно научните концепции и специфичността на теоретичните търсения при изграждането им:

1. *Индуктивни обобщения в търсене на теория*

- Правило за големината на ранга (Зипф)
- Функция на влошаване от отдалечеността (Кларк, фон Тюнен, Алонсо, Мът)

2. *Логически конструкции в търсене на образец*

- Теория за централните места (Кристалер, Льош)

Определяйки тази систематизация като „Аргументът на Бери”, цитираният вече Питър Хол добавя и още един, трети модел на градове, който той нарича със стилистиката на Бери

3. *Иновации при технически стимул*

- Социално-зонов анализ (Бърджис, Хърд, Харис и Улман).

Както се вижда, почти никой от изследователите не забравя модела на Тюнен, който ясно разкрива връзката между размера на поземлената рента и разстоянията до пазара. И почти всички модели на града след него ще бъдат негов аналог. Но затова пък почти всички забравят криещата толкова магнетизъм за развитието на градовете „диаграма” на Ебинизър Хауърд – „диаграмата на трите магнита”, чийто подтекст е свързан с вътрешното движение във града след неговото оптимално структуриране.

Фигура 13

Първият известен теоретичен модел на градските структури е кон-

¹ **Garrison**, Roger W. *Time and Money: The Macroeconomics of the Capital Structure*. London:Routledge. 2001. — A Subjectivist Theory of a Capital-using Economy. – In: *The Economics of Time and Ignorance*. Gerald P. O’Driscoll, Jr., and Mario J. Rizzo. Oxford: Basil Blackwell, 1986.

² **Clark**, Colin. *Urban Population Densities*. // *Journal of the Royal Statistical Society*, 1951, Series A (General), Vol. 114, No. 4, 490-496.

³ *Cities in system of cities: Adelaide, Australia and the World*. A lecture by Professor Sir Peter Hall, University of South Australia, 2009. <http://w3.unisa.edu.au/hawkecentre/events/2009events/PeterHall_presentation.pdf>

⁴ **Berry**, Brian J. *Cities as Systems within Systems of Cities*. // *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 1964, No 13, pp. 147 – 163.

центричният зонов модел на Ърнест Бърджис (1923¹). Моделът е резултат продължителен изследователски проект: социално картографиране на Чикаго, условно разделен от Бърджис на 75 „неподходящи“ си, качествено различни зони, на 300 съседни общини, за да се определи „пространственият тип на Чикаго“².

Фигура 14

Използвайки за аналог шестте концентрични зони на фон Тюнен, но и водейки се и от своя изследователски проект върху „пространственият тип на Чикаго“, Ърнест Бърджис създава шест зони в структурата на града.

Концентрични зони на Бърджис	Концентрични зони на Тюнен
1. Централна бизнес зона (CBD)	Пазар (градска зона)
2. Индустиална зона	Градинарство и млечно животновъдство
3. Преходна зона	Интензивно горско стопанство
4. Зона на работническите жилища	Зърнопроизводство без почивка в сеитбооборота
5. Жилищна зона	Зърнопроизводство с почивка в сеитбооборота
6. Зона всекидневни трудови пътувания	Екстензивно пасищно животновъдство

Моделът на Бърджис се основава на кривата на офертата за земя под наем (пак по аналогия, и по аналогия тя присъства във всички следващи модели), т.е. концентричните кръгове се формират от сумата, която ползвателите ще плащат за земята.

Тази стойност се основава на печалбите, които могат да се получат от поддържане на бизнес върху тази земя. В центъра на града ще имат най-голям брой клиенти, така че там е по-изгодно за търговия на дребно. Собствениците на предприятия ще плащат малко по-малко за земята, тъй като те се интересуват само от достъпа на работници, суровина и продукт.

Моделът е оспорен от много географи на града. Първо, моделът не работи добре за градове извън Съединените щати – той отразява особеностите на американските градове, където центърът на града е беден, докато предградията са богати – обратното е правило другаде; моделът разглежда градското пространство изотропно, а непроменящият се ландшафт може да ограничи растежа на някои зони; моделът не се вписва в полицентрични градове.

¹ Посочват се и други години на появата на модела: 1920 и 1929.

² **Burgess** Ernest W. The Growth of the City: an Introduction to a Research Project. American Sociologist Society, Vol. 18, 1924. (Б.м.: една година по-късно изледването е включено в емблематичната книга „Градът“ заедно с още двама авторитетни изследователи от Чикагската социологическа школа – Робърт Парк и Родерик МакКензи: R.E. Park, E.W. Burgess, R. D. McKenzie. The City. University of Chicago Press, 1925).

През 1945 г. Харис и Улман (популяризаторите на Валтер Кристалер и Аугуст Льош в САЩ) привличат вниманието на географите към базиращата се на социологията концентрична зонална хипотеза на градската форма, към социологическата „теория на клина”, както и към секторалните теории на градската форма, която предлага Хомър Хойт¹. Секторният модел, известен също като модел Хойт, е модел за градско земеползване, предложен през 1939 г. Това е модификация на модела на концентричните зони за развитие на града. Ползата от прилагането на този модел е, той дава възможност за растеж навън. Но както е при всички прости модели, при сложни явления тяхната валидност е ограничена.

Фигура 15, 15а

И ако продължим с модела на Харис и Улман, към вижданията на Хойт те добавят свой собствен дескриптивен модел на това, което според тях е по-реалистична форма при изследване на съвременните градове. Градско развитие вече е довело към създаването на множество центрове в противовес на твърдението, че в тях доминира само един-единствен, разположен в централната част, бизнес район с висока гъстота на населението.

В модела на Харис и Улман единственият градски център е заменен от множество възлови точки, които включват централния бизнес район и крайградските търговски райони, или може би още по-децентрализирани бизнес райони. Точно тези други, по-малки „централни” бизнес райони (CBDs), развили се в покрайнините на града, близо до по-скъпите жилищни райони, ограничават броят на пътуванията от покрайнините на града до единствения (до този момент) Централен бизнес район.

Както е добре известно (а и както се вижда от използваните научни подходи от някои от авторите на модели), дълго време изучаването на града е прерогатив на историци, археолози, социолози и проектантите (теорията на града, теорията на градската структура, инфраструктурата на града). И когато географите се обръщат към анализа на градовете като към отделни (самостоятелни) единици, а не като към елементи от

¹ Hoyt, Homer. The Structure of American Cities in the Post-War Era. // American Journal of Sociology, 1943, Vol. 48, No. 4, pp. 475-481.

структурата на населените места, те намират малко теоретични положения в рамките на своята собствена дисциплина. Оттук именно тръгва географията на града в търсене на организиращите принципи на градската структура, формата и съдържанието ѝ. И нейният икономически прочит.

Промяната на общите принципи е предварително прието като част от търсенето на основата, която обединява разнородни концепции, поставящи главен акцент върху градската морфология и форма. За да се стигне до основната концепция на морфологията на икономическото пространство на града – понятието за централност.

Както вече беше казано, голяма роля в развитието на науката Икономика на града имат класическите работи от Аугуст Льош (преведени на английски едва през 1954 г.)¹, тъй като за създаването на теорията на икономиката на града е необходимо да се използват методите на микроикономически анализ за специфичния тип задача, ако се има предвид пространствения фактор. Ролята на социален катализатор за стимулирането на изследователската дейност в областта на икономиката на града, е провокирана от правителствата във връзка с влошаването на социалния статус и на етническите отношения в много от големите градове в САЩ и други страни през първата половина на 60-те години.

Тук обаче трябва да се споменат и изследванията на Едгар М. Хувър², който активно се опитва да прилага методите на микроикономическия анализ в изследването на пространствените проблеми, колкото и подобни методи да са несъвместими със спецификата на пространствените данни. Тези проучвания, в които основно внимание се отделя на емпиричния анализ, оказват голямо влияние върху тези учени, които първи започват да работят по теорията на града.

В своя труд „Локация и използване на територията“³ Алонсо е първият, приложил методите на щандорта по отношение на пространственото и стопанското развитие на градската среда. Неговите пространствени модели, както и моделите на Едуин Милс и Ричард Мът, стават основа на развилата се през 70-те години на XX в. нова урбанистична икономи-

¹ Основите трудове по микроикономическа теория и особено концепциите за пространствения анализ, които са източник на създаването на теорията на града, са написани на немски и дълго време са недостъпни за англоезичните автори.

² Hoover, Edgar M. The Location of Economic Activity. McGraw Hill Book Company Inc., 1948.

³ Alonso, W. Location and Land Use. Cambridge: Harvard University Press, 1964.

ка (*New Urban economics, NUE¹*), докато неокласическото направление в икономикса по същото време не оценява фундаменталното значение на пространствените закономерности и отношения за развитието и функционирането на градовете. Защото водещата парадигма в урбанистиката е традиционното разглеждане на града от позицията на икономиката, икономическата география и щандортните теории като „голяма фабрика“, в която могат да се разграничат основни пространствени функционални единици.

Фигура 16

За икономиката на града е много съществена самата възможност за създаването на урбанизирани пространства в рамките на икономическата дейност. По този начин градското пространство от една страна служи като един от факторите на производството, от друга страна, самата то е продукт на производства, предназначени за междинно (производство) или крайно потребление. Във връзка с това, специално внимание заслужава анализът на ролята на инфраструктурата на града.

Освен това, появата на основни концепции и многобройни емпирични проучвания, обобщаващи обширен фактически материал, създават предпоставка за формиране в рамките на научното направление икономика на града предмет за изследване от академичен тип с логически организирани теоретични основания. За да се появи основополагащият труд на Уилям Алонсо „*Локация и земеползване*“ – един от най-важните етапи в развитието на теорията на икономиката на града.

Връщайки се към споменатия по-горе модел *Алонсо-Милс-Мът* (останал в урбанистичната литература като модела АММ), трябва да се подчертае, че този модел, казано най-общо, описва ситуация, при която заетостта е съсредоточена в градския център (Централен бизнес район или CBD²). Стойността на земята (и следователно, гъстотата и интензивността на земеползването) спада по предвидим начин с промяна на разстоянието от CBD. Различните използвани типове земеползване (за офиси, за индустриална или, търговска дейност, за жилищни и т.н.) имат

¹ Въпреки че редица автори свързват Новата икономика на града (NUE) с Алонсо (1964) и Muth (1961 г.), „мостът“ към NUE е името Мъртин Бекман чрез статията му през 1969 в *Journal of Economic Theory*. Тази статия се отличава от други изследвания от онова време, тъй като разглежда възможностите градската динамика да бъде описвана чрез математическото моделиране: **Beckmann**, Martin J. On the distribution of urban rent and residential density. // *Journal of Economic Theory*, 1969, vol. 1, No 1, pp. 60 – 67.

² Central Business District.

своята крива на офертата на земята под наем („bid-rent” curves¹), т.е. колко наем, ползвателите са готови да платят за близостта, произтичащ от характера на производството или предпочитанията на ползвателите. Различното използване на земята има различно търсене за земя срещу разстоянието към CBD.

Моделът *Alonso-Mills-Muth* (АММ) се „държи” сравнително добре при емпирични изследвания, дори с нереалистично поемане на централизираната заетост и моноцентричния метрополисен регион.

Моделът на Алонсо е аналог на модела Тюнен. Затова и някои изследователи го наричат „неокласическият модел Алонсо-Тюнен”.

Теоретичното описание на пазара на градска земя, както е предложено във времето на „новата икономика на града” (NUE) се фокусира върху концепцията за достъпност. Така се взема предвид изключителната роля на центъра на града. Именно по отношението към центъра се разкрива общото търсене на достъпност.

Фигура 17

Ако се разгледа един опростен модел, който взема предвид само ползите от фактора преимуществена достъпност до CBD, приемайки, че CBD е фокусна точка, ние ще се озовем в ситуация на избор на възможности за използване на земята (в зависимост от рентабилността), какъвто е моделът на Тюнен. Спецификата на селскостопанската ориентация на земеползването при Тюнен е частно обстоятелство и не влияе на концептуалните аспекти на микроикономическия подход². По същество тези аргументи могат автоматично да бъдат прехвърлени към урбанизираното пространство със своите характерни особености. Именно и това е направено в основополагащите трудове на Лоудън Уинго³ и Уилям Алонсо, създавайки *неокласическа теория на цените на градска земя*.

В резултат се получава чрез пълен аналог на модела на Тюнен, с характерни концентрични зони. При това в рамките на една доста типична ценова система е възможен, например, следващият вариант на ло-

¹ Въпреки всичките свободни преводни значения на „bid-rent curves” в този текст, най-адекватният преводен синоним спрямо българската нормативна практика би бил „Крива на офертните теренни цени”. Но тъй като bid-rent curves е утвърдено понятие в урбанистиката, също както много други понятия, би трябвало да се използва в оригинал (при Тюнен действително става дума за „земя” и „земеползване”, но при Алонсо и във всички предхождащи го и последващи модели очевидно вече става дума за „терен”, след като „земята” е в чертите на града.

² **Занадворов**, Владимир С., Ирина П. Ильина. Теория економики города. М.: Изд. дом ВШЭ, 1999.

³ **Wingo**, Lowdon Jr. *Transportation and Urban Land Use*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1961.

кализацията на видовете дейности на територията на мегаполиса.

- В самата централна зона се разполагат фирми и институции от т.нар. четвърти икономически сектор¹ (при четирисекторната хипотеза за икономическите сектори)

- В съседната концентрична зона се локализируют някои предприятия от леката промишленост.

- На следващо място, в средната зона, са разположени жилищните квартали, предназначени за относително небогатите слоеве от населението.

- В зоната на най-близките предградия са разположени нискоетажни вилни селища.

- В отдалечените предградия са разположени предприятието различни отрасли на тежката промишленост.

- Извън пределите на града се разполага концентрично крайградска земеделска площ (ориентирана към предлагането на храни на града). Ние виждаме, че графиката, представляваща този модел е математически идентична с графиката на модела на Тюнен.

По този начин, във всяка зона се разкрива най-изгодния вариант на земеползване, който определя икономическата ценност на даден участък. Оптималната схема на земеползване в рамките на този модел се достига в резултат на конкуренция в съответните сегменти на пазара на градската недвижима собственост. В резултат на това, с отчитането на нормалното за определен град ниво на печалба на фирмите-строители, се определя пазарната цена на градска земя, която съответства на графиката на обвивката, която е напълно аналогична на микроикономическия подход фон Тюнен. Въпреки това, тя е реализирана едва в началото на XX век в трудовете на Ричард Хърд² (Richard M. Hurd), който за първи път използва този подход в рамките на икономическите изследвания на града, свързвайки цената на земята с концепцията за достъпност.

Към средата на 80-те година на XX век, изглежда, вече се изчерпват възможностите за по-нататъшното развитие на теорията на икономи-

¹ Четвърти (или четвъртичен) икономически сектор е начин да се опише базираната на знание част от икономиката (информационни технологии, информационно-производствени услуги, консултиране, образование, изследвания и развитие, благоустройство, финансово планиране и други, базирани на знание и услуги).

² Hurd, Richard M. Principles of City Land Values, 1903; The structure of cities. One of a series of lectures especially prepared for the Alexander Hamilton Institute. New York : Alexander Hamilton Institute.

ката на града, като част от микроикономическия подход на Новата икономика на града (NUE). Както вече беше подчертано, в нея е характерна ориентацията към удобните за изучаване неокласически пространствени модели на концентричния и моноцентричния град (в съответствие с направлението Тюнен – Алонсо – Мът). Като цяло, това направление постепенно става все по-малко продуктивно. Независимо от това, тези модели с тяхното високо ниво на формализация, могат да бъдат отнесени към най-важно ядро на съвременната теория на града. В свое време те играят огромна роля в развитието на теорията. Икономиката на града се отделя като самостоятелна научна дисциплина, което се дължи на значителното разширяване на понятийния апарат и усвояването на разработената техника на микроикономическия анализ.

От друга страна обаче, нереалистичността на модела на концентричния моноцентричен град изглежда напълно неприемлива за съвременния етап от развитието на теорията. *„Моноцентричните модели не могат адекватно и пълно да обяснят нито съществуващата в много градове тенденция за разполагане на все по-голяма част от жилищата в предградията, нито формирането на реалните схеми на градския пътнически трафик. Необходимо е детайлно да се анализират вариантите на метриката¹ на урбанизирано пространство, като се имат предвид различните начини за осъществяване на пътуването, за да се получи по-реалистичен модел на икономическото взаимодействие”²*

Появява се необходимостта да бъдат разработени модели, които изрично да вземат предвид хетерогенността на икономическото пространство на града, неговата ярко изразена полицентричност. Защото както показват емпиричните изследвания, в повечето големи градове в развитите страни, по-голямата част от работните места са разположени извън централния бизнес район (CBD).

Такива модели естествено се появяват.

Един от най-важните „нови” модели е моделът на Джефри Киърсли от 1983 г. Австралийският изследовател се опита да адаптира модела на Ърнест Бърджис, включвайки модерни аспекти на настъпилите промени в града: упадъка на „вътрешния град” (inner city) и децентрализа-

¹ В математиката под метрика се разбира функция, задаваща разстоянието между елементите на дадено множество. Метрично пространство е множество, снабдено с метрика.

² Занадворов Владимир С., Ирина Петровна Ильина. Теория економики города. Москва: ГУ ВШЭ, 1999

цията („движението” на хора/жилища, магазини и офиси от градския център към локацията edge-of-city) Моделът на Киърсли¹ включва и съвременните градски процеси и промени, като джентрификация, селищата на всекидневните трудови пътувания, възможностите за развитие.

Фигура 18

Както при Ърнест Бърджис, Джефри Киърсли моделира града в пет зони: (1) Централна бизнес зона, (2) преходна зона, (3) зона с най-остарелия жилищен фонд, (4) сравнително нова предградийна зона, (5) извънградска зона.

Със символите **a**, **b**, **c**, **d** и **e**, в **зона 1** (централният бизнес район) са маркирани специализираните пресечни точки на дейността в CBD, характерна за всеки inner-city. В **зона 3** (която заедно със зона 1 и 2, според скромното ни мнение, по същество оформя някогашния моноцентричен град, обкръжена с т.нар. в модела околоръстна зона) са разположени жилищните сектори на етнико-малцинствените групи (**E**), жилищата на трайно заетите работници (**W**). В тази зона се намират и секторите, подходящи за развитие (**R**) и секторите, които се обновяват (**G** – джентрификация).

В **зона 5** (т.нар. зелен пояс) и извън нея, Киърсли е маркирал с **CV** (в тъмозелените кръгчета), са селищата, от които се извършват всекидневни трудови пътувания; в същата зона със символите **NT** – изграждащите се нови градове (town), с **I** (в тъмочервените кръгчета) – извънградско търговско/промишлено пространство и т.н. (на *фигурата по-горе* значенията в **зона 4** са изписани).

Като възможност за подобряване на многоядрения модел на Улман и Харис, географът Джеймс Ванс (James E. Vance Jr.) предлага градски сферичен модел (urban realm model), с помощта на който Джеймс Ванс беше в състояние да „погледне” в градската среда на Сан Франциско и да обобщи икономическите процеси. И моделът показва, че големите градове са изградени от малки „царства”², които са самостоятелни градски райони с независими фокусни точки.

Градският сферичен модел, създаден от Джеймс Д. Ванс-младши,

¹ Kearsley, G. (1983). Teaching urban geography: The Burgess model. // *New Zealand Journal of Geography*, No 75, pp. 10–13.

² Това не е грешка в превода, а едно от значенията на *realm*, което не само метафорично може да се свърже с новите самостоятелни райони на метрополисите.

показва пространствените компоненти на един съвременен метрополис. Всяка „сфера” на модела е и самостоятелна, използвана за определена цел, но и свързана с другите сфери, за да се оформи един голям, преливащ се от различни части град. Градът, моделиран като градски сферичен модел е „автомобилно зависим”, което му позволява да бъде толкова голям, колкото е необходимо за целите на такъв град.

Моделът включва централен бизнес район, който не е само в „центъра на града”, но „захвапва” околните сфери, създавайки преход към всяка отделна зона. Той също така включва централната градска част; „нов” център на града – „на ръба на града” (*edge city*, но не *suburban*), който е станал толкова урбанизиран, че имитира централния град, без да е централния град; и няколко крайградски центъра на *edge city*, при наличието на които жителите на тези „сфери” едва ли ще пътуват до централния град.

Четири критерия оформят характера и структурата на всяка градска сфера:

- теренът (вода, релеф и т.н.),
- размерът на метрополиса,
- обемът на икономическата активност във всяка сфера,
- вътрешната достъпност на всяка сфера до своето икономическото ядро.

Градският сферичен модел представлява последната стъпка в идентифицирането и моделиране на съвременната американска градската структура. В него „външните градове” не са „сателити” на централния град, а са свързани с него и с другите (сферични) градове при оформянето на мегаполиса.

Моделът е създаден по времето на Алонсо (през 60-те години: според едни изследователи – през 1960, според други – през 1964), но става особено популярен през 1989 г. благодарение на Труман Хартсхорн и Петер Мюлер¹. Но най-ценното е това, че Джеймс Ванс е „първият географ, който интегрира морфологията на града в своята „голяма картина” на американския урбанизъм”².

Без съмнение, теоретичните изследвания са изиграли решаваща

¹ **Hartshorn**, Truman and Peter Muller. Suburban Downtown and Transformation of Metropolitan Atlanta's Business Landscape. // *Urban Geography* No 10, 1989, p. 375.

² **Conzen**, Michael P. Study of urban form in the Unites States. // *Urban morphology*, 2001, Vol. 5, No 1, pp. 3 – 14.

роля от началото на науката Икономика на града. Защото теоретичните модели могат да образуват логически последователна концептуална рамка, която позволява да се анализират емпирични проблеми. Освен това те позволяват да се формулират конкретни хипотези, измерими и проверими въз основа на наличните данни. Затова и неслучайно редица концептуални въпроси привличат в областта на градската икономика няколко чудесни теоретици като Авинаш Диксит¹, Джеймс Мирлис² и Робърт Солоу³. Още повече, че икономиката на града е много по-различна от други области на приложната икономическа теория: например икономика на труда, която се формира много по-рано, отколкото икономиката на града, обаче има по-малко развита теоретична база.

С Новата икономическа география настъпват коренни промени в пространствено-икономическото моделиране. Или казано с непретенциозния израз на Пол Кругман „ние откриваме, че хартиено-моливният анализ вече не е достатъчен и че трябва да бъде допълнен с дигитални методи“⁴, когато поставя акцент върху необходимостта от един нов „динамичен *мултилокационен модел*“.

Използвайки опита на „германската геометрия“ (както Кругман определя немската локализационна школа), на Тюнен, Вебер, Кристалер и Льош (и поставяйки акцент върху изследванията на Алфред Вебер), *Пол Кругман* прави нов прочит на теорията за локацията на производство и трудовите ресурси: трудовите ресурси биха се насочили към регионите, които им предлагат по-добри условия за живот (по-висока заплата и разнообразие на стоки), а решението за разположението на фирмите ще е компромис между реализираните *икономии от мащаба* и *пониските разходи за транспорт*. Всичко това води до т.нар. модел *ядро-периферия (core-periphery model)* който показва, че връзката между *икономиите от мащаба* и *транспортните разходи* водят до съсредоточаване/концентрация или *децентрализация* на обществата. В повечето случаи надделяват силите на концентрация, в следствие на което регионал-

¹ Dixit, A. K. The optimum factory town. Mimeo, M.I.T., 1972.

² Mirrlees, J. A.: The optimum town. Swedish Journal of Economics 74, No. 1, March 1972.

³ Solow, Robert. A Contribution to the Theory of Economic Growth. // Quarterly Journal of Economics Vol. 70, No 1, 1956, pp. 65–94.

⁴ Krugman, Paul. Development, Geography, and Economic Theory. Massachusetts Institute of Technology, 1995. (Б.м.: този труд на Кругман е структуриран от три негови лекционни курса: „Падението и възходът в развитието на икономическата наука“, „Географията: изгубени и намерени“, „Модели и метафори“).

ните различия се увеличават и повечето от населението се концентрира в големите градове или т.нар. *урбанизирани ядра*. Реално погледнато тенденцията за увеличаващи се транспортни разходи през ХХ век дава силен тласък на *урбанизацията* и *концентрацията* на населението в големите градове¹.

Освен това *Новата икономическа география*, игнориран ролята на *рационалните очаквания* на икономическите агенти при вземане на решения. За изследователите на това ново направление на икономическата география, ключовата роля се изпълнява от *процесите на самоорганизация на икономиката*² – един от основните двигатели на урбанизационните процеси.

Всъщност идеята за *самоорганизация на икономиката* в своята протоформа е свързана с пазара на земя на Тюнен (около града) и с пазара на земя (терени в самия град) при У. Алонсо и всички последващи модели (първоначално ограничени до град с един CBD³), при които *централизацията* и *локализацията* са важни урбанизационни фактори. И след като към пазара се добави и *конкуренцията за достъп до локация*, се открояват два от най-характерните механизми, които във висока степен *самоорганизират* капиталистическото стопанство (*пазар и конкуренция*).

Но и в двата случая: при *ядрено-периферийния модел* и при идеята за *самоорганизация* на икономиката (все едно дали това е ехо на неолбералния модел стопанство или е нова концепция) може да настъпи нарушаване на баланса на съвкупността от отношения, нарушаването на равновесието между връзките в тази сложна пространствена организация. С други думи, отклонението на системата или на някоя от нейните подсистеми от еталонното (нормалното, очакваното) състояние, проявяващо се с понижаване на степента на организацията, ефективността на функциониране, темповете на развитие, довеждат до „генетично” заложените в либерално-урбанистичното развитие проблеми – *Urban Decay*, или, казано по друг начин – до *градска пространствената депресия*. От зони на моноцентричния град, до сектори на полицентричния град и аг-

¹ По преводния текст от Кругман на Драгомир Белчев, блог на Института за икономическа политика. <<http://epi-bg.org/blog/?cat=11>>.

² **Krugman**, Paul. The Self-Organizing Economy. Cambridge, MA: Blackwell, 1996.

³ CBD – central business district;

ломерацията (дори цели вътрешно-административно обособени или иконом-географски региони), в които единните процеси придобиват локална диференциация.

Всъщност цялата тази дейност по моделирането на града или организацията, устройството и структурата на урбанизираните територии няма за цел толкова да направи „моливно-хартиено” (по изразу на Пол Кругман) копие на града, а да се моделира управлението на обекта и да се нормативизират, най-добрите начини за управление; да се прогнозираат преките и косвени последствия; да се решат неотложните приоритетни задачи (това в голяма степен се отнася и до „чисто” икономическото моделиране, пряко или косвено свързано с развитието на града или урбанизираните територии).

Не всички градски феномени обаче имат нещо общо помежду си; те може да се различават по вид и икономическа и социална функция. Това е причината, поради която стандартизираното обединяване от типа на възстановяване (recovery) и препроектиране (redesign) на икономическите и социалните функции е необходимо: това косвено описва и определя различните теории за „*пренареждането*” на града.

Всеки път, когато се обсъждат проблеми, свързани с промени в рамките на града и територията – пише в своето изследване „Моделите на града...” Ремо Далла Лунга¹ – ние сме изправени пред инициативи/моделите, чието номинативно изражение винаги започва с представката „*re-*”: **renewal**, **redevelopment**, **regeneration**, **recovery**, **revitalization**, **restructuring**². Най-общо казано, това означава, че създаването на нова политика на града коренно означава нов начин на мислене, различно тълкуване и нови хипотези, т.е., на нов процес на (пре)проектиране, което се отнася до нещо, което вече съществува (или което е съществувало в миналото). Различията се отнасят до: явно или неявно посочването на „това, което причинява проблема”, веществените доказателства, използвани за обяснението на отговора (възприетите видове политики), целите, а в някои случаи – степента на интервенция и полето на приложение.

Макар че всичките те са част от един от проектите на Европейския съюз – проектът CoUrbIT (*Complex Urban Investment Tools; UTN II*

¹ Longa, Remo Dalla. *Urban Models and Public-Private Partnership*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2011, 270 p. 87 illus.

² Въсъщност Ремо Дала Лунга посочва осем модела освен изброените шест: Framework и Gentrification.

(*Urban Technology Network*); *LHASA (Large Housing Areas Stabilisation Action)*), част от програмата INTERREG, финансирана от Европейския фонд за регионално развитие, необходимостта от тях се появява значително по-рано:

- необходимостта от тези „ре“-та се появява още с класическото начало на урбанизацията в средата на XIX век, с движението за градска реформа, която възниква като реакция срещу „заболяването“ на индустриалния град. Сякаш за да потвърди защитаваната в този текст теза, че урбанизацията носи „генетично“ всички негативни процеси в себе си, дори и да смекчим този извод с афоризма на мъдреца Биант: „Всичко свое нося в себе си“;

- преди да се появят в нашата съвременност, предизвикват всички утопични, но и осъществими проекти за „градове-градини“; появяват се градовете Летчуърт (1903) и Уелин (1919), „Градовете на зеления пояс“ (в САЩ), градове-градини в Белгия, Германия (идеята за „зеления град в болшевишка Русия бе политически „разстреляна“);

- провокират раждането на едно ново научно направление (с участието на архитектурата) урбанизъмът (*urban planning*, градско планиране, градостроителство, градоустройство – според езиковата принадлежност на понятието), което ще има незавидната роля да бъде „първа вътрешна хирургия“ на урбанизацията (колкото и метафорично да звучи това);

- тези „ре“-та раждат модерната архитектура и градоустройство на функционализма, „Лъчевидния град“ (*La Ville radieuse*) на *Le Corbusier*, неговите пет принципа („*архитектурата е изкуство, което кара опорите да пеят*“), на т.нар. *жилищна единица Корбюзие* (*Unité d'habitation*) и на *неопластицизма* (*De Stijl/International Style*);

- тези „ре“-та създават движението Нов урбанизъм и Хартата на новия урбанизъм¹, движението Нова класическа архитектура² и раждането на „пестеливите“ градове.

И не на последно място, необходимостта от тези „ре“-та се доказ-

¹ От англ. *New Urbanism*. Основните принципи на Новия урбанизъм е отказ от приградския (*suburban*) начин на живот и възражда т.нар. пешеходен град. Градовете построени в съответствие с тези принципи са неголеми, компактни, всички битови функционални места (магазини и сервиси) се намират на пешеходно разстояние от жилищата.

² Новата класическа архитектура насърчава устойчивия подход към градското строителство, поставяйки акцент върху развитието на интелигентния растеж, архитектурната традиция и класически, дизайн, както и на пешеходните зони.

ват и от пространствената наука: откритите от *Аугуст Льош* сектори на бедност в структурата на града. В последствие други изследователи стесняват периметъра на изследванията си върху територията на някогашния моноцентричен/полицентричен град¹, за да открият „джобовете на нищетата” в територията на емпирично „изолирания” (обособен) град.

1.3.2. Изследвания на градското пространство

Съвременните изследвания, фокусирани върху неравномерното пространствено развитие на градовете са сравнително нови. Те са резултат от т.нар. културен завой в началото на 1970-те. Първите трудове, посветени конкретно на неравномерното градско развитие и пространствено неравенство са на представители на френската критическа мисъл: „*Правото на град*“ (1968) на Анри Льофевр и „*Сигурност, територия, население*“ (1977) на Мишел Фуко. А най-новите изследвания са свързват главно с публикациите на Едуард Соуджа („*Градовете и пространственото неравенство*“, 2009 г.)

За българската изследователска общност, трудовете на Боян Захариев по градското неравенство остават засега единствените опити да се навлезе по-дълбоко в българския ракурс на проблематиката.

Острите неравенства в съвременния индустриален град – според *Анри Льофевр* – макар и скрити под повърхността, продължават да имат *системен* характер, да бъдат дълбоко вкоренени и в крайна сметка непреодолими в рамките на системата от отношения, която ги е породила².

В оформянето на *джобовете на бедност* има два различни процеса – *пише Боян Захариев*, – които си взаимодействат, въпреки че всеки от тях има свои движещи сили. Единият процес е процесът на постепенно изтласкване на по-стари маргинализирани общности от *старата периферия*, която с разрастването на града става все по-централна и по-привлекателна. Другият процес е на прииждане на нови маргинализирани индивиди, семейства и групи, които търсят как да останат в града.

Емпиричният анализ на Боян Захариев се базира на картографира-

¹ Вж. модела на Джефри Киърсли. При него под „стар моноцентричен град” трябва да се разбират първите три от петте моделирани зони: (1) Централна бизнес зона, (2) преходна зона, (3) зона с най-остарелия жилищен фонд. В Зона 3 според модела, като се има пред структурното му съдържание, би трябвало да се намират т.нар. зони на нищетата, за които става дума в този текст.

² По Боян Захариев: *Lefebvre, H. The Social Production of Space. Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 1991.*

не на уязвими и *сегрегирани* общности от малцинствен произход (според официалното название на картографирането) на територията, избрано от Столична община, на аналитичен доклад от картографирането, както и на допълнителни анкети сред обитателите на изследваните места, наблюдения на място и геокодиране на различни жилищни и обслужващи обекти.

Фигура 19 и 19а

Според автора сегашното пространствено разположение на идентифицираните *джобове на бедност*, при което има силна пространствена концентрация, е следното:

- при сравнение на разположението на джобовете на бедност с други пространствени структури в града, веднага прави впечатление разположението на много от местата в новите локални периферии;
- значителна част от джобовете на бедност се намират в района на железопътните линии и техните *сервитутни зони*;
- джобовете на бедност са в относително гъстите локални зони с адреси (но не непременно жилищни адреси), т.е., те се разполагат във вече „усвоени“ части от града;
- към това можем да добавим изоставени или западащи нежилищни постройките и дори неизползвани бивши общежития. Това са предишните инструменти за икономическо развитие на града, част от тях вече ненужни и забравени в периферията. Така западащи и зле поддържани, но все още цялостни и нераздробени (непулверизирани) обществени пространства дават приют на социално маргинализираните, за които няма място в другите пространства на града¹.

...Когато човек, познавайки изследователския проект на Европейския съюз LUDA² („Подобряване на качеството на живот в големите градски зони в бедстваща ситуация“), го съпостави с това българско изследване може да си зададе много въпроси. Защото в този проект са включени само шест европейски града: Единбург, Дрезден, Валенсиен (42 х. д., център на агломерация – 400 х.д.), Братислава, Флоренция и Лисабон – за обмен на информация. В допълнение към градовете, кон-

¹ Захариев, Боян. Взривяването на града...

² LUDA: Large Urban Distressed Areas” project – Research funded by the European Commission, EVK4-ST2002-00081. Програмата CoSGOP на ЕС е теоретична основа за анализ на реконструктивните процеси в големи проблемни области градските в европейските градове в този проект.

сорциумът LUDA включва партньори от цяла Европа, които са експерти в работата с конкретни аспекти на градското обновление, включително регионално развитие, географи, архитекти и други, които разбират застроената среда. В проекта се използват и 12 модела на градове, които имат опит в работата с проблемни райони и обновяване на градската среда.

Разбираемо е България да участва предимно във финансирани проекти, а не в проекти, които носят престижност. Разбираемо е, български градове да не участват нито като партньори, нито като „моделни“ градове, заради по-късното присъединяване на страната ни към Европейския съюз. Но не е разбираемо защо впоследствие българската страна не е проявила инициативност за „присъединяване“ (под някаква форма) към този проект: нима няма райони (или градове) в състояние на *Distress*, както изисква проектът LUDA; нима няма достатъчно авторитетни български учени – урбанисти и архитекти, за да участват в проекта, който има за цел да разработи нови инструменти, методи и подходи, които ще помогнат на управленските екипи, вземащи решения, да съставят ефективни планове за възстановяване на градовете и регионите.

Истина е, че в програмните документи, свързани с устойчивото развитие на градовете и регионите, подготвени у нас (в много случаи и с участието на български учени) се поставят редица въпроси, свързани с преодоляването на някои дефекти на урбанизацията с полицентричното (в българския вариант – умерен полицентризъм) развитие на градските системи (не градът като система).

Пространственият аспект на икономическото развитие на градовете става видим като предмет за изследване на неравенството през 1970-те години в научните/академични среди на критичния неомарксистки анализ във Франция, Великобритания и САЩ. Дело е на философи и социални критици сред които изпъкват две имена: *Мишел Фуко* и *Анри Льофевр*. Като техни последователи може да бъде определена група от икономгеографи, оформили т.нар. школи на *Новата икономическа география* (не-кругманова), *критичната и радикална география*: *Дейвид Харви*, *Уилям Банге*, *Едуард Соджа*, *Ричард Пийт*, *Фредерик Джеймсън*.

Новото в използваната от тях методология на изследване е съчетаване на неомарксистки критичен подход на откриване на про-

изводствено-капиталови противоречия (и търсене на „рецепти“ за тяхното разрешаване), с новите постмодерни, *неохуманистични* подходи, противопоставящи се на сциентистката парадигма в социалните науки (резултат от т.нар. „*количествена революция*“). С други думи това е наследството на т.нар. *Културен завой* от 70-те, „заченат“ от Анри Бергсон през първата половина на ХХ век.

Основното и ново, което водещите изследователи на новото направление изтъкват е, че пространствените форми на обществени взаимоотношения са тясно свързани с общите механизми на общественото развитие. За да бъдат разбрани процесите в големите градове, трябва първо да бъдат разкрити процесите, които създават и реструктурират пространствените форми. Териториалното устройство и архитектурата на градовете и техните райони отразяват конфликтите между различните социални и стопански общности/групи, т.е. градската среда е израз на символите и пространствените явления на по-мощни социално-стопански сили и процеси. Например, както е сполучливо е отбелязал Мануел Кастелс през 1983 г.¹: „Гигантските сгради символизируют властта на парите над града, чрез технологията и самоувереността и са катедралите на периода на възникващия корпоративен капитализъм.“ За разлика от чикагската школа, Кастелс, Харви и др., разглеждат града не само като пространствена структура, но и като част от процеса на колективно потребление, който е най-съществената характеристика на индустриалния капитализъм. Жилищата, училищата, транспорта, услугите и развлеченията са начинът на потребление на продуктите на модерната индустрия, т.е. локацията в рамките на градската територия е важна от гледна точка на нагласата по отношение на бизнес поведение. Системата на данъчно облагане влияе върху това, къде и кой може да купи, наеме или строи. Големите корпорации, банки и застрахователни дружества, предоставящи капитал за градско строителство имат значителна власт над процесите на оформяне на градската среда. Държавните и общински институции също влияят пряко на много аспекти на градската среда, чрез планиране и изграждане на градската инфраструктура. Следователно физическият облик на града е резултат от действието, взаимодействието и често противодействието на силите на пазара и институциите. Естеството на ант-

¹ Manuel Kastels, *The City and the Grass Roots*, Edward Arnold, London, 1983

ропогенната градска среда обаче не е само резултат от действието на богатите и власт имащите. Имат значение и действията на онеправданите социални групи, търсещи промяна на условията на живот. Градските проблеми стимулират различни социални движения.

1.3.3. Показатели за формиране на градски пространствени стопански структури

Коя да бъде отправната точка, от която е най-добре да започне разглеждане на градските и регионалните икономики? Тясната връзка между статистика и национална икономика показва, че националните институции са най-удобното място, откъдето да се започне. Очевидно националните институции и агенции, отговорни за събиране и публикуване на статистически данни са заинтересувани от доброто „здраве“ и възход на националната икономика. Но в същото време е известно, че в националните икономики могат да съществуват значителни различия между райони на поднационално ниво и статистиката помага (или съзнателно пречи) в процеса на описване и отчитане на тези различия.

Нормално е да се направи предположение, че изследването на локалните и регионални икономики се развива с все по-нарастващо наличие и разнообразие на статистически данни от всякакъв вид. Но това очевидно не е така и политическият характер на събирането и тълкуването на статистически данни е очевидно в начина, по който правителствата на различните политико-партизански групировки не само въвеждат, но също така елиминират основни показатели или репери.

През 80-те години на XX в. администрацията на Маргарет Тачър във Великобритания „*масажира*“ данните за безработицата систематично, не само измествайки основата – кой трябва да бъде отчетен като безработен, но и с промяна на методиката, чрез която се изчислява процентът на безработица. Такива промени според *Ерик Евънс*¹ имат значително въздействие в официалното представяне на *действителното* ниво на безработица във Великобритания.

Макар да не може да се направи пълна оценка за богатството и достоверността на различните източници и инструменти, които се използват за описание и анализ на градската икономика, е необходимо фо-

¹ **Evans**, Eric J. Thatcher and Thatcherism. Routledge, 1997.

кусиране върху две от най-използваните техники. Първата – локален коефициент – осигурява измерване на естеството и степента, до която локалната икономика показва специализация. Втората – „*регионален анализ на изместването*” (*shift-share analysis*) – често се използва като средство за отчитане на промени в състава на икономиката. Локалният коефициент може да се прилага широко в икономическата география, представяйки разнообразна гама от казуси. Част от неговата приложимост е в сравнителния характер – значението на даден икономически сектор в градската икономика, съотнесен към еквивалентната стойност от по-голям мащаб най-често на нивото на националната икономика. Локалният коефициент, изразен математически е индекс, при който стойността 1,0 представя съответствие между относителното значение на сектор или дейност в рамките на местната или регионална икономика и неговото значение по отношение на референтната икономика.

Локалният коефициент по този начин осигурява елементарен критерий за това, дали локалната/градска икономика е по-силно (със стойност, по-голяма от 1,0) или слабо (по-малко от 1,0), представена в различните видове стопанска дейност. Освен това, коефициентът също така дава информация за *нивото*, до което отделните сектори са по-силно или слабо представени. Това е особено полезно при сравнения между секторите, както и между местните и регионалните икономики.

Локационните коефициенти най-често използват заетостта като основа за сравняване на икономическите системи от различен мащаб, но и допълнителни показатели могат да бъдат използвани за сходни сравнения. Какъвто и тип данни да бъдат избрани, локационните коефициенти са особено полезни при определянето на географските клъстери на икономическата активност.

Популярен метод за отчитане на промяна в особеностите на местните и регионалните икономики е техниката, наречена „*shift-share analysis*”. Логиката на този коефициент е близка до *коефициента на локация* – естеството и измененията в локалната/градската икономика се сравнява с еквивалентни маркери и тенденции в референтната икономика, която отново е най-често националната икономика. Анализът цели да се направи разлика между структурни или индустриални микс ефект, които се разглеждат като национални, и следователно този анализ отразява

еднакво всички нива на икономика, както и диференциални или локални факторни ефекти, за които се смята, че отразяват конкретните условия на градската икономика. Накратко, техниката преминаване на дейност има за цел да се открие разликата между различните „компоненти на промяната”, така че местните фактор-ефекти, често интерпретирани от гледна точка на конкурентоспособността на локалната икономика, да се отличават от по-общите тенденции в икономическата активност.

В Европа голяма част от дебатите се съсредоточиха върху регионалните различия в рамките на Европейския съюз и по-специално на въпроса дали райони се сближават или разминават по отношение на икономическото си здраве и производителност. В основата на този въпрос е дали интеграцията на икономическия живот в рамките на Европейския съюз, чрез създаването на единен пазар, подобряването на мобилност на капитала и труда и хармонизирането на регулаторните режими е намалило или увеличило регионалната неравнопоставеност на поднационално ниво.

Би могло да се предположи, че това е сравнително прост въпрос, но има набор от променливи и проблеми, които усложняват този анализ. Принос към дебата са съвсем различни заключения за степента на регионално конвергенция/дивергенция в рамките на Европейския съюз.¹ Залогът тук е повече от просто несъгласие със статистика и методи. Неокласическите модели на икономическо развитие в по-голямата си част почиват на твърдението, че *мобилността на факторите на производството ще генерират хомогенност и с течение на времето икономиката като цяло ще премине към равновесие.*

Може да се даде един много прост пример: неокласическата теория приема, че със свободната мобилност на работници в райони с висока безработица и/или ниски заплати, изборът за миграция ще бъде към райони с ниска безработица и с по-високи средни нива на заплати, като по този начин с течение на времето ще се премахнат регионалните различия в безработицата и заплатите. Накратко, в развитието си регионалните и локални икономики трябва да се настройват спрямо равновесието в национален аспект.

¹ **Armstrong**, Harvey. Convergence among the regions of the European Union, 1950-90. // *Papers in Regional Science*, 1995 Vol.74, Iss. 2, 143–152.

За анализаторите, предпочитащи неортодоксални позиции, включително тези, привлечени от политическата икономия, регионалните различия се свеждат до норма за един определен набор от области. В случая с трудовата миграция, критиците на равновесната теория изтъкват селективната природа на миграциите, чрез които изоставащите региони се изцеждат от най-квалифицираните и продуктивни работници, което от своя страна разширява регионалния разлом в икономическото състояние.

В Европейския съюз голямо внимание бе съсредоточено върху политиките, които имат за цел да се намали разликата между най-много и най-малко развитите региони. *Европейският фонд за регионално развитие* (ЕФРР) и *Европейския социален фонд* (ЕСФ) ефективно служат за прехвърляне на държавни ресурси от по-богатите към изостаналите региони, като по-голямата част от финансирането е насочено към региони с брутен вътрешен продукт по-малък от 75 на сто от средния за ЕС. Голяма част от дебата в Европа по отношение на естеството и обхвата на регионалните различия и тяхната обща историческа тенденция е залегнало в политиката на Европейския съюз.

Въпросът за регионално сближаване и раздалечаване е ясен пример за една по-обща тенденция в икономическата география, заедно с променящия се успех на местните и регионалните икономики. В края на 70-те и през 80-те години голяма част от научната литература се фокусира върху преструктурирането и деиндустриализацията и особено на пространствените и социални последици от тези процеси (*Блустоун и Харисън, 1982*¹). Икономгеографските изследвания са потопени в политическата икономия и често служат като критика на капиталистическото развитие. В развитите капиталистически икономики почти като зараза (по смисъла и на понятието „*blight*” – главня, ръжда), промишлените градове се превръщат в ръждясали покрайнини, белязани от закривания на заводи и нарастващата и трайна безработица, престъпност и замърсяване.

1.3.4. Релативен подход към изследване на градското пространство

Разглеждайки глобализацията и появата на идеята за единна глобална икономика като обяснение на фундаменталната промяна в иконо-

¹ **Bluestone**, Barry and Bennett Harrison. *The Deindustrialization of America*. New York: Basic Books, 1982.

мическата система, дискурсът за глобализацията често ни насърчава да мислим, че световният мащаб в момента е скълата, по която се определят икономическото състояние и процеси, и съответно, че другите пространствени мащаби като локации и региони са по-малко значими, отколкото са били в миналото. Тази гледна точка – за връзката между „локално” и „глобално” е често използвана от (и за) мощни икономически и политически интереси, като начин за легитимиране някои специфични промени в стопанската и обществена организация.

Понятието *глобалната конкуренция* обикновено се използва, за да оправдае конкретни политически и икономически програми, особено от неолибералната идеология. Във Великобритания, например, призракът на глобалната конкуренция е бил използван за насърчаване на все по-висока степен на гъвкавост на пазара на труда, като работещите са призовани да се откажат от „остарели” и „старомодни” практики, за да станат „по-конкурентни” на глобално равнище. В по-общ план данъкоплатците и жителите са призовани да допринасят за усилията на своя град, регион или страна да поддържа или развива „конкурентоспособност”. Развитието на различни световни класации като „Глобален индекс на конкурентоспособността” (Global Competition Index), разработен от Световния икономически форум, насърчи идеята, че региони, страни и населени места в тях, са в силна конкуренция помежду си.

Време е да се постави под въпрос гледната точка, че под напора на глобализацията местните и регионалните икономики вече не са от определящо значение за съдбата на индивида, социалната група, предприятията, работниците и територията, в която са „вплетени”. Определението „вплетени” за концепцията „локална вграденост” (local embeddedness) се превърна в един от основните принципи, чрез които икономическите географи се опитват да определят значението на глобализацията, без да се губи от поглед трайното значение на локацията и региона. Но преди всичко трябва да се обмисли какво точно се подразбира при понятия като „локална икономика”.

Концепцията за локалната икономика традиционно се възприема като разумно съгласуван набор от икономически дейности, които са свързани помежду си на поднационално географски обусловено равнище, обикновено определяно от пазара. От гледна точка на пазара на ра-

ботна сила, всекидневните трудови пътувания до и от работа, определят границата на градската и крайградска (къмютинг) зона, от която работодателите могат ефективно да заменят работници и работниците могат да заменят работодатели.

Примерът с пазара на труда е опростяване на пространствения модел на градска стопанска система, особено като се има предвид значението на временната трудова миграция, нарастването на значението на телекомуникациите (интернет), а и пазарите на труда и/или пазарите на жилища, често определящи базата, на която се основава концепцията за локална/градска икономика.

Колкото и да изглежда концепцията за локална икономика като даденост, трябва да се отчита, че тя е основана на определени фундаментални (неизбежни) условия, дори ако те са широко разпространени или изкуствено задържани дълго време. Да се говори за градска икономика в съдържателен смисъл означава да се осмисли целия набор на обмен – труда и основните стоки, участващи в производството и потреблението. Територията е един подобен производствен фактор и пазарът на земя, както и на имоти, предвещава широкото разпространение на частната собственост, но и отговорността на държавите да налагат правата на собственост. Идеята за градска икономика също така предполага специфично разделение на труда, което генерира обмена на стоки и услуги. С разрастването на териториалния обхват на икономическите дейности, кохерентността и ограничеността на локална/градска икономика все повече излиза на преден план. С активизиране на потоците, пресичащи границите, смисълът на нещото, наречено *национална икономика* вече се поставя под въпрос.

Съгласуваността на локалните/градски икономики се корени в нагласата, че икономическите интереси и съобщества споделят колективна зависимост от социалната и техническата инфраструктура като транспортни и комунални мрежи, пазари на труда, както и на възможностите и правомощията на местната власт. Всички те могат да бъдат разглеждани като конкретна територия, което означава, че тяхната пространственост клони към относително компактна форма. Къмютинг разстоянията, които работниците имат желание и възможност да изминат до работното си място всеки ден, обикновено определят териториалния обхват на па-

зара на труда. Пазарите на жилища също са организирани на локално, а не национално ниво, въпреки че очевидно има общи тенденции в националните икономически и политически условия, които влияят върху цената и наличието на жилища.

Различните страни, региони и селища се специализират стопански по силата на редица специфични фактори на производствата и това рефлектира положително върху динамиката на международната търговия. *Дорийн Маси* и други икономгеографи гледат на това като „*пространствено разделение на труда*” .

Интересно е да се изследва по какъв начин местните и регионалните икономики са разположени от гледна точка на пространственото разделение на труда. Концепцията на териториалното разделение на труда повдига редица важни въпроси, които се фокусират в това как най-добре може да функционира локалната/градска икономика. Може би най-същественото е, че разделението на труда показва пространствената връзка между локалните и регионалните икономики чрез набор от производствени взаимоотношения. Някои от тези връзки включват материалния поток на стоки, пари и хора, докато други, като например информационните потоци, не са толкова конкретни и явни. В продължение на редица десетилетия икономическите географи следваха своего рода журналистически или енциклопедичен подход за изучаване на икономиката, категоризиране на локациите и регионите въз основа на това, което те произвеждат и с тенденция да ги разглеждат в относителна изолация един спрямо друг. Въпреки че бе налице ясното съзнание, че отделните локации и райони, колкото и отдалечени да са, са част от единен пазар, идеята, че съдбите на местните икономики са тясно свързани една с друга е относително нова.

Взаимозависимостта между местните и регионални икономики осигурява една от основите на това, което е известно като „*релативен*” подход в икономическата география. Трябва да се отбележи, че пространственото разпределение на местните и регионалните икономики в рамките на по-общото териториално разделение на труда поражда идеи за осмисляне и анализ на стопанското им развитие.

Голяма част от реториката около глобализацията показва, че условията и перспективите за местните и регионалните икономики са почти

изцяло определяни от „външни” влияния, което означава сили, които действат извън рамките на градската икономика. Тези външни влияния включват цяла гама от променливи (фактори), включително промени в пазарите и модела на търсенето на стоки и услуги, промени в технологиите, регулаторни промени в мащаби над нивото на локалната икономика и най-общо – промяната в позицията (развитието) на други локации, региони и държави.

Технологичната промяна осигурява най-често употребяваното обяснение за възхода или срива на локалните и регионалните икономики, тя дори е възприела „статут” на „висша” сила, действаща отвъд пределите на градската икономика. Преминаването от един енергиен източник към друг, често наричано „енергиен преход”, изглежда има определено въздействие върху местните и регионалните икономики: насърчава се съкращаването на работни места в традиционни въгледобивни райони на Източен Кентъки и Западна Вирджиния, като същевременно се създава бум в условията за нови работни места в локации като Хюстън (проблем, изследван от Мелоси и Прат¹), за да станат центрове на глобалната петролна индустрия.

Добивната промишленост, както и местата, свързани с нея, осигуряват нагледна илюстрация за това как местните или регионалните икономики могат да се развият успешно и след това да изчезнат напълно. Но динамичният характер на икономиките е нещо, което характеризира всички локации – от квартално до глобално равнище. Концептуалните въпроси за обвързаността и значението на градските и регионалните икономики, положителните страни и ограничеността в изследователските методи вследствие на мащаба, са основата за оживен дебат в рамките на хуманитарната география. Въпреки това, твърде оскъдно беше разбирането за значението на този дебат и за начина, по който се изследват и анализират градските и регионалните икономики и общества.

Погледът към света като пространство, съставено като мрежа от взаимосвързани и привързани към територията локални и регионални стопански системи, оказва изключително силно влияние върху географските изследвания и по-конкретно върху методите на иконом-

¹ Melosi, Martin V., Joseph A. Pratt. *Energy Metropolis: An Environmental History of Houston and the Gulf Coast*. University of Pittsburgh Press, 2007, 352 p.

географията. Методологии, като например анализа „вход-изход” се коренят в един традиционен подход в икономическата география, който предпочита използването на абстрактни модели за конструиране и тестване на хипотези чрез използването на количествени данни.

Същевременно се подценява широкия набор от описателни методи, които могат да бъдат използвани за опознаване спецификата на градските и регионални икономики и обясняващи тяхното развитие. Трябва да се подчертае, че методите и техниките, независимо от това описателни или количествени са те, са неразделно свързани с начините, по които ние осмисляме икономическия живот.

отдалечават от неокласическата традиция чрез завръщането към идеите на традиционния либерализъм, хуманизъм в търсенето на „човешкия мащаб“;

4. Свързващ елемент между новите направления е стратегията за преодоляване на градското неравенство чрез урбанистични, градоустройствени, градско-стопански политики съобразени с *човешкият мащаб и социалната екология*. ЕС в който България е член от 2007 г., развива програми за регионално развитие на изоставашите градове и градски райони от 1990 г.

Глава втора

СЪВРЕМЕННИ ИЗТОЧНИЦИ И ПРОЯВЛЕНИЯ НА ГРАДСКОТО ПРОСТРАНСТВЕНО НЕРАВЕНСТВО

2.1. Модерната икономика и неравномерното развитие на градското пространство

Трудно е днес да се даде еднозначен и позитивен отговор на въпроса дали макроикономическото развитие движи механизмите на съвременната урбанизация или самата урбанизация е основен двигател зад постмодерните стопански процеси.

Исторически погледнато модерната урбанизация е феномен на индустриалното развитие и следва етапите на стопанско развитие. Но проблемните аспекти на градското развитие са не толкова продукт на новите технологии, колкото на друг аспект на общественото развитие – идеологиите на модерната епоха. Ние заставаме зад тезата, че не толкова опустошителни са били екологонещащите технологии, задвижили процесите на градски упадък, колкото са *идеологиите* на противопоставяне в модерния свят. Идеологиите за по-справедливо, радикално, тотално и технологизирано преобразяване на обществото доминират в градското развитие както на запад, така и на изток.

Историческият стопански опит показва, че след първите *Housing Acts* на федералното правителство на САЩ (част от Ню дийл¹) и раждането на *американската мечта*, основните процеси на най-голямата в света икономика са доминирани от мащабна субурбанизация – т.нар. *urban sprawl*. Производството на нов консумативен стил на живот, изискващ много по-голямо пространство отколкото може да предложи традиционно-модерния град.

Със сигурност, обаче може да се говори за връзката между все по-нарастващото градско население в световен план и развитието на негативните урбанизационни процеси, намиращи израз в разрастващото се пространствено неравенство.

2.1.1. Неравномерно развитие и пространствено неравенство

¹ New Deal (Нов курс) е названието на политиката на Франклин Делано Рузвелт, изразена в редица програми между 1933 и 1938 за борба с Голямата депресия, последвала срива на борсата през 1929 г. Политиката намесва държавата в свободата на икономиката, която до този момент е неприкосновена

Четвърта индустриална революция, икономика на знанието и сектор ИТС, възход на креативната класа, икономика на споделянето, просумация, хипстър икономика, фриътър поколение, флет-уайт икономика, дигитална бариера, хербивор мен... – всички тези феномени на постиндустриалните социални отношения са се родили и се развили в средата на след-индустриален градски начин на живот на високоурбанизираните страни.

Ние стоим зад разбирането, че съвременните урбанизационни пространствени неравенства са микроотражение на националното и глобалното пространствено неравенство и капиталово преразпределение. Иновациите в индустрията водят до понижаване на цените и увеличават съвкупното търсене; иновациите в услугите водят до поскъпване на живота и продължителна рецесия. Постмодерният урбанизиран начин на живот в развитите държави се определя като икономика на услугите.

Световната икономика все повече се урбанизира – т.е. нараства значението на търговията, услугите и знанието – стопанските сектори, съставляващи ядрото на градската икономика. Но *автентичният* носител на иновациите и връзката с научната дейност остава промишлеността и това е причината за нарастващата глобална роля на Китай. В услугите на развития Запад водещи станаха иновациите в т.нар. финансова индустрия, но както се видя през 2007 – 2008 г., това са иновации с, меко казано, спорни заслуги за социалния прогрес.

Икономията от мащаба и агломерирането, които винаги са били основата на градското развитие водят до експоненциалното натрупване на ресурс в градовете, за добиването на който градските жители са принудени да отчуждават все по-голяма част от жизненото си пространство. С други думи икономията от мащаба и агломерирането нарастват пропорционално на растежа, който предизвикват и аналогично големите инвестиционни интереси са насочени към реализиране на увеличения нов капитал чрез завладяване на нови градски пространства – т.нар. *корпоратизация*. Или изказано с лексиката на неомарксизма (*Дейвид Харви*), популярна сред постмодерните изследователи на градското неравенство: градовете са пространствена форма но концентрация на новосъздадената стойност, която търси първо там нови територии за реализация – в слу-

чая чрез корпоратизация на града и предизвикване на пространственото неравенство. Защото първото ограничение на икономията от мащаба е пространството и пространствените отношения.

Към процесите на структурно приспособяване в годините след 1990-а в България се гледаше оптимистично – с гарантиран хепиенд. Минимално внимание бе отделено на неизменните, съпътстващи прехода негативни процеси и на това, което може да бъде избегнато възприемайки опита на по-развитите страни.

Важна отправна точка при изследване на неравномерното развитие на града е съпоставянето на структурата на градското пространство, такова, каквото е според водещите политико-стопански парадигми в епохата на масова урбанизация: консервативна/неоконсервативна, неолиберална, социалистическа.

В контекста на *консервативната* парадигма градското пространство е разделено на микропространства между институциите на властта, едрия и среден бизнес и низшите слоеве. Това е *фелистерско-бюргерската* идея за класово подредено градско пространство: класово-стопанска сегрегация на града, белязана с внимание към детайла в градското пространство, говорещи за принадлежност, традиция и приемственост; с традиционен *мейнстрийт* на свободно конкуриращ се дребен бизнес. Съществена роля е определена на детайлите в градската среда като символи на господстващия ред, на споделени отговорности и роли на съсловията в обществото. Либералната идеология въвежда усещане за „естествения ред“ на градското пространство; за идеята за индивидуален стремеж към социална мобилност. *Либерелният град* е въплъщение на идеите на социалния дарвинизъм – градското пространство е полето за свободна конкуренция и в него няма запазени или сакрални територии, с изключение на пространство на „*върха*“. *Неолибералната* идеология преразпределя градското пространство между „големите играчи“, а широката общественост (и много институции) могат да бъдат, при добра воля, потребители на предоставеното от корпорациите градско пространство. В най-общия случай общественият интерес е грубо пренебрегнат – една от по-прикритите форми на *ърбън байъс* – *корпоратизацията*.

Както пише един от апологетите на „пазарната демокрация“ Уолтър Ристън¹ в своя бестселър *„Залезът на суверенитета“* (1992): *„Пазарът е единственият реален механизъм за гласуване“*. При източния социализъм, цялото градско пространство влиза под крилото на държавата (ако приемем концепцията за държавен капитализъм, то парадоксално е предмет на монополна експроприация), която го „институционализира“ като обществено благо, легитимирайки се чрез *освобождение* на обществото от пространствена сегрегация на градската територия, и същевременно въвежда нови режими и пространствени ограничения. Това привидно егалитарно отношение към градското пространство в някои случаи има дори обратен ефект. Това става по няколко начина: а) пространството е отворено, но „не се препоръчва“ за всеки и по всяко време; и б) поради прекалена достъпност се претоварва и престава да е предпочитано. В най-общия случай егалитарното отношение прелива в безотговорност и безстопанственост, а общото придобива смисъл на ничие.

Дълго време в центъра на пространствените изследвания е предприятието/фирмата, но постепенно се развива едно сродно научно направление, използващо ключови концепции, създадени от политическата икономия. Икономическите географи, особено през 70-те, но и след това, откриват, че на тази основа могат да създават достоверен географско-стопански и географско-социален анализ.

За редица географи политическата икономия е научно вдъхновение да се изследва географският аспект на острите несъвършенства на капиталистическото (либерално-стопанско) развитие. Участието на неравнопоставени групи хора и неравностойни територии: континенти, региони, държави, селища, локации, квартали – изисква анализ, интересен не само от стопанска гледна точка. За много географи неравномерното развитие, генерирано от принципите на пазарната икономика е пътят към острите социални противоречия на съвременността.

Теориите за естеството на ресурсите, труда, производството и потреблението са определени като произведения на класическата политическа икономия. Подходите на тези изследователи контрастират с под-

¹ Walter Wriston (1919 – 2005) е банкер, бивш председател и главен изпълнителен директор на Citicorp. Като главен изпълнителен директор на Ситибанк/Citicorp (по-късно Citigroup) 1967 – 1984, Ристън бе смятан за най-влиятелния банкер в света.

ходите на съвременната икономика поради тенденцията да бъдат холистични и превърнати в норматив. Може би ирония на съдбата, и със сигурност объркващ е фактът, че подходът на Маркс ще стане основен за политико-икономическия подход в съвременната икономическата география. От трудовете на Маркс и от разнообразната сфера на марксистки анализ, икономгеографите създадоха ключови понятия и ги развиха, за да обяснят *неравномерните пространствени ефекти* на пазарната икономика.

Карл Полани в книгата си „*Великата трансформация*”¹ (1944 г.) посочва, че капиталистическата икономика е резултат от *съзнателни и добре организирани* усилия да бъде изградена и поддържана. Държавата съдейства за създаване на условия за капиталистическо производство и търговия. Капиталистическата икономика се нуждае от определени условия, за да се осигури функционирането ѝ – те включват поддръжка от закона (особено закона на собствеността и законите за трудовите отношения), както и наличието на разнообразие и диверсификация на пазара.

Движението за присвояване на общинските земи през XVIII век в Англия (*Enclosure Acts*) например „прелива” земеделска (общинска) земя в полза на частната собственост. По този начин на пазара на труда се появяват хора, които са повече или по-малко фермери в провинцията, а след това по неволя са превърнати в потенциални наемни работници за селското стопанство и промишлеността. По този повод Карл Полани и други автори изтъкват, че пазарната икономика не е *природен феномен*, а образуването и оцеляването на пазарното стопанство е резултат на политическа намеса, извършена в по-голямата част от или чрез *държавата*.

Политическата икономия е *политическа* и в друг смисъл: процесите в капиталистическата икономика са създали и по различен начин разположили социалните групи, които Маркс определя като *класи*. Класата, за Маркс и политическите икономисти, не се отнася до социалните групи с различна степен на богатство или с различни доходи (както в обичайните социологически разбирания на термина). Класите се разбират по начина, по който са позиционирани спрямо средствата за производст-

¹ Polanyi, K. The Great Transformation. New York: Farrar & Rinehart, 1944.

во. Без труд, средствата за производство не са активни, а заедно с труда те генерират заплатите за работническата класа на ниво, достатъчно да им позволи да се възпроизвеждат, плюс достатъчно излишък или принадлежна стойност за капиталистическата класа, позволяваща им добър живот и натрупване на капитал. Натрупването на излишна работна сила (*surplus labour army*) се превръща в задължително условие за продължаване на концентрация на капитала. Тази резервна работна сила е и основната част от модерното градско население.

Развитието на индустриализацията в Европа и другаде спомага за създаването на нови държавни, стопански пространствени модели. Урбанистите, повлияни от *марксистката политическа икономия* се интересуват от начина, по който неравномерното развитие при капитализма е от значение за развитието на капиталистическата система и *икономическото и градското пространство*. С други думи, те се питат: *пространствената неравномерност* присъща характеристика ли е на капитализма? Ако е така, как тя се отнася към социалното и пространствено неравенство? Тези въпроси се зараждат у урбанисти, работещи в различен мащаб – от глобален до мащаба на градския квартал. *Икономическата съдба на местата и хората, замесени в сложните пространствени стопанско-социални процеси и взаимоотношения е независима от мащаба*.

За теоретиците на регулацията, в следвоенните години (1945 – 1970) по-голямата част от развитите икономики се характеризират с особен режим на натрупване, етикиран като „*фордизъм*”. Терминът *фордизъм* произхожда от линейно-монтажните системи за масово производство, въведени от американския предприемач *Хенри Форд* в първите десетилетия на XX век. Но за теоретиците на регулацията „*фордизмът*” е много повече от начин на организация на производството. Концептуално терминът се отнася до много по-общ набор от политически, икономически и социални мерки, които се сливат и водят до различни национални варианти на развитие.

Социално-стопанските парадигми на *фордизма* и *постфордизма* са изградени около идеята за стандарта на живот на средната класа в САЩ. А той е закрепостен в традиционно-модерните американски семейни

ценности: голямо семейство във възможно по-голям и по-удобен дом (и жилищен район). Но постмодерните индивидуалистични нагласи в обществото разрушиха този идеал и доведоха до балоните и кризите от 1990-те и 2008 г.

По никакъв начин не се предполага, че благоденствието е универсално явление. Неравномерното развитие, което характеризира по-ранни периоди на капиталистическото развитие също е свързано с *фордизма*. Дори в САЩ има региони и местни икономики (голяма част от Юга например), които просто не са успели да се възползват от предимствата на фордисткия период. Освен това, социалните структури, които подкрепят фордизма, се основават на възпроизвеждането на традиционно-модерното американско семейство, в което заплащането труда на мъжа е обвързано с неплатения домашен труд на съпругата-майка. Докато *фордизмът* генерира нарастване на социалната мобилност, свързана с общото увеличение на доходите на домакинствата, въпросното домакинство, е белязано от различни патриархални норми, както показва икономическият географ *Линда МакДауъл* в един злободневен анализ¹. Златната възраст на фордизма не е златна за всички, затова географите *Майкъл Уебър* и *Дейвид Ригби* иронично я етикетират като „*Почти Златната епоха*”².

Икономическите трудности на 70-те години на ХХ в. с участието на растяща инфлация, нарастваща безработица, спадащи печалби, деиндустриализация и свързаните с тях социално напрежение, са припознати от регулационните теоретици като ясен признак за *залез на фордизма*. За много от тези изследователи, 70-те и 80-те години са белязани от появата на „*постфордистки*” период в развитите икономики. Според изследванията на *Липиц*, *Уебър* и *Ригби*, *постфордизмът* е все още със силно изразена фордистка същност, но с доста по-различни политически, социални и икономически предпоставки, отколкото са провеждани в съответствие с предишния фордистки модел.

2.1.2. „Икономика на знанието“ и постмодерното пространствено развитие

¹ **McDowell**, Linda. Life without father and Ford: the new gender order of post-Fordism. – In: Transactions of the Institute of British Geographers, 1991, Vol. 16, No. 4.

² **Webber**, Michael and David Rigby. The Golden Age Illusion: Rethinking Postwar Capitalism. New York: Guilford Press, 1996.

Ключовите понятия, използвани от икономическите географи, за да опишат западните икономики през края на 70-те г. и през 80-те г. бяха „*преструктуриране на икономиката*” и „*деиндустриализация*”. Но деиндустриализацията в никакъв случай не е универсален феномен и, както е ясно вече, някои локални и регионални икономики не само са избегнали деиндустриализацията, но продължават да нарастват през този критичен период. Като контраст се разглежда периодът 1990 – 2008 с един със сравнително силен икономически растеж, въпреки че системата отново е белязана от елементи на неравномерно развитие.

Някои коментатори предвещаваха фазата на растеж като сигнал за раждане на „*новата икономика*”, в която икономическият растеж и успех имат по-малко общо с производството на материални стоки и много повече общо с производството и разпространението на знания¹. Всъщност понятията „*икономика на знанието*” и „*нова икономика*” бързо се превърнаха в синоними.

Много от водещите икономисти на Запада формулираха през 1990-те идеята за „*премахване на разстоянието*“ и „*краят на географията*“?! *Томас Фридман* обяви, че „*Светът е плосък*“² и локацията в ерата на глобализация и всеобща стандартизация е загубила значението на географско положение. Точно на противоположното мнение е икономистът *Ричард Флорида*, който доказва, че именно глобализацията прави локалността отново ценна чрез идеята за ренесанс на идентичността. До 2050 г. над 73% от световното население ще живее в градовете, агломерациите и мегалополисите. Вече адекватният отговор на въпроса откъде си, няма да бъде с досегашната териториално-етническа аналогичност. В най-населените мегалополиси: Ню Йорк, Лос Анжелис, Лондон, Токио и Шанхай се произвежда над ½ от световния доход днес³. Реалните субекти на икономическа мощ днес не са вече държавите и дори корпорациите, а агломерациите (някои дори по-големи в стопанско отношение и население от повечето държави; примери: Босваш – над 50 млн. души и

¹ **Dunning**, John. *Regions, Globalization and the Knowledge-Based Economy*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

² **Friedman** Thomas, *The World is Flat* (1st ed.). Farrar, Straus and Giroux. 2005

³ **Florida** Richard, *Why Creativity is the New Economy*

над 2 билиона долара съвкупен продукт; Ло-Ли¹ – над 1,2 блн. долара). Светът не е „плосък“, а е клъстъризиран – локална концентрация, резултат от глобализацията.

Интересното е в начина, по който развитието на „икономиката на знанието“ работи на местно и регионално равнище. Понякога е налице ясна връзка с клъстерното развитие поне в начина, по който различни правителства се стремят да насърчават иновационни клъстери в *науко-емки (knowledge-investitive)* икономически дейности, като биотехнологии и „творчески индустрии“ (проектиране, мода, кино индустрия, медиите по-широк план). В тези случаи близостта и взаимодействието между фирмите насърчава обмена на знания или на това, което обикновено се нарича „разпространение на знания“ (*knowledge spillover*). Концепцията за „социално знание“ и „район на знанието“², се основава на аргументът, че пространствената близост способства за развитието и обмена на знания, особено „негласно“ познание³, което означава знание, трудно за кодифициране като текст, правила или процедури, които могат след това лесно да се прехвърлят от едно място на друго. Негласното знание, обикновено се различава от кодифицираното, експлицитно знание, което може да се преведе в осезаема и трансферуема форма.

Въпреки глобализацията на икономическата дейност, местните и регионалните икономики остават с решаващо значение за формирането на условията, перспективите и благоденствието в „борбата за място под слънцето“ на глобалната икономика.

Икономиката на знанието създаде на свой ред нови, специфични социално-стопански негативи като т.нар. *дигитална бариера*⁴.

През 2002 г. американския икономист *Ричард Флорида* зададе перспектива за връзката между икономиката и градското развитие с изследването „*Теория на креативната класа*“⁵. Това изследване, предизвикало оживен дебат и научни спорове, Флорида се опитва да докаже непродук-

¹ Лондон-Ливърпул, английски мегалополис

² **Morgan**, Kevin. The learning region...

³ **Gertler**, Meric S. Tacit Knowledge and the Economic Geography of Context or The Undefinable Tacitness of Being (there). 2001. Paper presented to the DRUID Summer Conference, Aalborg, Denmark.

⁴ Образователна, квалификационна и информационна бариера пред трудовите ресурси и производителите, непосветени в сферата на съвременните информационни технологии.

⁵ **Florida** Richard L., *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*, Basic Books, 2002

тивността на индустриално-капиталистическия селариат¹ в условията на постмодерни стопански отношения и неговото изместване от т.нар. *креативна класа* с творчески подход в предлагането. По отношение на градското пространство, т.нар. *креативна класа* поставя нови изисквания, тя е в основата на идеите за *джентрификация* на западналия градски център и ревитализацията на изоставените промешлени зони. Определяната като креативна класа работна сила е тясно свързана с града и градската икономика, централните, стари градски райони.

Водещата идея на Р. Флорида в неговото новаторско изследване е на практика пространствена и е по отношение на големите американски градове. Най-важното му откритие е, че от края на 1990-те в САЩ, в условията на постмодерната икономика на знанието не работната сила, а компаниите се придвижват пространствено и се дислоцират в търсене на т.нар. *креативна класа*. Това предизвиква движение и концентрация на водещите наукоемки отрасли в старите, джентрифицирани и реновирани градски райони, което от своя страна допълнително ускорява процесите на градско реновиране.

2.1.3. Икономика на услугите и пространствена неравномерност

След 2008 г. сред по-голяма част от икономистите се наложи тезата, че растежът е важно, но недостатъчно условие за постигането на развитие² (Amartya Kumar Sen³, 1999). Мейнстрийм теориите за растеж и развитие бяха критично анализирани, като основна причина за нарастващо социално-икономическо неравенство, екологична (природна и градска) деградация, масова безработица, масови миграции към агломерациите. Същевременно все повече икономисти застанаха зад позицията, че създаването на заетост не е гаранция за икономическа, социална, и политическа инклузивност, за „правото на град“, за постигането на основни човешки права предвидени в резолюциите на ООН. Именно в негативните урбанизационни и градско-пространствени процеси в развитите и в развиващите се страни, движени от глобализацията се фокусира есенцията за провалилият се *нео-*

¹ Неологизъм, създаден по аналогия на думата „пролетариат“, със смисъла „хора на заплата“ (от френското „salaire“ – „заплата“), каквато представлява голяма част от населението в съвременните развити страни. При това се приема, че в сегашно време на капитала противостои не работническата класа, а служащите.

² Sen Amartya. Development as freedom. Alfred A. Knopf, New York, 1999.

³ Амарт Кумар Сен (1933 –) е индийски икономист и философ на бенгалски етнос, който от 1972 г. е преподавател в Обединеното кралство и Съединените щати.

либерален модел на постоянен растеж водещ към непрекъснато развитие (ведно с основните тези на съплайд-сайдърите и трикъл-даун теорията).

Още от края на 1960-те управленците масово се отдръпнаха от кейнсианските политики на активна ангажираност на правителствата за постигане на пълна заетост и всеобщо нарастване на доходите. Подобни политики станаха трудни за изпълнение и загубиха ефективност в условията на нарастваща дерегулация в международната бизнес среда и изключителната географска подвижност на финансовия капитал. Тези процеси бяха естествен резултат от деколонизацията и оформянето на нови сфери на икономическо влияние с бившите колонии.

Вече все повече икономисти отбелязват новата позиция и глобална роля на *градската икономика*, на гадовете и метрополитенските региони, като движещи сили на световната икономика. В тази насока са пионерските трудове на признати изследователи като Боржа¹ и Castells (1997²), а основните стопански механизми на тези процеси са изведени от изследователи като Пол Кругман (1995³; 1996⁴) и Ричард Флорида (2005⁵): *конкурентни предимства на географското положение и териториалната обвързаност; инфраструктурата; квалифицирана работна сила; мрежа от фирмени отношения; позитивни технологични екстерналии на градската среда и бизнес.*

Новата глобална роля на *градската икономика* започва с трансформациите на микро- и макро- равнище на Запад, следствие на деиндустриализацията през 1970-те, както и в някои развиващите се страни от средата на 1980-те. Като резултат на мащабното реструктуриране, големите градове и метрополитенски региони, възприеха собствени, локални принципи и инициативи за генериране на заетост и растеж без да чакат и прекомерно да зависят от националния стопански тренд.

В надпреварата за предлагано жизнено равнище между метрополитенските региони, границата или разликата между инвестиция и показна консумация става ключов момент в спиралата по пътя на дългова криза.

¹ Жорди Боржа – изтъкнат каталунски/испански географ и урбанист;

² **Borja**, Jordi and Manuel Castells. *Local and Global: Management of Cities in the Information Age*, Routledge, 1997.

³ *Development, Geography, and Economic Theory*;

⁴ *The Self Organizing Economy*;

⁵ *Cities and the Creative Class*, 2005.

Идеята за луксозен, широк дом в ексърбията еволюира от каприз в далновидна инвестиция – в крайна сметка цената на имотите неизменно нараства! Дългът на домакинствата в САЩ достига 130% от БВП през 2007 г. при 68% през 1982 г. Разточителният стил на семеен живот в американските предградия, налаган от правителството, строителните предприемачи, ипотечните институции, петролните и автомобилостроителни корпорации в крайна сметка е предшестван от правителствената жилищна политика и американския модел на субурбанизационно развитие – *urban sprawl*.

Както отбеляза *Пол Кругман* през 2010 г.: „Настоящите ни проблеми се коренят в дълга натрупан от американските домакинства по време на жилищния балон при управлението на Буш. Двайсет години преди това дългът на домакинствата бе средно 83% от средния доход; десетилетие по-късно той нарасна на 92%; към края на 2007 стигна 130%. До тази висока задлъжнялост се стигна по две причини: първата – хищното кредитиране от страна на финансовите институции и второ от твърдата увереност на обществото, че цените на жилищата се движат само нагоре. ...Силно задлъжнелите американци не могат вече да харчат, както някога или с други думи – докато повечето харчат много по-малко, никой не харчи повече от преди, а това се превежда на езика на икономикса като стопанска депресия с висока безработица. Това, което правителството трябва да прави в подобна ситуация е да инвестира за сметка на частния бизнес, поддържайки висока заетост до спадане на задлъжнялостта. И тази правителствена намеса трябва да е устойчива, а не кампанийна. Това, което управлението на Обама започна, не беше просто скромно по замисъл, то бе прекалено краткосрочно и ефектът му е вече почти забравен.“¹

Пренасочваните от индустриализация към икономика на услугите, така характерна за САЩ и Обединеното кралство в началото на 1980-те, слага в центъра на националната стопанска система секторите, които в най-висока степен се асоциират с *града, градският начин на живот и градската икономика*. Но както изтъква и Хаджун Джанг, докато в индустрията производството става все по-масово и по-евтино, тенденцията при услугите е противоположна – бавно, но постоянно покачване. Това е глав-

¹ Paul Krugman, Block those Economic Metaphors- NYT December 2010

ният макроикономически фактор, отговорен в редица развити държави (най-силно в Япония) за продължителна системна рецесия¹.

Същевременно дерегулациите и търговската либерализация на вътрешните пазари инициираха структурно приспособяване на микро равнище, като мениджърското и технологично обновяване във фирмите. Тези процеси повишиха съвкупната продуктивност, но почти не повлияха положително на заетостта. Като пряка последица, в някои градове и урбанизирани райони със стара индустриална инфраструктура, преминаването към третичния сектор предизвика масова структурна безработица. Така много градове, даващи като цяло голям дял в националната система изпаднаха в сериозна криза. В този процес в градовете започна тенденцията за локално справяне чрез механизмите на клъстъризация. Местното управление подпомогна тези процеси, създавайки подходящи условия за ендегенен растеж (Барселона, Ротердам, Милано; Кругман 1997). Есенцията на този подход е разбирането, че мобилизацията на ендегенните локални ресурси и партньорства (клъстъризация) може да извлече полза от глобализационните процеси, вместо да пасивен потребител и ще подобри условията за растеж.

Навремето Борхес и Кастелс (1997), предложиха теория за край на националната икономика. Основание за подобно твърдение е безсилието на модерния макроикономически апарат пред мащаба и мобилността на финансовия капитал на глобално равнище. Другият основен фактор е глобалният преход към демократизация, децентрализация и диверсификация на локалната автономия, в правото на собствен глас в стопанските и управленски инициативи независимо от националните приоритети. В добавка, появата на нетуърк-обществата и на международните бизнес потоци, локалните бизнес общности от метрополитенските региони прекрчиха националните ограничения – пространствени, административни и стопански. С навлизането в „режим на градска икономика“ се отчитат по-високи равнища на социално-икономическо и пространствено неравенство. Факторите за това са главно икономически. Свободният и лесноподвижен финансов капитал създава нови полюси на развитие, привързани към джентрифицираната градска среда на т.нар. креативна класа. Около софтуерната индустрия, която на свой ред може да се възприеме и като услуга, гравитира

¹ Хаджун Джанг (Haijun Zhang). 23 неща, които не се казват за капитализма, София, Изток-запад, 2015.

широк спектър от услуги. За услугите с по-голямо значение е образованието, квалификацията, комуникативните способности, които е трудно да бъдат придобити от населението на маргинализираните градски пространства. Развива се и т.нар. дигитална бариера за безработните, които искат да се включат в новата икономическа среда на града.

2.2. Урбанизацията и неравномерното пространствено развитие

2.2.1. За същността на урбанизацията

Урбанизацията е преди всичко промяна на организацията и начина на живот, наложена от стопанските процеси. Градските селища са първата позната форма на принципа на „икономия от мащаба“. Екстиката и ърбън икономикса отчитат връзката между основните етапи в развитието на производствените отношения и етапите на градско развитие (в географския обсег на „стария свят“): предантичен, античен, средновековен, ранно капиталистически, модерен, постмодерен.

Най-многобройни сред стотиците детерминации на понятието „урбанизация“ са определенията, които дефинират: *продължителен исторически, обективен и закономерен, многоаспектен, сложен пространствен (с количествена и качествена динамика), социално-демографски и географски процес – като фиксирана времева координата:*

- Урбанизацията е процес на засилване на ролята на градовете и градския начин на живот в развитието на обществото;
- Урбанизацията е процес, в който една нарастваща част от цялото население живее в градовете и предградията на градовете;
- Урбанизацията е продължителен процес, който характеризира населението, живущо в градовете и нарастването на градските територии;
- Урбанизацията е термин, с който се обозначава повишаването на ролята на градовете и градския начин на живот в съвременната цивилизация;
- Урбанизацията е пространственото разрастване на градските райони в резултат на глобална промяна;

- Урбанизацията – това е растеж на градовете, следствие на преместването на населението от селските райони в търсене на по-добра работа и по-добри условия на живот¹.

Всяко едно от тези определения е вярно по своята същност, но за жалост представя определен аспект, страна, признак, детайл, характерна черта или пък група от свойства. В повечето случаи тези непълни, съдържателно ограничени определения са резултат от специфичните изследователски задачи, необходими за различни научни области: демография, география, икономика, градоустройство, социология, антропология и пр. Или пък, за да отговарят на речниковата атрибутивност на справочните издания.

Що се отнася до дефинирането на урбанизацията, за наше удовлетворение се оказва, че и утвърдени автори в урбановедението мислят по подобен начин:

*„Урбанизацията е термин, който често се използва [...], но въпреки това рядко е напълно изясняван. Освен това, значението му трябва да бъде изведено от контекста. [...] Но скоро стана ясно, че повечето автори означават под този термин числения растеж на градовете и/или свързаните с тях нарастване на градското население като цяло. [...] Повече от очевидно е, че подобно определение на урбанизацията не е годно.”*²

Но определенията на урбанизацията имат и други дефекти, които влизат в противоречие с основни характеристики на този процес (обективността и закономерността му): идеологическа, политическа или пък авторитарно/командно-нормативна обусловеност:

- „Процесът на урбанизация има *стихийен характер*. В големите градове на капиталистическите страни се появяват особено острите

¹ Тези определения са извлечени от различни източници: *Sociology in Our Times: The Essentials*, Diana Kendall, 2000 г.; *Urbanism as a way of life*, Louis Wirth, *American Journal of Sociology*, 1938, The University of Chicago Press; *Sustainable Urbanization in the Information Age*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 2009 г.; *The United Nations Human Settlements Programme*, UN-HABITAT agency; World Bank Group, *International Development Association (IDA), Urban Development*; *Dictionary of American History*, 2003; *Большая советская энциклопедия, География на България*, С., 2002; *Речник на урбаниста, Асоциацията на студентите по урбанизъм в България*, 2009 г.

² **Kooij**, P. *Urbanization. What's in a name? // Patterns of European urbanization since 1500*, 1981, pp. 33-47.

проблеми на безработицата, престъпността, формират се бедняшки квартали или на етническо обособени гета и т.н.”¹;

- „Тук има и още нещо доста интересно – когато погледнем *характера на кризата*, всички говорят за ипотечна криза, но никой не я интерпретира като *криза на урбанизацията*. Но тя е точно това – тя е криза на градската форма на живот, което има много общо с нарастването и разпространението на предградията² в САЩ”³;

- „Урбанизацията е многостранен процес на повишаване ролята и мястото на градовете в структурата на селищната мрежа, в утвърждаване на градския начин на живот в развитието на човешкото общество. Тя се характеризира с нарастване на градското население, концентрацията му в големите градове, *обявяването на нови градове*, присъединяване към градските селища на села като квартали, формиране на селищни агломерации, разпространение на градски начин на живот...”⁴.

Изключително нелепо е да се оспорват авторитетни автори, но курсивните акценти (малко по-горе) говорят точно за противоречия с обективността и закономерността на урбанизацията като процес.

Ако урбанизацията е същностно предизвикана от процеса на индустриализация, на модернизация (научно-техническата революция⁵), каквото е преобладаващото мнение, то тя не може да има нито *стихийен характер* (при капитализма), нито пък чисто *нормативен характер*.

За цяло поколение учени, изследвали т.нар. капиталистическо стопанство, урбанизацията като социално-икономическа система, носеща в себе си, присъщите на всяка подобна система елементи на икономическата и социалната ентропия, елементите на *термоикономиката*, пазарните механизми съдействат за саморегулацията на урбанизационните процеси, привнасят необходимото за всяка подобна система състояние на равновесие.

¹ Коган, Л. Б., В. В. Покшишевский. Урбанизация. Большая советская энциклопедия, т. 27, М., 1977 г.

² Разбирай „гетата”.

³ Harvey, David. The Crisis of Capitalism. Лекция, изнесена на 26 април 2010 г. на конференцията на Кралската общност за насърчаване на изкуството, производството и търговията (RSA) в Лондон.

⁴ Младенов, Чавдар, Емил Димитров. Същност и изяви на съвременния урбанизационен процес в света. // *География*, № 5, 2010, с. 34-43, Географски институт на БАН.

⁵ Според Макс Вебер именно „технологичната революция води [...] до развитието на една общопространствена мобилност”.

При автора на теорията на „*полюси на растежа*”¹ (съвкупност от три концепции: на „*доминиращата икономика*”, на „*хармонизиращия растеж*” и на „*всеобщата икономика*”) Франсоа Перу нещата обаче са различни. Той смята, че създаването на „*полюсите на растежа*” е най-важната задача на държавата и съзнателното управление на ефекта на балансиращия растеж. Цялата логика на развитието на „*доминиращата икономика*” насърчава държавата да се превърне в „*център на вземане на решения*.” Държавата не лишава предприятията от автономност, но я ограничава. Нейна задача не е само провеждането на антициклична/антикризисна политика, но също така и изготвяне на дългосрочни програми за развитие с максимално бързи темпове.

Колкото и да е спорен въпросът за източноевропейския и западноевропейския тип урбанизация („социалистическа” урбанизация² или „капиталистическа” урбанизация), то действително у нас урбанизацията е резултат от политиката на форсирана индустриализация, колективизация на земеделието и изобщо на социалното инженерство на комунистическият режим; урбанизация чрез полунасилствено извличане на населението от селата и включването му в промишлеността и градския начин на живот³ и една от тези практики беше именно „*обявяването на нови градове*”, за да се приеме този акт като същностна черта на урбанизацията.

Защото, ако в урбанистичната наука се говори за *псевдоурбанизация*, актът на „*обявяването на градове*” се доближава до произвеждането на подобен резултат. Но тъй като този акт сега изглежда исторически далечен, ще си позволим да цитираме факти от съвременната действителност:

„Урбанизацията в континентален Китай не е естествен, а принудителен процес на растеж [...] Така наречената урбанизация е просто статистически трик, в който много селища са „повишени” в градове, а

¹ Всички основни концепции и теории от Икономическата география и Новата икономическа география ще бъдат представени в следващия раздел.

² „Социализмът показва, че не е възможно градът да се измисли, да се конструира мисловно изцяло, колкото и да се търси подкрепата на централизираното планиране, на урбанистичната методология и наука” (из доклада „Градът – вечният пазар на цивилизациите, пазарът – вечният двигател на града” на д-р арх. Тодор Булев, пред XIX конгрес на Международния съюз на архитектите – Истанбул, 2005)

³ По: **Везенков**, Александър. Урбанизацията в комунистическа България. Доклад пред семинар, организиран от Центъра за либерални стратегии, 2010 г.; **Марчева**, Илиана. Проблемите на модернизацията при социализма: индустриализацията на България. – В: Изследвания по история на социализма в България, 1944 – 1989, т. 2, 2010.

села – в квартали, превръщайки по този начин селските райони в градски зони. [...] Гледайки картата на Китай много селища са преименувани в градове. След смяна на името голяма част от селското население внезапно се превърна в градско население”¹.

Макар че няма единна (общоприета) международна дефиниции за определянето на едно селище за град, за статут на град (а това било полезно както за планирането, така и за административни цели), в различните страни се използват различни подходи – най-често по плътност на населението, по непрекъснато изградена площ, по икономически критерии, по социална и техническа инфраструктура или по неговите градски забележителности². Или по един от тези принципи, а в изключително редки случаи с тяхната съвкупност.

Най-често в световната практика статутът на град се определя от местните правителства, провинции, територии, щати или общини, преди всичко по признака население (брой жители), колкото и това да не е определящ показател³:

- в различните щати на Канада между 5000 и 10 000 жители; в някои австралийски щати – 10 000 жители; в Норвегия – 5000 жители за малък град (by) и най-малко 50 000 – за (storby) голям град; в Холандия няма правна норма за определяне на статут на град (за разлика от Средновековието, когато се изискват „градски права”), но град се нарича населено място с население над 50 000 жители; субективно определят като градове населените места над 10 000 жители и французите. В САЩ класификацията на населените места е щатско право и няма отчетливо определение – затова наред със стохилядните градове съществуват и градове с население до 300 души. В САЩ значително по-регламентирано е определянето на т.нар. градски зони, което се извършва на национално ниво от Бюрото за преброяване на САЩ (U.S. Census Bureau).

Затова пък има държави, в които статутът на град се определя на национално равнище, по силата на закон, при това със специални изиск-

¹ Д-р Ченг Шяононг (Cheng Xiaonong), интервю пред VOA, по The Epoch Times, 2012 г.

² В исторически план например, в Обединеното кралство едно селище се е определяло за град чрез кралска харта, в Европа – селището, което има катедрала, а в американския щат Масачузетс – регистрацията на града, се утвърждава от местното законодателно събрание щата.

³ В Дания за създаването на град са достатъчни 250 човека, а в Гърция – 10 000. Броят на населението, за създаването на град, определен от ООН е 20 000 души.

вания, които да осигурят пълноценното социално, икономическо и културно съществуване на бъдещия град:

- Във Филипините статутът на град се предоставя от Конгреса и в съответствие със специален закон, според който населеното място има локално генерирани доходи от 100 млн. филипинско песо, население повече от 150 000 и територия около 100 кв. км.

- В Португалия статутът на град се определя от закона и селището го получава, ако има: най-малко 8000 избиратели (и около 10 000 жители) и разполага поне с половината от посочените социални и културни услуги, дейности или дадености (болница, аптека, противопожарна служба, театър/културен дом, музей, библиотека, хотелски услуги, основни и средни училища, обществения транспорт, градини или градски паркове). В специални случаи, на някои селища може да бъде даден статут на град, ако те притежават историческа, културна или архитектурно значение.

- От 2001 г. в Румъния минималните изисквания за признаване на статут на град са: население: над 5000, неземеделски дейности над 75% от живущите, питейна и канализационна мрежа (съответно 70 и 55%), достъп до „водни точки” при пожари 60%, павирани улици не по-малко от 50%, поне 7 болнични места на всеки 1000 души; здравеопазване (1,8 лекари на 1000 жители); не по-малко от 50 хотелски места, постоянни обществени места за изхвърляне на отпадъци, едно основно училище за деца или най-малко една гимназия, свободен достъп до библиотека, изложбена зала, обществен фитнес и една обществена градина (парк) с площ 10 кв. м. на жител.

България е една от страните, които ползва комплексен инструментариум при определянето на статута на град: според изискването, въведено от 2005 г. едно село може да бъде обявено за град, ако има изградена социална и техническа инфраструктура и население не по-малко от 3500¹ души (в курортните населени места – не по-малко от 1000 души). Министерският съвет има правото да дава или отнема статута на териториалната единица, а президентът определя наименованието.

¹ Има обаче и селища със статут на град поради исторически и културни причини (Мелник), а също и селища, получили статут на град по политически причини (Правец, Каблешково и др.).

Има няколко съществени причини, които ни накараха да се спрем на един такъв проблем като *административно-институционалната обусловеност* в развитието на урбанизацията. Първо: социалният „адрес“ на голяма част от естествените „двигателни сили“ на урбанизационния процес (модернизация и технологично развитие, развитие на производителните сили, интензивността на общественото и териториалното разделение на труда, движението на капитали) вече не е единствено градът, а и другите (неградски) населени места (особено в развитите страни), в които се развива селскостопанско производство. Ако първите технически открития в началото на същинската урбанизация (индустриалната революция) се появяват в града и довеждат до качествени промени в общественото му развитие, в социално-професионалната му структура, в културата и начина му на живот, сега, благодарение на новите технологични открития тези (или подобни) промени вече са неизменна част и на неградските (селски) райони. Благодарение на своята „индустриална революция“ земеделието в развитите страни е подобно на индустрия, със социална значимост, тъждествена на „градската“. Нямаме предвид идеологическия тезис на социализма „изравняване на селото и града“¹, нито пък концепцията на западната социология за „единния градски начин на живот“, но при урбанизацията (все едно каква е – „социалистическа“ или „капиталистическа“), развитието на транспортните и цифровите комуникации доведе до интеграция на „градската“ със „селската“ култура и начина на живот. Нещо повече: много села предлагат по-добри условия за живот, отколкото градовете. Съвременната урбанизация промени дори активността и посоката на демографските процеси (един от основните измерители на урбанизацията): нараства както селското, така и градското население; засилва се миграцията град-село; увеличават се всекидневните трудови пътувания село-град.

Другата причина е прекаленото идеологизиране на процесите на урбанизация, занимаваща много от изследователите на този проблем: „социалистическа“ и „капиталистическа“ или пък нейното идеализиране. Колкото и да не ни се иска, сигурно трябва да приемем едно: „От

¹ Според Антъни Гидънс „капиталистическият урбанизъм се основава на стоковото пространство, разпостиращо се и към селските райони, затова и няма съществена разлика между тях”.

самото им начално появяване, градовете възникват посредством една географски и социално обусловена концентрация на производствен излишък. Урбанизацията винаги е била по тази причина някакъв класов феномен от определен тип...”¹. Колкото и знаменателните десет признака на „първия град” на Гордън Чайлд да са изгубили своята първоначална сила, да са се трансформирали или пък въобще да са се изгубили в историята.

Разбира се, друг е проблемът доколко обективно и комплексно ще бъдат анализирани „градските качества” на старото населено място. Ако бъде утвърден единен модел за определяне на „статут на град”, в който постоянна величина бъдат „градските” функции (каквито примери има в някои страни), а променлива – натовареността (наситеността) на всяка от функциите, съобразно броя на жителите на конкретното място, възможно е това да промени основно сегашните ни представи за урбанизацията на света.

Урбанизацията, според историографите, преживява три революции: раждането на градовете, индустриалната революция и научно-техническата революция. Въпреки времевата си отдалеченост историците и археолозите ще оспорват първата поява на градовете като „революция” и то точно заради използването на това понятие от Гордън Чайлд. Според Томас Патерсън² например, Чайлд (като марксист), умишлено избира думата „революция”, за да етикетира такава основна социална трансформация като появата на градовете. Противно на това, Ендрю Шерат ще напише, че „въпреки използването на термина „революция”, е ясно, че той не го е определил от гледна точка на марксистката терминология – като конфликт: това е един консенсуалистки модел, в който всички страни се възползвали – макар и неравномерно – от промяната”³, т.е. от появата на първите градове. Нещо, което самият Чайлд сам е написал в книгата си „Градската революция”. При появата на другите две революции в урбанизацията (първата: индустриалната революция, по времето на „активния” Маркс – в края на XVIII век и втората: научно-

¹ Harvey, David. The right to the city. *New Left Review*, 2008, No 53, 23 – 40.

² Patterson, Thomas C. *Marx’s Ghost: Conversations with Archaeologist*. Oxford and New York: Berg Publishers, 2003, 204 pp.

³ Sherratt, A. V. Gordon Childe: *Archaeology and Intellectual History*. // *Past & Present*, Oxford University Press, 1989, Vol. 125, No 1, pp. 151 – 186.

техническата – по времето на отричания Маркс – втората половина на XX век), такива спорове вече няма. Ще трябва да измине обаче доста време, за да започне отново да се говори за урбанизация на света, за градовете, които го променят.

Някои изследователи, изоставяйки научната си прецизност за сметка на литературната образност, наричат периода 1900 – 1950 г. пролог на „градската революция“ на Гордън Чайлд, имайки вероятно предвид съвременната урбанизация от втората половина на XX век, който действително чрез постиженията на *научно-техническия прогрес революционизира процесите на урбанизация в света.*

През първите 20 години на втората половина на XX век (1950 – 1970) прирастът на градското население в света е малко по-малък от общия брой на жителите на градовете, съществуващи в човешката история (83,4%), но само през следващите 20 години (1970 – 1990) градското население се увеличава с 68,7%.

Таблица 5

Урбанизацията през този период е органически свързана с научно-техническата революция, под чието въздействие ново качествено равнище на развитие получава не само промишленото производство, но и множеството непроизводствени отрасли, както и сферата на услугите.

Въпреки всичко това от средата на XX век започват и първите съществени диспропорции: между стремителния *растеж на урбанизацията и изоставащите темпове на индустриализация.* Освен това: с увеличаването на дела на градското население в конкретна страна до 70 – 75%, темповете на урбанизация рязко се забавят заради настъпилата качествена промяна в градската социална среда (голяма част от населението намира работа в сектора на услугите).

Ако през 1950 г. има само два мегаграда/мегаполиса (Лондон и Ню Йорк), през 1970 г. те са вече 11, през 2000 г. – повече от 20, а през 2015 г. се очаква да станат 33, при това в развиващите се страни те ще са 27 или 4/5 от всички мегаполиси. Вече повече от 30 „суперграда“ са с по над 5 милиона души. В най-развитите страни вече се формира една

уникална конурбационна¹ урбанизирана форма. Полосата Токио – Осака в Япония, например, включва 130 града, които обхващат 1/9 от територията на страната – в нея живее повече от половината от населението на Япония – повече от 60 милиона души. Тук са концентрирани 4/5 от всички заети в промишлеността, които произвеждат около 90% от брутната продукция на Япония.

За много от изследователите започва истинската „градска революция“, защото това е началото на един зашеметяваща по темп диференциация на градския свят, създаден преди всичко в развитите страни, а от началото на ХХІ век. – това е процес, характерен вече и за развиващите се страни.

През 1990 г. в развиващите се страни живеят 61,4% от всички граждани на света (при 38,7% през 1950 г.), а според демографските прогнози на ООН към 2025 г. тази цифра ще нарасне до 80%. За жалост в повечето от тези страни пространствената диференциация на процеса на урбанизация се прояви в „колониална форма“, довела до *псевдоурбанизация* (според някои автори – „фалшива урбанизация“) – без индустриално развитие и с безработица в градовете². И обстоятелството, че в средата на ХХ век извън градовете на Азия живее само малко повече от 20% от населението не е показател за степента на реална урбанизация на тези страни.

Въпреки това обаче сега на развиващите се страни се дължат поне 20% от годишното увеличение на броя на градските жители (в света), а абсолютният брой на гражданите в тях вече далеч надминава икономически развитите страни. Ако през 1950 г. в Азия е концентрирани една трета от гражданите на света, сега там са около половината. Значително се засилва югоизточният азиатски вектор на световната урбанизация и особено бързо нараства „градската маса“ на Китай и Индия, както и в съседните им страни в Източна и Южна Азия.

¹ Според лексиконните определения, конурбацията (от con-„заедно“ и urbs-„град“) е полицетрична форма на заселване, получена от сливане на големи градове и агломерации.

² При дефинирането на този процес с една от неговите най-важни страни е появата на бидонвили – т.нар. **бордейна урбанизация**. За определението „бордейна урбанизация“ bg.wikipedia.org/wiki се позовава на автора на този текст, дадено в учебното помагало за самоподготовка (PDF-формат) по Геоикономика, изд. ИМН-Пловдив, 2005 г.

Сега урбанизацията в света е в етапа на катастрофално ускорение на концентрацията на населението в градовете и техните агломерации. Ако през 1800 г. на планетата само Лондон е с население от над 1 млн. през 1900 г. милионните градове са вече 10, през 1950 – 78, през 2000 – над 400 са милионните градове, в които живеят около 40%.¹ През 2015 г. ще има повече от 80 града с население от над 4 милиона души, т.е. в тях ще живее всеки четвърти жител на планетата.

Започнал е един нов етап в развитието на урбанизацията: *глобалната урбанизация*. Глобализацията, движена от напредъка в областта на транспорта и телекомуникациите, и положителният политически климат е вече е създал глобалната икономика, характеризираща се с безпрецедентни нива на урбанизация (все повече и по-големи градове от всякога). Много от тях, особено градовете в източноазиатските страни със стабилен икономически растеж, са се увеличили зрелищно през последните 25 години, в някои случаи повече от четири пъти. Урбанизацията вече е глобално явление².

2.2.2. Деиндустриализация – деурбанизация

Деиндустриализацията и деурбанизацията са двата водещи процеси със значението на стопански фактори, пряко въздействащи върху пространствената организация на градовете. *Декапитализация* на секторите на градската икономика и липсата или въздържането от инвестиране (т.нар. *urban bias*), причинено от емиграция на икономически независимото население. Въпреки множеството интерпретации на тема „деиндустриализация“ все пак се налагат няколко научни дефиниции:

- *Деиндустриализацията* е процес на социално-икономически промени, причинени от премахването или намаляването на индустриалния капацитет или дейност в дадена страна или регион, особено на тежката или преработващата промишленост;

- *Деиндустриализацията* обикновено е спад в продукцията на произведените стоки или на заетостта в производствения сектор (това обаче може да бъде подвеждащо, защото циклични спадове на производството може да има и в краткосрочен план);

¹ Мегаянциклопедия Кирилла и Мефодия, <http://www.megabook.ru>.

² A Brief History of Urban Expansion, <http://www.un.org>

• *Деиндустриализацията* е и пренасочване на икономическата дейност от промишленото производство към сектора на услугите, така че то има по-нисък дял в общата продукция или трудовата заетост (това обаче може да бъде също подвеждащо, тъй като може да настъпи такава промяна, дори ако производството се увеличава в абсолютно изражение).

$$R = Y (P - c) - Ytd$$

където R = рента за единица градска площ; P = пазарна цена на единица продукция; c = себестойност на единица продукция; d = разстояние до пазара; t = транспортни разходи за единица продукция;

$$\max Z = \sum_{k=1}^u \sum_{i=1}^n \sum_{h=1}^m x_{ih}^k (b_{ih} - c_{ih}^k) \quad x_{ih}^k \geq 0$$

където x_{ih}^k са: брой на домакинствата от група i , в резидентска група h , в градски район k . В скоби са поставени b_{ih} (среден бюджет на домакинство i в локация h) и c_{ih}^k (пазарна стойност на жилище в локация k), сумата от разликата в цената, която всяко домакинство желае тази, която плаща в действителност е пределна. Съществува дискретно уравнение за всяка отделна локация, ограничаваща се със собствеността на едно домакинство и предлаганата земя:

$$\sum_{i=1}^n \sum_{h=1}^m s_{ih} x_{ih}^k \leq L^k$$

където: s_{ih} = площ, съставлява пакетна собственост; L^k = предлагане на земя в район k ;

И дискретно уравнение за всяка група домакинства, при което има място за всяко едно домакинство:

$$\sum_{k=1}^u \sum_{h=1}^m x_{ih}^k = N_i$$

където: N_i = брой на домакинствата от група i

Процесите на субурбанизация и деиндустриализация често са здраво свързани и според мнението на Уилям Лийвър служи за индикатор на

прехода към постиндустриалното общество¹. Упадъкът на градовете (urban decline) според него е „отразявал и отразява общия процес на изменение на социално-икономическата структура от индустриална към постиндустриална”. Затова на старите промишлени градове тези процеси се отразяват в най-голяма степен и до днес – пишат авторите на изследването „*Стратегии за развитието на старите промишлени градове: международен опит и перспективи в Русия*”². Намаляването на населението и понижаването на икономическата активност на централните градове се считат за двете основни причини за техния упадък, макар че е трудно да се каже коя от тях е основната. От една страна отрицателният естествен прираст на населението или преместването на жителите от замърсените индустриални градове към предградията водят до свиване на пазара на труда. От друга страна – упадъкът на производството и съкращаването на работни места водят до миграция на населението. Тези две причини са взаимно свързани.

Тези процеси често се появяват в по-развитите икономически страни, особено в Съединените щати (в началото на 60-те години на XX в.), за които се смята, че е първата страна, в която по-голямата част от населението живее в предградията, а не в градовете или в селските райони. Всъщност тук за пръв път се появява и понятието „*субурбанизация*”, процесът, който специално за САЩ довежда до резултата населението на предградията (на градската периферия, на крайградското население) значително да надхвърли населението на градовете. Това позволява на американците да твърдят: „Ние сме нация не само градска, ние сме нация – провинциална!”.

Деурбанизацията е демографски и социален процес, свързан с напускане на градовете, западане на тяхната роля и мигриране в извънградските (селски) райони. Според американския географ *Брайън Бери*³ – един от първите изследователи на този процес – „контраурбанизацията заменя урбанизацията като доминиращ процес в САЩ, оформящ нацио-

¹ **Lever**, William F. Deindustrialisation and the reality of the post-industrial city. // *Urban Studies*, 1991, Vol. 28, No 6, pp. 983 – 999.

² **Стародубровская**, Ирина, Д. Лободанова, Л. Борисова и А. Филюшина. Стратегии развития старопромышленных городов: международный опыт и перспективы в России. Под ред. И. Стародубровской, М: Института Гайдара, 2011, 248 с.

³ **Berry**, Brian J. L. Urbanization and counter urbanization. Sage Publications, 1976, 334 p.

налния селищен модел, и новото и различно темпо на промяна, което се очертава”, давайки пример с периферията *Sunbelt* (южната географска част на САЩ).

Деконцентрацията на населението далече от големите градове и техните предградия за пръв път като явление се появява в САЩ (70-те години на XX век), когато много от мегаполисите започват да губят население чрез нетната миграция към немегаполисните зони. Растящите райони по правило са с относително малко население, лесно достъпни за пътуване до работното място и предлагат привлекателни условия за пенсионери и за надомна работа. Тази промяна на разпределението на населението е паралелна на трудовата деконцентрация към малките градове, които предлагат по-евтини, по-обширни земеделски участъци, по-гъвкава работна сила, където транспортните разходи са абсолютно или относително намалени¹ (*footloose industry*²). Аналогични контраурбанизационни процеси (известни и като „*Back-to-the-City*”³) започват и в много други страни в края на XX век, макар че напоследък причините започват да стават все по-малко ясни.

Деурбанизацията трябва да се разглежда като реакция към лишеността и пренаселеността в пространствено деградирало градско ядро (*inner-city*). Намаляването на градското население обаче не е най-точният индикатор на този процес. „В реалността действат няколко съществено различаващи се процеси, които в съвкупност създават общата картина за намаляване на степента и числеността на градското население” – пише руският изследовател Юрий Симагин⁴.

Подобен процес може да бъде свързан и с *ексурбанизацията* (преместването на градските жители в селските райони – първо, до близките предградия, а след това в най-отдалечените райони на големите градове), по същество вече състояла се в най-развитите страни в света. Но докато субурбанизацията е логична стъпка в развитието на урбанизацията, показател за високото ниво на развитие на конкретната страна и

¹ Gregory, Derek, Ron Johnston, Geraldine Pratt and others. The dictionary of Human geography. 5th Edition, John Wiley & Sons, 2011, 1072 p.

² Footloose industry (от англ., букв. „свободна от крака” индустрия), свободна от транспортни разходи индустрия.

³ Back to the City (от англ. обратно към града).

⁴ Симагин, Юрий. Контрурбанизация или исправление „перегибов” прошлого? // *Социологические исследования*, № 10, 1994, с. 148 – 150.

представлява началото на прехода към постиндустриално ниво на социално-икономическо развитие (макар и с малки резерви), на контраурбанизацията (преди всичко като миграция в извънградските райони) във всички други страни трябва да се гледа като някакво мимикриращо временно явление, свързано с най-тежката икономическа и социално криза в света.

Британските изследователи на този процес въведоха понятието „каскадна контраурбанизация“¹: когато всяка степен в йерархията на територията с различна селищна структура преживява приток на население от страна на по-високата степен и загуба – за по-ниската. Като качествена причина за контраурбанизацията се изтъкват структурните промени в стопанството и обществото (подобрене на транспортната инфраструктура, деконцентрация на населението в резултат на реструктуризация на икономиката, „излизането“ на промишлени предприятия от агломерациите и създаване на филиали в селските местности, развитието на съвременни връзки за комуникация), а така също и индивидуалните предпочитания (желанието да се живее сред природата, по-високото качество на живота в селските райони). Притокът на население в селските райони обаче има и някои негативни последствия: възникване на конфликти между новопребиваващите и местните жители, недостатъчните жилища, натоварване на местните социални бюджети заради повишаването на броя на възрастните².

До деурбанизацията обаче могат да доведат и процесите на „масова субурбанизация“, процес, който вече преживяха Съединените американски щати. Населението на Сейнт Луис, щат Мисури (856 796 – 1950) например е намаляло с 62,7%, на Детройт, щат Мичиган (849 568 – 1950) с 61,4%, Йънгстаун, щат Охайо (170 002 – 1930) – с 60,6%, а градовете Кливланд, Гери, Питсбург, Буфало, Ниагара – с повече от 50% (към 2011).

Градовете се свиват, когато икономическите инвестиции сменят адреса си, или когато държавната политика създава цикъл на съкраща-

¹ **Champion**, Tony, Stewart Fotheringham, Philip Rees and others. The Determinants of Migration Flows in England: Review of existing data and evidence. University of Newcastle upon Tyne, 1998, 200 p.

² **Champion**, Tony. The continuing urban-rural population movement in Britain: trends, patterns, significance // *Espace, populations, sociétés*, 2001, Vol. 19, No. 1-2, pp. 37 – 51.

ването на инвестициите (вж. „*red-lining*”¹). Въпреки че рядко се посочва, спадът на градовете, „*смаляващите се градове*” (*shrinking cities*), е общият модел на нашата цивилизация. Изненадващо е, че броят на „свиващите се градове” се е увеличил през последните 50 години, значително повече от броя на разширяващите се.

Сред 100-те изследвани население места в рамките на страните от Европейския съюз на 12-о място в групата градове с най-висок процент намаляващо население в Европа попада и град Видин (на по-задни места са и други седем „свиващи се” български градове)².

Две основни демографски промени се извършват в момента и вероятно ще продължат и през следващите няколко десетилетия: *спад в темповете на прираст* на населението и *застаряването* на населението. Застаряването на населението в развитите страни може да доведе до повече хора, които искат да (и могат да) живеят в „селските” райони, *но това трябва да се разбира не като деурбанизация, а като урбанизация на селските райони.*³

2.2.3. Градската икономика – самостоятелен фактор за неравномерно развитие на градското пространство

В условията на продължителна рецесия в повечето развити страни все по-малко пари биват изплащани като заплати, но заплатите също така са и парите, с които се купуват стоки, така че намаляването на заплатите води до проблем на съвкупното търсене. Бързото нарастване на относителния дял на градско население означава, че основната част от работната сила глобално се насочва към сектора на градската икономика или поне се стреми към градски начин на живот. В САЩ и други държави (сред тях и България) основната материална придобивка в живота е собственото жилище (затова в периоди на стопански възход строителният сектор „дръпва“ пред останалите). В отговор, вместо диверсификация, развитие на производството и намаляване на безработицата се на-

¹ Redlining (от англ., букв. „червена линия”): Дискриминационна практика, при която банки, застрахователни компании и т.н., отказват или ограничават заеми, ипотeki, застраховки и пр. в рамките на определени географски райони, особено на бедните градски квартали (inner-city).

² **Wiechmann, T.** Types of shrinking cities – Introductory Notes on a Global Issue. Lecture, International Symposium „Coping with city shrinkage and demographic change – Lessons from around the globe“, Dresden, 30 – 31 March 2006

³ **Satterthwaite, David, Gordon McGranahan and Cecilia Tacoli.** Urbanization and its implications for food and farming. – In: Philosophical Transactions B, Royal Society Publishing, 2010, Vol. 365 No 1554, pp. 2809 – 2820.

лага практиката на „допълнително възнаграждение с кредит или кредит-на карта“ на „специални условия“, както и т.нар. *хищно кредитиране*. Да се осигурят всички с кредитни карти означава да се заобиколи проблема с липсата на търсене чрез помпата на *кредитната икономика* или „*Bubble kept the economy on*“ (по думите Дж. Стиглиц). Така американските, английските и много други домакинства увеличават дълга си около *три* пъти през последните 25-30 години. По-голямата част от този дълг е реализиран на имотния пазар, а имотния пазар е концентриран в луксозните извънградски и централните джентрифицирани райони. Тук има още нещо интересно – когато погледнем характера на кризата, всичко говори за ипотечна криза, но никой не я интерпретира като криза на *урбанизацията*. Но тя е точно това – тя е криза на *градската форма на живот*, което произхожда от разпростирането (*urban sprawl*) на предградията и ерзац-провинциално-градския стил на живот в САЩ.¹

Така, пазарът на недвижими градски (и предградийни) имоти става епицентър на кризите. И това не е за първи път. Още от седемдесетте години един от начините, чрез които се води борба с кризата е прехвърлянето на производството зад граница. За да стане това, има нужда от нова финансова архитектура, от реформиране на глобалните финансови институции. Всичко става волатилно (или глобализационно-географски подвижно) – валутните курсове постоянно се променят нагоре-надолу. Тази волатилност и непостоянство допринася за множество кризи. От седемдесетте имаме десетки кризи и много от тях са фокусирани в имотните пазари и строителството. В САЩ имаше голяма криза на спестяванията и дълговете, във Великобритания – голям проблем през 1987 – 1988 г. Японският имотен пазар се срива през 1990 г. и Япония не се възстановила и до сега. През 1992 г. шведската банкова система трябваше да бъде национализирана поради голямото развитие на ипотечния пазар. Азиатската криза от 1997-98 г. беше задвижена от силното развитие на този сектор в Тайланд.

Оглеждайки се установяваме, че постмодерната икономическа действителност е доста непостоянна, много от парите са вложени в

¹ Харви, Дейвид. The right to the city. <https://newleftreview.org/II/53/david-harvey-the-right-to-the-city>

строителство (предимно на ексърбия) и ипотечи и всичко се е провалило.

И така, това е до сега основната роля на *урбанизационната глобализация*. Съществува обаче дълъг исторически модел. Кризите се формират и успокояват, те се *придвижват пространствено и географски*.

Градовете са преднамерено концентриране на възможности за обмен, създадени с цел да улеснят достъпа. За да се достигнат тези възможности обаче, се нуждаем от подвижност. Това означава, че градовете не могат да бъдат просто концентрация на възможностите за обмен – те трябва да отделят част от пространството си за движение. Ето защо селищата са съставени от два типа пространство – за придвижване и за обмен. Колкото повече пространство селищата отделят за придвижване, толкова повече пространството за обмен се разпръсква и намалява. И колкото повече се развива този процес, толкова повече градовете започват да губят това, което ги прави градове – концентрацията на възможностите за обмен.¹

Една част от градската инфраструктурата (публичен сектор) се споделя с частните компании като производствена инфраструктура. Това взаимодействие между държавния и частен сектор е процес на принципа *Economies of agglomeration*. Поради това, силно изявените неравенства, включително пространственото неравенство, нарушаването на баланса на обществено разпределение на територията води до нарушаване на структурата и функционалността на отраслите на общественния сектор. В краткосрочен план, това нарушение може да „налива вода“ в мелницата на корпоративният сектор на градската икономика, но в дългосрочен то неизменно води до провала на стопански агенти на градското стопанство чрез процесите на *сегрегация*, *маргинализация* и в крайна сметка *миграция*, *депопулация* и *градски упадък*. Може да се каже, че градската територия е обект на противопоставяне между частният и обществен интерес, но един голям град никога не би могъл да съществува като изцяло приватизирана, частна територия. Един град не може да си позволи да

¹ Докова Соня, К. Петров, Н. Цонков, Геоикономика и регионално развитие, УИ „Стопанство“, София 2009 с. 193-194

изгуби същността си, произтичаща от *съжителството*. Социалният разпад води до разпад и на стопанската система.

Докато някои историци на неолиберализма¹ описват този модел на развитие като набор от идеи и политики, възникнали в „ядрото“ (Великобритания и САЩ) и след това *изнасян* в други части на света, географи като *Уенди Ларнър* са описали по-сложна схема². В действителност, както *Ларнър* твърди, Глобалният Юг включва много базови точки, в които и заради които неолиберализмът е приложен.

Неолиберализмът като бърз метод за усвояване на конкретни похвати от теорията на развитието е приложен за пръв път в Латинска Америка. Имайки предвид цялата комплексност и това, че терминът не винаги е използван последователно, може да се обособят няколко ключови елемента, характерни за неолиберализма, отнасящи се до глобалното неравномерно развитие:

- *Решителност към либерализацията на търговията.* Тук неолиберализмът е в съответствие с позицията на свободната търговия – не-търпимост срещу търговските бариери (мита, квоти, вносни мита и т.н.) от всякакъв вид. Неолибералното развитие често поставя акцент върху значението на свързаността на световната икономика в основната си част чрез търговията. Изграждането на инфраструктура за подпомагане на подобна свързаност е от първостепенно значение. Това включва инвестиции в пристанища, летища, железопътни линии, пътища и телекомуникации. Също така – изграждането и поддържането на правна и финансова инфраструктура, която дава стабилна основа за международната търговия, от съгласуване на договорното право до управлението на централните банки. Световната търговска организация (СТО), създадена в 1994, е най-важната институция в създаването на правила за световна търговия и тя е ангажирана с развитието и запазването на принципите на свободната търговия.

- *Либерализирането на пазара в най-общ план.* Тук неолибералите подчертават значението на това националната икономика да бъде открита за капиталови потоци и за инвестиции, необходими, за да има

¹ **Harvey**, David. A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press, 2005.

² **Larner**, Wendy. Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality, Studies in Political Economy, Vol. 63, 2000.

развитие. По този начин правителствата на развиващите се страни се насърчават да не поставят ограничения върху потоците (т.нар. деформация/distortion) от чуждестранни преки или чуждестранни непреки инвестиции. В допълнение, движението на капитали, включително и тези в спекулативните чуждестранни валутни пазари, в идеалния случай да бъде безпрепятствено, без ограничения. Азиатската финансова криза, която се разрази през 1997 г., се прие като ярко предупреждение срещу подобна либерализация, но неолибералите обясниха кризата чрез провали в държавната стопанска политика, а не с проблемите на свободния пазар.

- *Пазарът – над държавата.* През 1996 г. годишният доклад на Световната банка, посветен на глобалното развитие, откровено озаглавен: „От планирана към пазарна икономика” („From plan to market”)¹, обхваща накратко основните неолиберални аргументи. В основата си докладът представя най-общо наблюдение на прехода, настъпващ в страните от бившия Съветски съюз, Източна и Централна Европа, в момента, когато тези икономики от централно-планова социалистическа стопанска система поемат пътя към пазарна система (неолиберален тип). Голяма част от доклада е нормативното аргументиране на добродетелите на свободния пазар, дори и с признанието за несъвършенствата при организиране и координиране на икономическата система. Като икономист по въпросите на икономическото развитие Дийпак Лал казва следното: „от двете единствени възможни алтернативи – неизбежно несъвършеният механизъм на планиране и неизбежно несъвършеният механизъм на свободния пазар – втората е по-вероятно да се представи по-добре на практика” (Лал, 1980²).

Най-експлоатируваният модел на политика на развитието, произлязла от тази аксиома е приватизацията, чрез която може да се постигне „маркетингизация” на преди това не-пазарни стоки, услуги или стопански отношения. Активи като земята (включително национални паркове, плажове, градски терени), комунални услуги и доставчици на тези услуги (вода, електроенергия, газ, пътища, обществен транспорт, те-

¹ Доклад на Световната банка 1996 г., From plan to market, <http://www-wds.worldbank.org/external/default>

² Lal, Deepak. A Liberal International Economic Order: The International Monetary System and Economic Development. Essays in International Finance, No. 139, Princeton University, 1980.

лефони, поща и т.н.), компаниите (държавна собственост във всеки сектор, но изключително в добивната петролна и минна промишленост, горското стопанство, енергетиката и индустрията), които са били публична собственост, стават частни.

В много случаи това означава не само прехвърляне на **собствеността от публична в частна**, но също така и прехвърляне от държавно в чуждестранно частна/държавна собственост. Свързана с приватизация е и практиката на насърчаване на оттеглянето на държавата от широк спектър услуги и инфраструктура. Това става чрез продажба (приватизация), или чрез договаряне на отделни ключови позиции (например мениджмънт на болници, училища, социални услуги). В градско-пространствен аспект – приватизиране на инженерна и социална инфраструктура и обществени пространства.

Тези широко възприети практики се отнасят с пълна сила и към процеса на реструктуриране на градската територия в ущърб на общественото пространство. Особено силно изразени са в българската градоустройствена практика в процеса на структурно приспособяване. *Неактивната* държава, с отговорности в поддържането на обществения ред и върховенството на закона – това е *неолибералният идеал*. Разширяването на пазара чрез неща, които до момента не са изцяло *маркетинизирани*, но приемайки статут на частна собственост, те придобиват по-висока степен на „*търгуемост*” – това е другият съществен модел на неолибералното развитие. Такива например са обществени пространства, някои народни знания за лечение и земеделие, както и използваният генетичен материал, които стават обект за „присвояване” от частни структури и превръщането им в стока чрез биопиратство, включително и „присвояване” на правата върху интелектуалната собственост на тези знания и дейности.

• *Дерегулация на пазарите. Това е още една от аксиомите на неолибералното развитие. От аргументите за повишаване на ефективността до истерията за „кръстоносен поход” за борба с корупцията, дерегулацията се предлага като панацея за спънките пред гладкото функциониране на пазара. Неолибералите понякога, пренебрегвайки значението, което самите те придават на дерегулацията, спорят като*

поддръжници на законите, отнасящи се до здравето и безопасността на работниците. Но ако трябва да се изкаже ясно, дерегулацията е с най-силен ефект в областта на финансите. Възходът на относително нерегламентираните международни финансови потоци е от голямо значение за развитието на глобалното неравенство, а „финансовизирането“ на капитализма, поддържано от неолиберализма, често се посочва като най-съществен негов резултат.

- *Неолибералното индивидуално развитие е другият подход. Много съвременни учени, включително икономически географи, отбелязват нарастващия интерес към индивида, за сметка на социалната група. На индивида е възложена отговорността за собственото му благополучие. Според Томас Лемке, човек е подтикнат да бъде „предприемач сам за себе си“¹ чрез инвестиции в собственото образование и обучение, или дори чрез поддържане на здравословен начин на живот.*

Неолиберализмът постулира положителна връзка между глобализацията и урбанизационното развитие. В сегашната епоха, в която неолиберализмът е станал символ на ортодоксалност за много от мощните агенти на икономическото развитие, като например Световната банка, е добре да се изтъкне фактът, че някои държави изглежда са в състояние да се възползват от приемането на неолиберална политика. Много изследователи, свързани с неравномерното развитие, изразяват несъгласие, че неолибералните стратегии за развитие ще помогнат на най-бедните региони в света, както и на най-бедните градски жители. Вместо това, те приемат изводите на *Рей Кийли*, който след обстоен емпиричен анализ на данните за бедността, икономическия растеж, търговските и капиталови потоци, заключава, че неолиберализмът засилва неравномерното развитие².

Пространственото развитие на неолибералната икономика е неравномерно. Исторически и в световен мащаб, капиталистическото развитие показва, че установените от него модели на пространствена стопанска организация имат колкото вероятност да преуспеят, толкова и да се сричат. Но независимо от успеха или неуспеха развитието оставя следи в

¹ Lemke, Thomas. *Biopolitics: An Advanced Introduction*, NYU Press, 2011.

² Kiely, Ray. *Poverty reduction through liberalisation? Neoliberalism and the myth of global convergence*, *Review of International Studies*, 2007, Vol. 33, № 3, 415 – 434.

градското развитие. Германия и индустриалните градове на Рурския регион вече не са промишленото средище, което бяха преди близо век, въпреки това разликата между най-богатите и най-бедните региони на света продължава да се задълбочава.

Теорията на развитието, под прикритието на теория на модернизацията, предлага обяснение на неравенството и решения за преодоляването му. Икономгеографи, особено т.нар. транспортници, имат най-голям принос в развитието на идеите, свързани с модернизационната теория. Въпреки това, повечето структурни и критични подходи по отношение на „теория на зависимостта” и „теорията на глобалните системи”, завладяха въображението на по-късно работилите макроикономисти, урбанисти и икономгеографи.

Систематичните обяснения за задълбочаващата се пропаст между богатите и бедни региони винаги са били привлекателна сфера на изследване за икономическите географи, а политическите географи също често търсят реализация в това направление. Въпреки това, сякаш икономическата география през 80-те и началото на 90-те години отстъпва от глобалния анализ, предпочитайки вместо това да се съсредоточи върху динамиката на регионалните или градски проблеми или да се концентрира върху глобалния север. Същевременно, все повече урбанисти с конкретни интереси в областта на теориите на развитието, насочват внимание към глобалния юг.

Днес урбанистите и икономгеографите са заети с въпросите на глобалното неравенство¹, наред с новопоявилите се суб- и интернаучни дисциплини. Надяваме се, че от казаното дотук става ясно, че методите на политическата икономия предлагат аналитични модели за осмисляне на устойчивите неравенства между регионите в световен и национален мащаб.

Отношението между обществения капитал, производството и градското пространство е от решаващо значение. *Общественият капитал*, включващ основно комуналната градска инфраструктура (възприет в

¹ Pollard, Jane S., Cheryl McEwan, Nina Laurie and Alison Stenning. Economic geography under postcolonial scrutiny. Transactions of the Institute of British Geographers, Vol. 34, № 2, 137 – 142, 2009.

последните три десетилетия под влиянието на *ърбън икономикса*) е добавен като трети фактор в неокласическата функция на производството:

$$Y_t = A_t \cdot (N_t, K_t, G_t)$$

където:

Y_t – съвкупен продукт;

A_t – неутрален технологичен фактор на съвкупна производителност;

N_t – съвкупна заетост;

K_t – съвкупен частен капитал;

G_t – съвкупен обществен капитал;

Така обновена, тази основна формула показва ясно каква съществена част от градската икономика зависи от мащаба и състоянието на обществената инфраструктура, която се използва както от корпоративния бизнес, така и от малкия производител и населението като цяло.

И населението и бизнесът потискат у себе си нуждата от повече пространство с цел да се впишат по-добре в конкурентната борба за място в града. Конкуренцията обаче, бързо навлиза в противоречие със себе си, борейки се за монопол над градското пространство. Претоварването на инфраструктурата носи загуби на всички, независимо дали на върха или в основата на конкурентната пирамида. При надхвърляне на определена концентрация на стоки, услуги и население се задейства механизма на *отхвърлянето*, опонентен за избора. При този принцип потребителите (градски жители) правят потребителския си избор не като избират, а като отхвърлят (*негативна конотация на избора*). Този принцип се задейства, когато хората осъзнаят, че не само доходите им, но и жизненото им пространство е ограничено до толкова, че въпросът е от какво *още* биха могли да се лишат (за да спечелят пространствена независимост).

В някои случаи благородни намерения за „*модернизирание*“, усъвършенстване и обновяване на градската среда имат негативен социален и стопански ефект и водят непреднамерено към стопанска депресия и пространствено неравенство. *На крилата* на градоустройствения авагар-

дизъм от 1950-те до 1980-те са примерите – мега-проекти за градска ревитализация в САЩ (*Албъни, Ню Йорк; Бостън; Бронкс, Ню Йорк сити*):

- „Governor Nelson A. Rockefeller Empire State Plaza“, Албъни, Ню Йорк;
- Cross Bronx Expressway, Бронкс, Ню Йорк сити;
- „City Hall Plaza“, Бостън, Масачузетс;
- The Barbican Estate, Лондон;

Това са три големи проекта на градско обновяване в САЩ, изпълнени между 1948 г. и 1976 г., *печално известни* с брутална, негативна намеса в социалния и стопански живот на утвърдени, добре развиващи се и традиционни градски общности, но донесли голяма печалба на частни компании. С унищожаване на културно-историческо и архитектурно наследство; унищожаването на общностните връзки; унищожаване на утвърдени бизнес и бизнес връзки; лишаване от право на наследство (на недвижима собственост и бизнес); с изграждането на бруталистична архитектура на алиенацията и на градска инфраструктура в стил близък до тоталитарната естетика. Най-забележителното в случая е, че автори и пропоненти на подобна деструктивна намеса са не само амбициозни архитекти и бизнесмени, но дори изтъкнати държавници и филантропи (*Нелсън Рокфелер*)¹. Тоест, водещо начало е било подобряването на средата и повишаване на качеството на инфраструктурата.

Корпоратизация на градското пространство

Постмодерните критически изследователи като Дейвид Харви и Мануел Кастелс имат основна роля за пренасочването на анализа на градовете към „икономизиране“ на пространствените противаречия. За разлика от екологичния подход на Чикагската школа те поставят ударение върху антропогенната същност на градското пространство и механизмите за икономическа доминация. Джон Логан и Харви Милоч надграждат, като синтезират и икономизират екологичния и критичен подход. Те доказват, че общите тенденции на икономическо развитие в национален и международен план имат пряко отражение върху градския живот, среда и пространство. Тези общи тенденции се въплъщават в градската среда

¹ Губернатор на Ню Йорк (1959–1973), инициатор на редица проекти за градско преустройство и печално известен е случая с поръчката и разрушаването на стенописа на мексиканския художник Диего Ривера.

чред дейността на стопанските организации, банките и институциите, както и от конюнктурата на имотния пазар.

Според Логан и Милоч¹ градската земя и сгради са като всички други стоки в модерното общество, но пазарите, структуриращи градската среда, се влияят от това, как отделни индивиди, групи и корпорации желаят да използват собствеността, която купуват и продават. В резултат на този процес възникват напрежение и конфликти и те се превръщат във водещите фактори структуриращи градското пространство. Например жилищната сграда е дом за наемателите, но същевременно „източник на доходи“ за наемодателите и комуналните фирми. Фирмите имат интерес да купуват и продават имоти в даден район, за да получат стратегическо предимство на най-добрите места за производство или просто печалба от спекулация със земя. *Техните интереси са съвсем различни от тези на обитателите, за които районът е „място за живот“.*

В големите градове, големите финансови и стопански фирми непрекъснато се опитват да интензифицират използването на земята в определени райони. Колкото повече успяват в това, толкова повече са възможностите за спекулация със земя и за рентабилни инвестиции в ново строителство на инфраструктура. Тези инвеститори малко се интересуват от социалните и физически последици за района, например дали ще се унищожат стари, ценни сгради или локален бизнес или малки общности. Процесите на икономически растеж, поощряван всячески от големите корпорации, инвестиращи в градската среда много често противоречат на малкия бизнес – т.нар. *мейнстрийт*. Местни сдружения на фирми и жители, често водят кампании за налагане на ограничения върху строителството в зелените зони и други обществени пространства, придобили в процеса на пространствено развитие високо ценено стратегическо стопанско разположение.

От края на 1970-те в големите градски общини в развитите страни се утвърждава практиката на право на наемателите на общински жилища да ги купуват при преференциални условия (обикновено: отстъпка за

¹ Logan, John R. Harvey L. Molotch. Urban Fortunes: The Political Economy of Place. 1987, Berkley, University of California Press.

времето, в което са ги обитавали). Тази жилищна политика става популярна и бързо се развива, но статистиката показва, че преобладаващата част (за Великобритания – 85%) са фамилни къщи, а не апартаменти, което означава, че процеса не облагородява вътрешно-градските райони на упадък, какъвто е първоначалният замисъл. Общинският жилищен фонд е закупен от по-заможните наематели, а следователно продадени са най-привлекателните имоти. Важното в случая е, че останалите райони на общински жилища ще продължат да западат.

По принцип процесът *Corporatization* представлява реорганизация на държавни предприятия, така че да придобият мениджърска ефективност като частни компании. *Корпоратизирани* държавни дружества в дейността си са на крачка от приватизация. Придобивайки стратегическа стойност, когато дълго време са печеливш и лоялен партньор на големи частни корпорации, тяхната привлекателност става предмет на олигополен приватизационен интерес. Като юридически лица и стопански субекти те не само действат като частни компании, но променят отношението си към прилежащата пространствена инфраструктура. Те придобиват приватното отношение на частна корпорация към градското обществено пространство. Когато корпоративизираните държавни дружества станат особено атрактивни, те както и прилежащите им пространства (често обществена градска инфраструктура и територия) могат да станат обект на олигополна приватизация.

Един от многото явни примери на *корпоратизация* на държавно предприятие и прилежащите към него обществени пространства (в България след 1990-а): „ПРО“ ЕАД (Почивка, рехабилитация и отдих), разполага с широка инфраструктура по територията на цялата страна. В процеса на корпоратизация, новото дружество е освободено от част от инфраструктура (сгради, паркинги, градини, паркове), която от обществена става частна, т.е. силно се трансформира режимът на ползване и достъп. От друга страна новосформираното дружество влиза в нови трудово-правни отношения с персонала и партньорите си, с клиентите, по нов начин реагира на конкурентната среда. Може да се твърди, че освободената от старото държавно дружество инфраструктура под някаква форма е попаднала в процес на олигархична приватизация.

Някои от основните форми на градското пространствено неравенство, следствие от *корпоратизиране* на обществено пространство/инфраструктура са:

- ✓ *лишаване от право на собствено жилище/отказ на сделка за покупка или ипотечен заем;*
- ✓ *принуждаване към наем (ипотечен редлайнинг, доживотен наем);*
- ✓ *лишаване от пространство за отдих и спорт;*
- ✓ *лишаване от достъп до природна среда;*
- ✓ *лишаване от пространство за развитие на бизнес;*
- ✓ *лишаване от пространство за свободно социално общуване;*
- ✓ *принудителна пространствена имобилност;*
- ✓ *принудителна социална имобилност;*
- ✓ *принудителна стопанска имобилност;*
- ✓ *ограничаване на потребителския избор и др.*

Възможно ли е бизнесът сам да влияе негативно на собственото си развитие чрез пренасищане на градската среда и претоварване на градската инфраструктура?

Теорията за *териториалната рента* първоначално има водеща пространствено-разпределителна роля по отношение на градската територия. В последствие конкуренцията и новите технологии водят до нейното преразпределение. Накрая, постмодерното информационно общество намалява пространствения натиск и прави приоритетен екологичния фактор и факторите за достъпност (комуникативност) и егалитарност (равен достъп) на средата.

В развитите страни (също и в България) през последните десетилетия градската територия се увеличава с по-висок темп от относителния дял на градско население. При запазване на днешния темп на това развитие, към 2030 г. се очаква урбанизираната територия да се увеличи с 200%, докато градското население – само със 100%. Градската пространствена експанзия значително ще увеличи изтощаването на есенциалните природни ресурси като водните, почвените. 60% от урбанизираните територии ще са застроени за периода от 2000 г. до 2030 г.¹

¹ International council for science <http://www.diversitas-international.org/>

Повечето градски администрации използват градоустройствени планове, зонирание, подрайонно регулиране, строителни кодове и други методи на публична политика, за да насочат градското развитие. Тези регулативни мерки обичайно са насочени към запазване на средата, за насърчаване на инвестиране в рехабилитация на инфраструктура, и да запазят или повишат стойността на имотите.

В българското градско пространство през последните два десетилетия настъпи реструктуриране причинено основно от два важни стопански процеса – структурно приспособяване и реституция. С най-негативен ефект се оказва реституцията на земя, днес част от междублоковите и зелени пространства на панелните жилищни комплекси. Тази реституирана собственост бе изкупена от инвеститори и превърната в инфраструктура. В тази пространствена реорганизация са извършени две главни акта на пространствено неравенство. Първо, напълно анти-устройствено се отнема част от общественото пространство и то става за частна собственост (т.нар. корпоратизация) и второ, това води до инфраструктурна претовареност, което е сериозна предпоставка за градски упадък.

Интересен и тясно свързан с процеса на пространствената корпоратизация е неологизмът от английската съвременна икономическа лексика – „железен триъгълник“ (*iron triangle*¹). Това понятие показва високата степен на свързаност, своеобразно анти-разделение на властите, при което законодателната и изпълнителната власт действат координирано с конкретни бизнес интереси по усвояването на конкретен ресурс. Такъв ясно изразен и конкурентен ресурс е градската територия и в Българските градове през последните три десетилетия подобни *железни триъгълници* могат да се наблюдават в най-неподправен вид. Най-ярко е явлението по отношението на градското пространство на големите градове и за селищните и извънселищни територии по Черноморието.

В редица хипотези за значението и същността на частната и обществена собственост, централно място заема проблемът – т.нар. *трагедия на общите блага*. Пасбищата в землищата на английските села са били колективна собственост и тъй като никой не е можел да бъде ли-

¹ <http://study.com/academy/lesson/the-iron-triangle-definition-theory-examples.html>

шен от достъп до тях, те са изтощени и станали безполезни. Спасението от опасността от изтощаване на общите блага и превръщането им в частна собственост се е превърнало във върховна кауза на неолиберализма. Американският еколог *Гарет Хардин*¹ твърди, че т.нар. *трагедия на общите блага* е валидна по отношение на много глобални ресурси, смятани доскоро за неизчерпаеми, като въздуха, водите, океанската флора и фауна и др. и че при отсъствието на частна собственост ще бъдат свръхексплоатирани и доведени до състояние на безполезност. Основният извод е, че съвременното имуществено право е рационално от икономическа гледна точка, и осъществено чрез договор за подялба на колективната собственост.

Тук се изправяме пред неоспорим исторически факт – „няма много примери на съвременно имуществено право, възникнали доброволно и мирно в резултат на преговори. Начинът по който обичайните имуществени права се заменят от съвременните е много по-насилствен и с прибегване до принуда и измама“². Всичко казано дотук с пълна сила се отнася и за разпределението на градското пространство, разглеждано в качеството на ресурс, като лично и обществено жизнено пространство. Първоначално жителите и заселниците в големите градове отчуждават част от личното си жизнено пространство на принципа на икономия от мащаба, разчитайки на обществен ресурс – общи пространства. С времето, обаче, претоварването на общественото пространство води до неговата безполезност. Тогава се включва процесът на корпоратизация на градското пространство с цел ревитализация и защита, процес без съмнение носещ в себе си „*тъмната страна*“ на корпоративното „задкулисие“. Така размененото някога лично жизнено пространство за обществено става частно или с други думи първоначалната полза от икономия от мащаба е изгубена, а това което остава е единствено ограниченото лично пространство. Това обаче не е единственият (както се твърди от неоконсерватизма) възможен сценарий за пространствено развитие и преразпределение на градското пространство. Съществували са винаги алтернативи на обичайната обществена собственост и корпоратизацията

¹ **Garret Hardin**. *The Tragedy of the Commons*, Science 162 (1968)

² **Фукояма**, Франсис. Произход на политическия ред, Изток-Запад, София, 2015;

е само една от тях. Независимо, че тези алтернативи не пораждаат същите силни стимули за ефективност, малко от тях водят до „трагедия на обществените блага“.

Финансовите кризи и неравномерното развитие на градското пространство

Различни форми на финансови кризи са засегнали централните райони на повечето големи градове на Запада. Засегнати от процесите на реструктуриране и деиндустриализация, най-рано през тях преминават агломерациите на САЩ и Великобритания. От САЩ е най-мощният фалит в досегашната стопанска история – фалитът на Детройт.

Американският изследовател *Кевин Филипс*¹ въвежда понятието *финансализация на американската икономика*, като преход от икономика основана на промишленото производство и високите заплати към икономика на финансовите спекулации, дълг и краткосрочни нарастващи печалби. Спекулативните сектори на новата стопанска система той иронично обединява с абревиатурата FIRE sector (finance, insurance, and real estate). Най-мощната програма, помогнала на САЩ да се измъкне от Голямата депресия (и част от рузвелтовата Ню дийл) е хаузинг актът за изграждането на белите предградия, а около него и на нов американски стил на живот, стандарт и нова икономика. В основата на този макро-стопански прогрес е американската субурбанизация (т.нар. ърбън спрл), но в условията на все още стабилен индустриален капитализъм. След прехода от 1980-те и началото на 1990-те към т.нар. финансов капитализъм или *knowledge intensive economy*, в САЩ се запазва идеята, че *субурбанизацията* (американската мечта за самостоятелно, просторно и комфортно жилище) може да поддържа (посредством големия и разширен чрез събпрайм – ипотечен пазар) и финансово-спекулативната нова полувиртуална стопанска система по начин сходен с предходния следвоенен период.

Подобни процеси се развиват и други развити страни и най-вече в най-близкия политико-икономически съюзник – Великобритания. Там през 1980-те „братска“ на *Рейгън* икономическата политика е *Тачъризмът*. Законът за местно самоуправление на Великобритания от 1972 г., създава шест нови „метрополитенски окръга“ (на основата на

¹ Bad Money: Reckless Finance, Failed Politics, and the Global Crisis of American Capitalism (2008);

оформени агломерации): Мърсисайд, Грейтър Манчестър, Южен Йоркшър, Западен Йоркшър, Уест Мидлъндс, Тайнсайд и Уиър. На окръжните съвети на тези метрополитени е възложена отговорността за общото териториално планиране. Съветите на по-малките райони решават за образователната система, социалните и жилищни програми и др. Метрополитенското управление на Лондон обаче, е в друг закон. Близо половината от бюджета съветите на Голям Лондон идва директно от централните държавни финансови източници (премахнато едва през 1985 г.). От края на 1970-те във Великобритания се упражнява силен натиск върху местната власт за ограничаване на бюджетите за местни услуги и то най-вече за централните градски райони, където упадъка и нуждата от намеса е най-голям. Закон от 1980 г., въвежда глоба за местната власт, която надвишава социалните разходи, определени от централното правителство. Много от съветите, управляващи деградирани централни райони, не успяват да се справят с бюджета си и това води до остри политически конфликти, особено в районите, управлявани от лейбъристи като Ливърпул и Шефилд. През март 1986 г. осемнадесет съветници от Ливърпул и Ламбет са глобени заради отказ за сътрудничество с централните институции. В края на 1980-те финансите на местната градска власт са засегнати и от въвеждането на общински данък. Предназначен е да накара всяка община, която се възползва от по-високи местни държавни разходи да плати данък „на калпак“ – еднакъв за всяко лице, независимо от дохода. Въпреки, че не след дълго е отменен, влиянието на този данък е значително: много градски съвети се оказват с по-ниски постъпления и са принудени да съкращават основни услуги; дела на хората, отказали да платят данъка бе най-висок в западните централни райони (инър сити); много от бедните жители, опитвайки да избегнат данъка отпаднаха от избирателните списъци, изгубвайки правото си на вот.

На фона на продължителната рецесия в Обединеното Кралство от втората половина на 1980-те и началото на 1990-те, стойността на жилищата рязко спада. Много градски жители, купили общински жилища от градския съвет са сключили големи ипотeki във време, когато се е предполагало, че цената на жилищата ще нараства неограничено и бъ-

дещата им продажба би донесла печалба. Вместо това броя на хората, загубили домовете си, поради невъзможност да покрият ипотечните вноски рязко се увеличава. Това безспорно доведе до още по-висока степен на депресивност в градските райони в които са концентрирани общински жилища. Продажбата на общински жилища на практика се обърна против тези финансови институции, които се очакваше да спечелят най-много от тази реформа.

Кризата от 2008-а бе свързана с *декапитализацията* на финансовия капитал, съсредоточен до 1990-те в тежката индустрия, която има своето отношение към градското пространство чрез разцвета на големите урбанизирани индустриални центрове на Запада. Докато през 1930-те се декапитализира земеделието и частично индустрията, кризите от 1990-те от декапитализация на тежкото машиностроене и химическа индустрия, то кризата от 2008-а дойде през декапитализация на финансовата сфера, строителния сектор и търговията с недвижима собственост, което е още по-силно свързано със структурата градското пространство. Финансовите *дерегулации* от 1990-те доведоха до т.нар. *хищно кредитиране* и по този начин пределно стимулираха и „надуха“ инвестиционния интерес, достигнал до свръхпредлагане не само на жилища, но и на всякаква градска инфраструктура, търговия, услуги и други сектори на градската икономика.

Част от тези процеси са в основата на т.нар. *Urban Exodus/Exode urbain* (масово „бягство“ от градовете) в посока на *ексърбията* – явление, което в урбанистиката е обозначавано понякога и с термина *urban flight*. По съществуващи оценки след 2007 г. над 500 000 американци са напуснали най-големите урбанизирани центрове на САЩ в следствие на кризата¹. Това бягство от градовете доведе до деурбанизация и допълнително утежняване на процесите на градски упадък и беше оприличено на *пространствена декапитализация* (процес на частична или пълна загуба на диференцираната рента на градската територия).

В България, както и в някои други бивши соцстрани, пространствената декапитализация дойде с опитите за макроикономическо прест-

¹ **Weise, Karen.** Austin Is the New Brooklyn. <http://www.bloomberg.com/bw/articles/2014-04-10/austin-tex-dot-gains-from-urban-flight-to-second-tier-metro-areas>

руктуриране и с процеса на структурно приспособяване. Високата безработица от закритите отрасли и предприятия, пренасели с икономически вътрешни мигранти големите български градове, което допринесе за поскъпването на старите и амортизирани панелни жилища. Комуналната и жилищна инфраструктура бе пренатоварена, което доведе до понижаване на качеството на много от комуналните услуги.

Икономическата активност в тези райони е ниска, често поради конкуренцията от евтина работна ръка от по-слабо развити съседни държави, както и от конкуренцията от наскоро индустриализираните райони. Животът във *вътрешните гета*¹ се влошава все повече и това стимулира миграцията към селските и крайградските зони. През последните години безработицата в *inner cities* на Великобритания превишава *четири пъти* средното ниво за страната².

Финансов редлайнинг и събпрайм кредитиране

От 1960-те в САЩ банките и ипотечните институции поемат една не особено лоялна стратегия на отсяване на клиентите. Търсенето е голямо и институциите имат възможност да играят на едро. Брокерите са инструктирани чрез ключови въпроси да се интересуват не от конкретните възможности на клиентите, а за техния адрес. Редлайнингът е такава стратегия, при която услуга се отказва на всички живеещи в ограден от мениджърите с червена линия градски район. След 1996 г. тази стратегия е обърната на 180° и вече най-желаните клиенти са от редлайн районите. Те са най-подходящите жертви на хищното кредитиране до 2008 г. Този нелоялен процес води до загуба на жилищата на над 20 млн. американци и става основен фактор за обезлюдяването и западането на редица жилищни райони в САЩ и най-вече в старите индустриални центрове.

2.3. Градската депресия като проява на пространствено неравенство

В градското пространствено неравенство изпъкват два основни компонента – съкращаване на жизненото пространство и намаляваща

¹ В англоезичната литература обикновено се използва по-„мекия” термин за определяне на „ghetto” – „inner city” (букв. вътрешен град). На практика „inner city” е територията с очаквано развитие на Urban Blight.

² Определенията са на Oxford Dictionary of Geography и Barron's Business Dictionary, интернет-ресурс.

мобилност (демографска, социална, пространствена). Тези тенденции водят до ограничаване на икономическите алтернативи с най-крайна форма – данък гето¹. Пространственото ограничаване на икономическите алтернативи има два основни аспекта: 1. Ограничаване на избора на образование и трудова дейност; и 2. Ограничаване на избора като потребител;

В българските градски традиции особено в последните шейсет години сме свикнали да наблюдаваме подобни зависимости единствено свързани с най-силно сегрегираните райони – ромските (при това на някои от тях, а не на всички). През последните двайсет години, обаче тази тенденция излезе от ромските райони и започна да се пренася към районите (не само градски) с най-висока степен на подходна сегрегираност.

Основната тенденция в урбанизационното развитие на развитите страни през втората половина на 20 век е наблюдавана първоначално в САЩ и Великобритания. Населението на централните райони драстично намалява поради преселване в предградия и ексърбия – т нар „градове спални“, сателитни градове, ню таунс или в села. За периода 1970 – 1985 г. населението на Голям Лондон е намаляло с около половин милион, докато населението на много от по-малките градове от лондонския къмютър белт се е увеличило (Кеймбридж, Ипсуич, Норуич, Лестър, Оксфорд). Големите градове, особено в С. Англия, преживяват значителен упадък на преработващата индустрия. Много централни градски райони на Англия (най-силно в Ливърпул) са в процес на деградация, сходна по форма с тази в САЩ (градовете от т нар „ръст белт“). Един доклад на Англиканската църква, озаглавен „Вярата в градовете“ описва централните градски райони в Обединеното кралство в Дикенсов стил: „...сиви стени, мръдни улици, заковани прозорци, надписи по стените, разрушения от различен вид и отпадъци... Почти четвърт от сградите в Англия са построени преди 1919 г., но в централните градски райони този дял е от 40 до 60%.“²

¹ Ghetto tax – експлоатация на жителите на бедните градски райони чрез по-високи цени на стоките и услугите от средните за града <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=ghetto%20tax>

² Church of England, *Faith in the City: the Report of the Archbishop of Canterbury's Commission on Urban Priority Areas*, Christian Action, London, 1985.

Градската пространствена сегрегация е пространственият израз на подоходното неравенство на градските жители. Обособяването на районите на града на бедни, богати и преходни е най-ярката линия на пространствено разделение и териториално развитие от началото на индустриалната епоха.

От многобройните дефиниции за пространствена сегрегация, свързани с последните проучвания, могат да бъдат посочени само няколко примери:

- „Пространствената сегрегация е пространствено разделение на различните групи от населението в рамките на даден географски ареал“ (Saltman, 1991);

- „[...] това е пространствен израз на социалното неравенство“ (Fassmann, Münz, 1996).

- „[...] става дума за социално „съседство“, за различни групи, споделящи обща територия“ (Espino, 2001).

- „Пространствената сегрегация е „жилищно разделяне на групи от хора в рамките на дадена територия“ (Kempen, Özüekren, 1998).

- Ниската степен на пространствена сегрегация се определя от равномерно̀то разпределение на група от населението сред останалото население на дадена територия. Колкото по-голямо е отклонението от тази равномерност, толкова по-голямо е нивото на сегрегация (Johnston, 1983).

- Най-често терминът се прилага само в случаите, в които етническите групи, които заемат дадена обособена територия са в неравностойно положение (Bgun, 1994; и др.).

- „Пространствената сегрегация е многомерен и универсален феномен на пространствена диференциация ... тя е израз на социална диференциация. Въпреки това, не всяка социална диференциация е сегрегация ... Пространствената сегрегация е съсредоточаване на различни социални групи в градското пространство, като доказателство за това е, че те не са равномерно разпределени“ (Barbosa, 2001).¹

¹ Илиева Надежда, Венета Лобутова, Пространствена сегрегация–същност, фактори, основни характеристики, Проблеми на географията, кн. 1-2, БАН 2015

Както в САЩ, така и в останалите развити западни икономики новите предградия (ексърбия, външни предградия, сателитни селища) се изграждат далеч от центъра и извън инфраструктурните градски граници, в градската периферия или в малки селища в близост. Този процес е преднамерено засилен от централно-планираното създаване на т.нар Ню таунс (нови сателитни селища). В ход са различни инициативи на национално равнище като: дотиране на ремонти на стари жилища; данъчни облекчения за пренесли се от центъра предприятия, но голяма степен те са безрезултатни. Докладът Скармън (1982 г.), след официалното разследване на бунтовете в лондонския район Брикстън (1981 г.) отбелязва липсата на координиран институционален подход към решаването на проблемните „вътрешни гета“. Градските бунтове във вътрешните гета съпровождат като червена нишка управлението на *желязната Лейди*: Токстет (Ливърпул, 1981 г.) Брикстън, Тотнъм, С. Лондон (1985 г.); в Оксфорд, Бристъл и др. (1990, 1991); и след това: Брикстън (1995); Токстет (2011 г.); „...експлозивна смес от съставки, натрупани в централните градски райони в процеса на развитие на британското общество. Тази смес, нагорещена от рецесията и безработицата, неизбежно поражда висока престъпност.“¹

Като резултат се наблюдава затварянето на своеобразен порочен кръг: най-онеправданите градски жители са не само жертва на по-висока престъпност, деградирала инфраструктура, засилено полицейско присъствие и редлайнинг, но техните райони, при орязване на социалните разходи при тачъризма, остават без надежда за инвестиции и дори частично реновиране. В градски райони като Хакни се наблюдава „общество на барикадирана самоотбрана“ и „прогресивна ерозия на граждански свободи“ (определения на П. Харисън). Опитът на САЩ и Великобритания с решаването на проблемите във вътрешните гета показва, че с изключение на няколко показни проекти, подходите, чрез които частната стопанска инициатива се очаква да задвижи положителна промяна са неефективни.

Нарушаването на баланса на съвкупността от взаимоотношения, нарушаването на равновесието на връзките и отношенията в сложната

¹ **Harrison**, Paul. Inside the Inner City, Harmondsworth, Penguin, 1983.

пространствена система/организация, т.е. отклонението на системата или на някоя от нейните подсистеми от еталонното (нормалното, очакваното) състояние, проявяващо се с понижаване на степента на организацията, ефективността на функциониране, темповете на развитие, разкриват „генетично” заложените в урбанистичното развитие проблеми, обект на този текст – *Urban Blight/Decay*, или – до *пространствената градска депресия*.

Така или иначе „урбанизационните фалити“ си остават някакво специфично разклонение на главния проблем: „*неравномерно развитие*”, присъщ преди всичко на урбанизацията, но задълбочен от процесите на глобализацията.

Значимостта на проблема „депресивни градски територии” придобива още по-ужасяващи измерения, особено ако се разположи по силата на неравномерното развитие върху цели държави и географски региони. Икономическата активност в тях е ниска често поради конкуренцията от евтина работна ръка от по-слабо развитите съседни държави, както и от конкуренцията от наскоро индустриализираните райони; това са райони (пространствени локации) с недостатъчен капитал, с ниска заетост на работните места, с изостанало технологично състояние на предприятията и примитивна инфраструктура.

Вътрешноградска централизация/сегрегация (*inner urban bias*)

Градската централизираност е явление, което най-ясно олицетворява процеса на градски упадък в политически и икономически смисъл. Своеобразно „засмукване“ на ресурси, отклонявани, често неправомерно от райони в упадък, нуждаещи се от ревитализация към развити райони, които имат всичко, но най-вече фактора създаващ политики, вземаш решения и разпределящ ресурсите. В периода на социализма, това бе нещо което постоянно възмущаваше регионите. В условията на силен дефицит – пренебрегването на регионалния дефицит и потока в полза на столицата. Това е ърбън байъс явлението на макро-ниво, но то се проявява и в рамките на по-големите селища с диференцирани райони. С други думи, когато аналогично най-развитите градски райони привличат най-пълноценен ресурс, а нуждаещите се от ревитализация райони са все „на сухо“. На национално политическо равнище този феномен е най-ярък в

британските градове по времето на Тачър с крайно съкратените общинските разходи, отразило се катастрофално в старите индустриални центрове. Но по-често градската централизация е движена от „естествените“ сили на пазара, както се вижда в развитието на американската деиндустриализация, в градовете от „ръждивия пояс“ на Америка. Пренасочването на пространствения интерес на големите корпорации, спонсориращи общински услуги и на инвестиционните банки, инвестиращи в инфраструктурни проекти означава и пренасочване на миграционните потоци (дейности и население).

Не може да не отчетем и една особеност, произтичаща от проблема на мащабируемостта на явленията, а именно екстраполируемостта между процесите на *инфлация* и *гетоизация*, които се развиват в своеобразен порочен кръг (*vicious circle tendency*). В процеса на инфлация, с нарастването на цените се засилва и тенденцията към спестяване у потребителите, което на свой ред води до още по-висока инфлация. Аналогично развитие има и процесът на гетоизация. В началните стадии на гетоизация жителите на засегнатия район започват постепенно да ограничават жизненото си пространство, оттегляйки все повече интереса си от публичното, което на свой ред засилва деградацията на района. Така в крайна сметка жителите на гетоизираните райони се самоизолират в жилищата си, борейки се да запазят сърцевината на личното си пространство, но това се оказва непосилно. Неизбежно този порочен кръг води до процесите „планирано съкращаване“ и „спасително разчистване“ (*planned shrinkage; shrink to survive*).

2.3.1. Признаци на градска депресия

В англоезичната литература най-използваното научно понятие за депресивна градска територия е *Urban decay* (с използването също така и на *Urban decline, Urban blight, Urban Rot, Downtown Blight, Brownfield, Lagged city region etc.*); в немската специализирана литература – *Stadtverfall* (понятието, което е най-близо до *Urban decay*), френските изследователи използват понятието *décliner urbain*, което е най-близо до *Urban decline*, шведските – *Förslumning*, което носи смисъла на „физическо влошаване“ или пък *Kåkstad* (бедняшки квартал). В славяноезичните специализирани текстове най-често се среща понятието „*кризисни*

градски райони”, а в българската и руската специализирана литература понятието „депресивни градски територии/райони/зони е срещано сравнително по-често. Често се срещат и понятия като „маргинални територии”, „проблемни райони” или „изостанали зони”.

За жалост, по-голямата беда при много от изследванията е не формалната определеност на явлението „градски упадък” (както най-често се среща в българската преводна литература), а неточното определение за причинността на явлението, както и мястото/локациите на неговата поява. Обикновено се посочват единични, изолирани една от други причини, като се пренебрегва най-важното: появата на депресивни градски територии е резултат на комплексна взаимосвързана социално-икономическа причинност. Тази причинност авторът се опитва да изследва в предложения текст, а освен това – и локалната степен на депресията, включително и обстоятелството дали локализираната депресия не е сама по себе си причина за по-нататъшната ѝ инвазия в съседни райони или територии.

Авторското намерение беше да се разположи предметът на изследването „Икономгеографски прояви на пространственото неравенство /на примера на градската пространствена депресия/” с различните *форми на градска депресия, следствие на регионалните стопански процеси* в подходящата теоретична среда, все едно дали това може да доведе до усложняване на самата разработка. Така на практика в изследването „звучат” няколко подобни теми¹ (в самостоятелно единство, ако е възможен подобен израз), без да се смята това за недостатък на изследването.

Напротив, това е помогнало да се осъществи в голяма степен идеята за интердисциплинарен подход както към общата тема урбанизация, така и към един от нейните „частни” проблеми – депресивните градски райони, представяни чрез физически „видимите” *Urban Blight/Decay*.

Някому може да се стори необичайно епизодичното „лингвистично” търсене в изследването, използващо предимствено икономически инструментариум, при изясняването на понятието „*Urban Blight*”, както

¹ В главите и в някои параграфи на настоящия труд.

и на понятията-синоними (условни синоними) *Urban Decay*, *Urban Blight*, *Urban Rot* *Downtown Blight*, *White flight*.

Формално да се отричат обаче някои лингвистични отклонения в един урбанистичен труд е доста нелепо. Отрицателите на подобни „отклонения” трябва просто да разгърнат изследването на Илдефонсо Серда (*Ildefonso Cerdà*) „*Teoría General de la Urbanización*”, за да се уверят в лингвистичните усилия на „бащата” на понятието „урбанизация”! Или изследването на д-р Жан Готман („бащата” на понятието „мегалополис”) за „люлката на нов ред в организацията на населените пространства” – „Мегалополисът: урбанизираното североизточно крайбрежие на Съединените щати”...

Упадъка на градския център (*inner city*) е белязал постиндустриалното развитие на големите градове във всички страни на развития Запад. Отливът (т.нар *бягство от градовете/urban exodus/exode urbain*) на население с висок доход и стопанска дейност означава, от икономическа гледна точка, преди всичко сериозна загуба на постъпления от местни данъци и такси. Тъй като тези, които остават или идват на тяхно място са по-бедни, няма особени изгледи за компенсиране на загубения доход. А ако данъците и таксите в централните райони бъдат повишени, това би предизвикало още по-голям отлив на богати жители и бизнес. Към отлива на бизнес от центъра трябва да се прибави и отлива на инвеститорски интерес към западните райони, който прави невъзможна ревитализацията от гледна точка на частната пазарна инициатива. Ситуацията се влошава и от факта, че сградния фонд, както и цялата инфраструктура е стара и амортизирана в сравнение с предградията, безработицата и престъпността нарастват. Това води до нарастване на разходите за полиция и сигурност, противопожарна охрана, образование, здравеопазване и социални помощи. И така се затваря един цикъл при който, колкото повече се разрастват предградията, толкова повече се задълбочават проблемите на градските центрове.

Етническата, расова и пространствена сегрегация започват да се припокриват. През 1980-те и началото на 1990-те в американските градове са пристигнали най-много външни и вътрешни имигранти след 1920-а. Новодошлите се заселват обикновено в най-големите градове,

увеличавайки нивото на сегрегация. Детройт, Чикаго, Ню Орлийнс, Оук-лънд, Атланта, Вашингтон, Балтимор имат „малцинствени“ групи, надхвърлящи 60% от градското население. Детройт, който е най-силно сегрегирания и депресивен град има „малцинство“ от близо 80%. Парадоксално от икономическа гледна точка е, че поради дефицита на свободни жилища в пренаселеното вътрешно гето, че наемите там, дори в сгради, които са непродаваеми са много над наемите в добре устроените предградия, а бедните жители на центъра трябва да заделят към две трети от дохода си за наем.

И така *признаците* на неравномерно пространствено развитие и градска депресия в развитите държави могат да бъдат систематизирани и обобщени в следната схема:

1. Стопански:

- стопански байъс – инвестиционна непривлекателност;
- отлив на приходи от местни данъци и такси;
- нарастващи социални разходи;
- нарастващи разходи за сигурност;
- увеличение на дела на сивия и престъпен сектор (нелегални заведения за алкохол и хазарт; проституция);
- нарастване нивото на икономическа активност на малолетни;
- увеличаване на *стопанските дейности на бедността* – частно кредитиране; зложни къщи; частна охранителна дейност; стоки втора употреба; денонощна продажба алкохол и тютюневи изделия; готови храни; бързо хранене; по-голям брой аптеки;
- дълготрайна безработица, обезкуражаване, загуба на трудоспособност;
- нарастване и нереални цени на наемите и цените на деградиращия сграден фонд;

2. Социални:

- нарастваща престъпност;
- социално напрежение, водещо до прояви на безредици;
- ниска степен на образование;
- семейни и междусъседски конфликти;

- здравни – наднормено тегло; вредни храни; самолечение; злоупотреба с лекарства; липса на профилактика; избягване на здравни услуги; заседнал живот;

3. Демографски

- Силно изразена сегрегация спрямо останалите райони, гетоязация;
- по-висока заболяемост и рискова епидемиологична среда;
- по-ниска от средната продължителност на живот;
- висока гъстота на население и заселване;
- в някои особени случаи (райони на Детройт) прекалено ниска гъстота на население;

4. Инфраструктурни:

- Висока степен и бърза амортизация;
- Морално остаряла;
- Дефицит на поддръжка;
- Самоинициатива на жителите при поддръжката и използване на подръчни материали и техники;
- Наличие на нефункционираща инфраструктура;
- Опасно за здравето и живота състояние на сградния фонд;

От гледна точка на ОПРР на ЕС за всички периоди на развитие на програми за градско развитие, характеристиките за изостанали (lagged city regions) градове и градски райони са при които се наблюдават силно изразени:

- Демографски отлив (*demographic decline*); депопулация на градовете или градски райони;
- Криза в стопанското развитие и понижаване конкурентността;
- Спад в нивото на квалификация на работната сила;
- Високо ниво на безработица;
- Високо ниво на социална поларизация; пространствена сегрегация;
- Райони с деградирал сграден фонд и инженерна инфраструктура;
- Изчерпване на природни ресурси;

- Претовареност на градската екосистема;
- Градско разпростиране (urban sprawl) и изчерпване на поземлен ресурс в градската периферия;¹

В България в годините на прехода се оформиха гореизброените проблеми, в една или друга степен, макар и не в мащабите на З. Европа и С. Америка. Основен техен двигател са процесите на деиндустриализация и структурно приспособяване, както и несистемното, хаотично градоустройство и корумпирано преразпределение на градска територия. И така от българска гледна точка главните проблеми на градското пространствено развитие могат да бъдат обобщени така:

- Ясно изразена пространствена сегрегация в големите градове;
- Отлив на най-богатото градско население;
- Рязко увеличаване на гъстотата на градските жители в големите градове;
- Презастрояване и претоварване на градската инфраструктура;
- Завземане на крайградска земеделска територия от жилищна и производствена инфраструктура;
- Упадък на централните градски райони (основно София);

По-подробно признаците, формите и процесите на градски упадък в развитите страни и България са предмет на разглеждане в трета част на монографията.

2.3.1. Процеси и форми на неравномерно градско пространствено развитие в развитите държави

Процесите от които най-силно се влияе градския упадък в развитите страни, могат справедливо да бъдат разделени в две основни категории: стопански и урбанистични, а всички останали процеси могат да се определят като производни на тях.

Основните фактори задвижващи процесите на градски упадък на Запад са свързани с макро стопански процеси: деиндустриализацията, реструктурирането и бързото развитие на комуникациите. Два са основните урбанистични процеси водещи към градски упадък в развитите

¹ *Cities of tomorrow Challenges, visions, ways forward*, European Commission, Directorate General for Regional Policy, Unit C.2 – Urban Development, Territorial Cohesion, European Union, 2011

страни: бягството от градовете (градска депопулация), което води до упадък на градския център и пространствената сегрегация, която води до постепенна деградация на по-бедните градски райони.

Докато при упадък на градския център имаме съчетание от морално остаряла и деградирала във висока степен инфраструктура, плюс типичните признаци на стопанска депресия – висока и трайна безработица, престъпност, ниско образование и квалификация, то в новосегрегираните предградия признаците на стопанска депресивност са в съчетание с добра инфраструктура, но с висока степен на етническа, културна и расова концентрация.

Разликите са очевидни между двата основни макро-региона на развития свят: С. Америка и З. Европа. Докато в САЩ преобладава пространствената градска сегрегация на расова основа в старите централни части, то в западно европейските страни сегрегацията е по-силно изразена на етнически признак и по-често засяга предградията и сателитните селища. Причините за тази разлика са демографски, географски, исторически и урбанистични, но като цяло проблемите на сегрегираните и западащи градски райони взаимно се допълват независимо от тяхното разположение и признак на сегрегация.

Идеите на *модернизма* властват близо век в градоустройствените модели и урбанизационната политика както на Запад, така и на Изток; както в демократичните, така и в тоталитарните държави; както в развитите, така и в развиващите се страни. Те са приспособени и модифицирани от либерали, националисти, социалисти и комунисти. За да бъдат приведени в действие обаче, те имат нужда от подкрепяща ги стопанска политика. И различни видове стопанска политика на модернизацията се появяват: пазарен либерализъм, централно планиране, национал-етатизъм, внос-заместваща икономика и др. Но което е характерно за въплъщаването на утопиите в реалност, последиците са в по-голяма степен негативни, отколкото положителни.

По отношение на градското устройство и урбанизацията, модернизмът е свързан с нови градове и типове предградия, с интернационалния модернизъм, конструктивизма (и с бетона като основен материал), постконструктивизма, неокласицизма, с комплексността, утилитарността

и универсализма с школи и имена като: *Льо Корбюзие*, *Оскар Ниемайер*, *Григорий Варшавчик*, *Валтер Гропиус*, *Лудвиг Ван Дер Рое* и др.; с „ню таунс“ във Великобритания и новите градове на Мусолини в Италия (*Литория*, *Сабодия*, *Мусолиния*); с новото начало за бившите колонии – столицата на Бразилия (перлата на модернизма), Ню Делхи, Исламабад, Ашдот. По пътя на прогреса към *Новото* общество и *Новия* технократичен град, негативните ефекти най-често са свързани с:

- Разрушаване на традиционни и устойчиво развиващи се градски общности;
- Разрушаване на установени стопански и социални взаимоотношения;
- Създаване на модерна инфраструктура в ущърб на природната среда и ексклузивно в полза на елитна част от населението;
- Постепенно налагане на олигополна стопанска структура, за сметка на унищожаване на дребен и среден бизнес;
- Постепенна пространствена, социална, стопанска и етническа сегрегация;
- Зараждане на „байъс“-практики като „ърбън байъс“;

Сред изследователите на градския упадък съществува относително единодушие по отношение на главните причини за него. Авторите *Джъстин Холандер*, *Сидни Глейзър*¹ и *Марко Бонтийе*² извеждат следните четири главни фактора на градска деградация:

- *Неолиберален модел* на урбанизация – индустриализационната философия на фордизма допуска, че при развитието на урбанизацията, подобно на икономиката, има цикличност. Регионалният и градски упадък се редува с периоди на градско развитие и растеж.
- *Моноструктурен модел* – градовете и районите на градове, които са се фокусирали в един сектор или към един производител, са уязвими от периоди на бърза рецесия, какъвто е примерът с американския град Флинт, тотално свързан с дейността компанията „*Дженъръл Мотърс*“.
- *Модел на „шоковата терапия“* – особено характерен за бившите социалистически държави от Източна Европа. Неиздържалите теста на

¹ **Glazer**, Sidney. Detroit: A Study in Urban Development. 1965, New York: Bookman Associates, Inc.

² **Bontje**, Marco. Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. // *GeoJournal*, 2005, 61 (1), с. 13 – 21.

приватизационния процес компании заливат пазара на труда и цели семейства с хиляди безработни.

- „*Разумен упадък*” – понижаване на географската гъстота на градското население, чрез повишаване на стандарта на живот, търсене на по-широки пространства и по-люксови недвижими имоти (присъщо на процесите ексурбанизация и градското разпространение/urban sprawl).

„*От Ръждивия пояс към Слънчевия пояс*“¹ е не само лайтмотив на американската урбанизация и вътрешна миграция в последните 35 години, но е и показател за посоката на реструктуриране на най-голямата икономика от тежка индустрия към индустрия на услугите и високите технологии.

Урбанизацията е феномен на индустриализацията. Това е така до 1937 г., когато в САЩ започва за пръв път обратна тенденция – *индустриален бум*, задвижен от урбанизационни процеси. От 1937 г. с целенасочени и всеобхватни национални кампании, финансирани на федерално ниво, се разяснява на редовия *бял американец* що е „*Американската мечта*“. От съществено значение е да се отбележи, че колкото Втората световна война съсипе конкурентните икономики, толкова и новата *национална урбанизационна политика*² – т.нар. *ърбън спрол* е основата на възхода на американската икономика през 1950-те и 1960-те. И най-важното – новата урбанизационна парадигма, създадена на най-високо федерално ниво е по вкуса на най-големите в националната индустрия – строителни, нефтодобивни/нефтепреработващи, автомобилни корпорации. Един нов стил и начин на живот за „*средната Америка*“ в т.нар. *външни предградия* (Ексърбия, *external suburbia*), който задвижва лавина от търсене на нови стоки и услуги, на инфраструктура и висок разход на енергия. Големи фамилни къщи с дворове, широки магистрали и големи семейни автомобили – огромно ново пространство, което следва да бъде запълнено от нови продукти, за много от които липсва идея у потребителя – идеите услужливо се „подказват“ от производителите. От макроикономическа гледна точка това е преход на националната система към

¹ Ам.-англ. – From the Rust belt to the Sun belt – от Североизтока на тежката индустрия към Юга на икономиката на услугите и хай-тек.

² Federal Housing Acts – 1938, 1949, 1956...

*съплай-сайд*¹ (с краен вариант *trickle-down*²). Най-острите критици на това развитие го определят като корпоративен тоталитаризъм, при който големите производители през държавни институции *задават* актуалната ценностна система и вкусове на обществото. Отпадането на регулациите, намаляването на данъците е близо до безцеремонния начин на промяна на облика на старите американски урбанистични центрове. През 1960-те и 1970-те историческите центрове на много градове по източното крайбрежие са унищожени и заменени от магистрали и модерна бруталистично-монументална архитектура – корпоративна и правителствена³.

Производителите и търговците си представят младите семейства като хора, чиито домове и дворове имат постоянна нужда от разширяване, от ново пространство. Хора, които купуват в огромни количества с огромните си коли; това е *Голям пазар*, нуждаещ се от голямо пространство – пространството на *ексърбията*. Тази градска система на външни жилищни, търговски и бизнес предградия, вече стандартен градски пейзаж, започва от САЩ още преди 1950 с държавните програми за разрешаване на „*жилищния въпрос*“⁴. Не трябва да пропускаме факта, че у нас този урбанизационен модел започнал едва след 1993 г. е приет като нещо съвременно, докато в Америка и З. Европа вече са се утвърдили новите идеи на New Urbanism и джентрификацията.

Ексърбията тип „*cul-de-sac*“ са запазената марка на американския *ърбън-спрол*⁵. Те са представени на имотния пазар като ерзац на *котидж-хаус-а*, едновременно достъпно и престижно, просторно и скромно, модерно и традиционно, семейно и индивидуално и задължително *мобилно* (в комплект с голям семеен автомобил и широк автомагистрален път). Основният проблем на този тип предградия е социалната дезинтеграция, а в икономически план огромният ресурс (енергия, земя и време), необходим за поддържането му. Този типично американски

¹ Supply-side economics: икономика на предлагането – школа в макроикономиката, според която икономическият растеж (увеличението на предлагането на стоки и услуги) може да се постигне най-ефективно чрез понижаване на бариерите за производство.

² Trickle-down: Ефектът на малкото количество – маркетингово явление, което засяга много потребителски стоки. Първоначално един продукт може да бъде толкова скъп, че само богатите могат да си го позволят. С течение на времето обаче цената ще падне, докато продуктът стане достъпен за широката общественост.

³ Boston Government Senter 1968

⁴ American Housing Acts (1937, 1949, 1954, 1980, 1996, 2008)

⁵ Градско разпростиране – американски тип ексурбанизация.

градски модел е подкрепен *основно* от енергийния сектор на икономика-та и в частност нефтопреработващата индустрия. С времето той се дока-за като изключително неустойчив, както от екологична, така и от соци-ална и икономическа гледна точка.

След половин век на постоянно развитие, повече от половината американско население се е преселило в ексърбия. След първата нацио-нална ипотечна програма за ветераните от ВСВ¹, броят на построените индивидуални семейни къщи с двор до днес е приблизително 12 000 000 (за сравнение социалните жилища са $\approx 800\ 000$). С увеличаването на предградията, животът там се превръща в основна цел за американците като избор на жизнено пространство (по същото време у нас притегате-лен център стават панелните жк). Предградието с неговите пространст-вени перспективи се превръща в олицетворение на *Американската меч-та*.

В мащабния си градски упадък, резултат от деиндустриализацията, САЩ изпреварват Западна Европа не само във времето, но също и в ма-щабите. За американската урбанизация след началото на 1980-те е ха-рактерна мащабната *миграция* на население, инвестиции, стопанска дей-ност и градско устройство – „*From the Rust belt to the Sun belt!*“.

Детройт, е най-яркият пример за влиянието на стопанския фактор върху възхода и упадъка на един град, а също за и преходността на ур-банизационния разцвет на модерната епоха, за нееднопосочното разви-тие на урбанизационните процеси. Докато *Харлем* и *Бронкс* държат пър-венство по форми на урбанистична деградация в рамките отделни райо-ни на най-голям град в света, *Детройт* с голяма преднина е лидер по мащаб на упадъка на територията на цяла агломерация. Общината на *Детройт* държи първото място по мащабен банкрут в историята с дефи-цит от над 20 млрд. долара. На 3 декември 2013 г. съдът призна факти-чески банкрута на „*Моторното сърце*“ на Америка (също и „*автомо-билна столица на света*“). От икономическа гледна точка случаят с деп-ресията на *Детройт* е по-интересен, защото в основата му стоят изцяло стопански фактори, и тъй като за разлика от *Ню Йорк*, *Филадельфия* и други градове той има (вече позамяря) репутация на машиностроителен

¹ Housing Act of 1949

център от световен ранг. Като цяло се налага аналогия с деиндустриализацията във Великобритания, но в много по-голям мащаб и с по-тежки последици.

В драматичния случай със срива на Детройт е концентрирано толкова много от социално-икономическите и урбанизационни процеси на 20 век, че си струва да види отблизо какво ни казва той за променящите се икономика и общество.

Отблизо погледнат, в случая с упадъка на *Детройт* се крият типични за Америка кризисни фактори. Няма да е пресилено, ако се каже, че кулминацията с упадъка на *Детройт* е и краят на ролята на САЩ като водеща индустриална сила в света и ярко доказателство за несъстоятелността на идеята за „вечния растеж“ на неолибералната пазарна идеология.

Провалите в националната и местна политика са постфактум известни: недостатъчни инвестиции в инфраструктура и обществени услуги, пространствена сегрегация, икономическа и расова маргинализация, наследствена бедност, привилегии за богатите райони (*inner urban bias*) пред гетоизираните.

От гледна точка на свободния пазар нещата изглеждат банално – компании умират всеки ден и се появяват нови – това е елементарната динамика на пазара. Същото би трябвало да е и с динамиката на икономическите пространствени отношения, част от които е градската територия. Навярно Детройт (сърцето на *ръждясалия пояс*) географски е неподходящо разположен за икономиката на услугите на 21 век.

Разцветът на Детройт е свързан с американската автомобилостроителна промишленост от първите три четвърти на XX век, а неговият упадък започва с бавни темпове още през 60-те. Успоредно с бавния спад на машиностроенето започва и бавен, но постоянен процес на деурбанизация. Посоките на деурбанизацията на града са две – към ексърбията (от англ. *exurb*, от „*extra-urban*“)¹ и към други градове, основно на западното крайбрежие. Процесът на постоянна депопулация скоро се отразява на бизнеса – първи напускат най-състоятелните, инициатив-

¹ Най-общо казано – градове-спални, независимо от различните определения в различните страни: *commuter town* (предимно в специализираната литература), *bedroom community* (Canada), *bedroom suburb* (U.S), *dormitory town* или *dormitory suburb* (Великобритания).

ни и квалифицирани градски жители – т.нар. *уайт флайт* (изказано с безскрупулната прямота на българска политическа лексика от последните години – *изтичане на по-качествения човешки материал*). Банките и застрахователните компании са първите напускащи „*потъващия*” град. Следват здравните и образователните услуги.

Но най-сериозните проблеми на Детройт са пространствено ограничени в централната му част – *the inner city*. В други пространства на метрополитена има активана и просперираща стопанска дейност. В предградия като Блуумфийлд медианният доход е над \$130 00¹. Но както посочват *Шон Риърдън* и *Кендра Бишоф*² в Америка пространствената подходна сегрегация се засилва, което води до по-тежки последици дори от расовото разделение.

Детройт е типичният и най-машабен пример на оттеглянето на икономически преуспяващите елити (*the white flight*) в защитени анклави в предградията. Подобно „барикадиране“ има изцяло икономически основания – богатите не желаят да плащат за местните обществени услуги за сметка на по-бедните си съседи.

Към икономическите проблеми, които имат недобре планираните агломерации, трябва да се добавят и *политическите*. Детройт е така разделен на избирателни райони по начин, който изолира бедните не само пространствено, но и политически. Те са лишени от възможността да вземат решения по отношение на собственото си развитие. При липсата на регионално политическо единство не съществува единна политика, която да подобри свързващата инфраструктура и обществените услуги между бедните и богати райони. Транспортната инфраструктура и средства се повреждат, работниците от сегрегирани райони закъсняват и стават ненадеждни, но това, което е всъщност ненадеждно е порочната пространствена организация на градовете.

Метежите поставят Детройт върху най-краткия път към градска деградация и упадък чрез загуба на работни места; на данъчни постъпления – индивидуални, корпоративни и от недвижими имоти; срив в

¹ Bloomfield Township, <http://www.drawingdetroit.com/southeastern-michigans-average-income-above-nations-detroits-income-continues-to-lag/>

² Kendra Bischoff, Sean F. Reardon Residential Segregation by Income, 1970-2009, October 16, 2013, Russell Sage Foundation: John R. Logan, The Lost Decade? Social Change in the U.S. after 2000.

ипотечния бизнес, туризма, инвестиции и пр. До размириците темпа на емиграция на бели жители („уайт флайт“) е стабилен, но сравнително нисък за голям американски град – 22 000 за 1966 г. След бунтовете, само след половин година емигрантите нарастват на 67 хиляди; през 1968 вече са 80 000; през 1969 – 50 000¹. До бунтовете нивото на собственост на недвижими имоти от чернокожи в Детройт е най-високо за САЩ, а нивото на афроамериканска безработица е 3,4% (най-ниската в страната). След бунта Детройт се връща десетилетия назад в развитието си и губи близо 70% от населението² (1,8 млн. през 1967³ – 681 090 през 2013 г.⁴). От четвърти по гъстота на население през 1950 г., през 2000 г. е на десето място, през 2013 г. – осемнайсетото⁵.

„Градските прерии“⁶ на Детройт са уникално явление сред феномените на градска депресия, засегнали развитите държави. Те представляват обширни участъци от градската територия образували се след *планираното разчистване (planned shrinkage)*⁷ на деградиралата до руини градска инфраструктура. В някои участъци градските прерии са рехабилитирани като зелени пространства, но в немалко случаи са изоставени в продължително очакване на инвеститорски интерес.

През 2010 г. 74-ият кмет на града Дейвид Бинг предприема план за физическото разрушаване на ¼ от градската инфраструктура и сграден фонд на Детройт (*i.e. planned shrinkage*). Причината за това решение е икономическа ефективност – съкращаване на разходите по дейността на общинските служби от комуналния сектор, които обслужват обширни изоставени райони много рядко със заселени участъци. Същото се отнася и за неефикасно натоварената инфраструктура, която се нуждае от поддръжка, но обслужва малобройно и разпръснато население. Така крайната цел е концентрация на останалото население в по-компактни жилищни райони и по-ефикасното обществено обслужване.

¹ Young, Coleman. Hard Stuff: The Autobiography of Mayor Coleman Young

² Sowell, Thomas. Voting With Their Feet. 2011. <<http://archive.lewrockwell.com/sowell/sowell38.1.html>>

³ Gibson, Campbell. Population of the 100 largest cities and other urban places in the united states: 1790 to 1990. Population Division. U.S. Bureau of the Census, 1998.

⁴ <http://demoscope.ru/weekly/2012/0535/gazeta043.php>

⁵ <http://lenta.ru/news/2011/03/23/detroit/>

⁶ Urban prairie – ам.-англ. върната към естествен вид деградирала градска среда;

⁷ Ам. англ. планирано свиване на разходи.

Понастоящем в Детройт се намират 70 000 изоставени сгради, 30 000 изоставени еднофамилни къщи, 90 000 единици недвижима собственост за продажба на много по-ниски от средните за Америка цени¹. По много показатели градът се доближава до определението „град-призрак“, макар все още да е прекалено голям и прекалено жизнен за подобен феномен. Средната цена на жилищата в Детройт е едва 7500 хил. долара, по данни за януари 2013 г. 47 жилища са били на цена под 500 долара (в това число – пет за по един долар). Въпреки необичайно ниските цени за северните щати, имотите стоят в продажба повече от година и половина. Повече от половината собственици на имоти не са платили данък за 2013 г. в общ размер от 131 млн. долара, което е равно на 12% от бюджета на града².

Според данните на Статистическото бюро на САЩ и Бюрото от преброяването³ Детройт е на последно място сред 71 големи американски градове по относителен дял на жители, живеещи под прага на бедността – 36,4% от жителите и 31,3% от домакинствата. Безработицата, съгласно данните на министерството на труда е най-ниска от 51 големи града на САЩ – 23,1%⁴.

„Ръст белт“⁵-ът на Съединените щати е пояс от традиционни индустриални градове, съсредоточени в Средния Запад и Североизтока на страната. Както и в страните от Западна Европа от началото на 50-те започва процес на деиндустриализация, която постепенно води до тяхното западане.

Днес в този район на Северна Америка се наблюдават най-острите проблеми на градска депопулация, *дисинвестмънт*⁶ (disinvestment) и инфраструктурна деградация. Започва от изток при крайбрежието с Ню Йорк и минава в западна посока през територията на щатите Пенсилва-

¹ Binelli, Mark. How Detroit Became the World Capital of Staring at Abandoned Old Buildings. <<http://www.nytimes.com/2012/11/11/magazine/how-detroit-became-the-world-capital-of-staring-at-abandoned-old-buildings.html?pagewanted=all>>

² The Detroit News (February 21, 2013) <<http://www.detroitnews.com/article/20130221/metro01/302210375>>

³ Table 708. U.S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States: 2012. U.S. Census Bureau (April 19, 2013)

⁴ Local Area Unemployment Statistics; Unemployment Rates for the 50 Largest Cities. U.S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics (April 19, 2013)

⁵ Rust Belt – англ. Пояс на ръждата. Има се предвид районът на тежката индустрия в САЩ.

⁶ Дисинвестмънт (англ. disinvestment) – в контекста на бизнеса това е съкращаване на инвестициите чрез продажба на активи като: производствено предприятие, подразделение или дъщерно дружество, или продуктова линия.

ния, Западна Вирджиния, Охайо, Индиана, южната част на Мичиган и Източен Уисконсин.

Градовете в изброените щати с най-силно изразени индустриални функции – част от т.нар. *Метално сърце* на Америка са: *Чикаго, Бъфало, Детройт, Флинт, Милуоки, Гери, Синсинати, Сейнт Луис, Толедо, Кливлънд, Ейкрън, Йънгстаун и Питсбърг*. Сред основните причини за стагнацията на „ръждивия пояс“ са: индустриалният възход на други щати, интернационализацията и глобализацията, засилената конкуренция от Източна Азия, автоматизацията и компютързацията, бурното развитие на електронната индустрия, ориентирането към икономика на услугите и др.

Великобритания

В постиндустриалният упадък на градовете в Обединеното кралство има уникалност, защото Англия е люлката на индустриалната революция и защото е наследник на най-голямата и богата колониална империя. В този упадък специално място заема Ливърпул.

Развитието на *Ливърпул* и конурбацията „*Мърсисайд*“ (*Merseyside*)¹ през последните 300 години е обусловено от един главен фактор – най-голямото пристанище на Англия. Но деиндустриализацията, и развитието на *контейнеропренисната* транспортна система, променят географията на английските пристанищни центрове. Същевременно, при преминаването към т.нар. *икономика на услугите* Ливърпул се оказва с огромен дефицит в квалификацията на наличната работна сила.

Конурбацията² „*Мърсисайд*“ е една от емблематичните за Острова свръхурбанизиранни форми – т.нар. *конурбации* (както и Глазгоу – „*Клайдсайд*“, Нюкасъл ъпон Тайн – „*Тайнсайд*“, Бирмингам – „*West Midlands*“, Мидълсбро – „*Тийсайд*“). Първият изследовател на тези урбанизационни форми е *Патрик Гедес*³. Сред британските конурбации Мърсисайд заема водещо място по брой и гъстота на жители, по площ и

¹ Мърсисайд – от името на река Мърси, официалното/административно название на урбанизирания ареал/конурбация на гр. Ливърпул.

² Конурбация е термин, въведен в научната литература от изтъкнатия шотландски биолог, социолог и географ Сър Патрик Гедес през 1915 г. в монографията „*Cities In Evolution*“. Показва степен на агломерация, присъща на Великобритания (също и на Германия, и САЩ), моно- или полицентрична свръх-агломерация.

³ Сър Патрик Гедес (1854 – 1932) – изтъкнати шотландски биолог, социолог и географ.

по ниво на инфраструктурно развитие (645 км²; 1,4 млн.; 2145 д/км²) – шесто поред след Лондон, Манчестър, Бирмингам, Лийдс и Глазгоу.

Токстет („Toxteth“) е името на „вътрешното гето“ („*Inner city*“) на Ливърпул. Най-силно изразеното вътрешно гето във Великобритания в постиндустриалния период. Цените на жилищата в Токстед през 80-те са до 70% по-ниски от средните за Кралството и това е дъното за този период в цялата страна. 35% от сградната инфраструктура е подложена на руинизация. През 1981 г. избухват т.нар. Токстетски бунтове (Toxteth Riots), предизвикани от безработни, крайно леви и анархистични групи (бунтовете се повтарят с по-малък интензитет през 1985 г.). В размириците един протестиращ е убит, стотици автомобили и сгради са опожарени, има и напълно разрушени предимно стари сгради.

Всички форми да градска депресия са представени през 80-те в Токстед: разпадащи се жилищни и стопански постройки; ерозираща пътна настилка; нефункциониращи комуникации; неработещо улично осветление. Повече от десетилетие в градската политика по отношение на района се наблюдава „Ърбън байъс“ (отклоняване на инвестиции към по-малко нуждаещи, но политически подкрепени райони). Все пак деградацията на вътрешното гето на Ливърпул не достига нивото на гетата на Ню Йорк, но и е далеч под нивото на деградация в Западна Европа.

Тежката и лека индустрия, транспортните и търговски връзки след 1966-а като цяло – пренасочването към икономика на третичния сектор на Запад. След 1980 г. средногодишно 12 000 души напускат Ливърпул с надеждата да намерят работа и по-добър живот. 15% от земята и инфраструктурата е изоставена или занемарена, а безработицата надхвърля 20% (два пъти над националното ниво)¹. През 1981 г. избухват Токстетските размирици, първите в границите на Обединеното кралство и извън Северна Ирландия, в които полицията е принудена да използва сълзотворен газ. През същата година затваря врати едно от предприятията-символ на индустриален Ливърпул – „*Tate & Lyle*”².

Политиката на управление на Ливърпул също оказва силно влияние на процесите на градски упадък. Нетипично за Британия от епохата Та-

¹ Belchem, John (ed.). Liverpool 800: Culture, Character & History, 2006

² Tate & Lyle е мултинационална компания в хранителната индустрия, основана в Ливърпул, но вече със седалище в Лондон и производство извън Мърсисайд.

чър, градът се управлява от доминиращата в градския съвет крайно лява партия – „*Militant tendency*”¹, бивша „*Revolutionary Socialist League*”². Макар и присламчило се към традиционната *Лейбъристката партия*, това крайно ляво управление влиза в открита конфронтация с Лондон и консерваторите, от което произтича системно отклоняване на политиките за ревитализация на Мърсисайд. Оформя се ситуация, която може с право да се определи като „Ърбън байъс”³ в макровариант.

Ревитализацията на Ливърпул, както и на останалите големи британски урбанизирани центрове, е свързана с преустройството на старата пристанищна инфраструктура. Машабният проект „Princes Dock” е завършен през 2009 г.

Източна Германия

Лайпциг е „специален” случай в историята на градската депресия. Неговият упадък не е резултат от характерните за Запада фактори. Напротив, той започва точно по времето, в което градът е втори по големина и важност урбанизационен и индустриален център в национален мащаб: точно тогава, когато ГДР е „витрина” на съветския тип социализъм, а градовете на новата държава са реклама на идеологията на „ново градоустройство”. Точно в периода на стопански и социален подем на източната част на Европа, този стар и класически урбанизиран немски град започва да развива явни признаци на урбанистичен упадък и депопулация.

Основните причини за това са стопански и идеологически. Лайпциг е родно място на стари и големи немски компании, които след Втората световна война са или национализирани или релоцирани във ФРГ. Градът е сред най-пострадалите от войната урбанизирани райони, който така и не успява да се възстанови до предвоенното си стопанско равнище. Едновременно с това се загубват традиционните пазари и икономически връзки на Запад, макар да се откриват нови в източна посока. Спира сътрудничеството със западни контрагенти и се пренасочва към

¹ *Militant tendency* (Войнстваша тенденция) – троцкистка групировка с екстремистка тенденция преди Революционната социалистическа лига, която работи в рамките на британската Партия на труда.

² *Revolutionary Socialist League*. Първата Революционна социалистическа лига е сформирана през 1938 г. от сливането на две марксистки партии. По-късно към нея се присъединява *Militant tendency*.

³ Ърбън байъс (англ. Urban Bias) – неформална политика на пренебрегване и на отклоняване на средства от нуждаещи се деградирани райони или селища в полза на богати и проспериращи, разполагащи с влияние.

сътрудничество с предприятия от СССР и Източния блок, което налага сериозни структурни и технологични промени.

Фигура 21

С ограничаването на пазарите за индустриална продукция, на практика започва деиндустриализация на града, по време, в което протича интензивна индустриализация на някои страни от Източна Европа (сред които и България). Това довежда до значителна миграционна вълна, насочена към крайградските зони и други, по-интензивно развиващи се градове (основно Берлин) на ГДР. Дефицитът на държавни инвестиции в инфраструктурно градско развитие допълват факторите за упадък на Лайпциг.

Обединението на двете Германия води до нова вълна на депопулация и упадък на този стар културен център. След обединението много източногерманци емигрират към по-добре развитите и организирани региони. И в един момент през 90-те години свободните жилища и друга собственост в Лайпциг достига 20%¹. Сливането със Западна Германия, не протича толкова гладко, колкото се очаква, нито пък допринася за решаването на икономическите проблеми на източната част. Ставайки част от обединена Германия Лайпциг губи голяма част от социално-културното и стопанско значение и функции, които носи като втори национален урбанизиран център по времето на ГДР.

След 1949 г., когато градът става официално част от Източна Германия в него настъпват редица стопански и инфраструктурни промени. Традиционните производства извън сферата на тежката индустрия са пренесени на запад – банково дело, застраховане, търговия, медии, редица видове услуги. Приоритет в следвоенното развитие на ГДР е възстановяването на довоенните производствени традиции и нива, което става за сметка на настъпващите в световен аспект производствени иновации в редица сектори. Лайпциг се превръща в център на тежката и въгледобивна индустрии във времето на западната деиндустриализация. Това довежда до тежко индустриално замърсяване и драстични инфраструктурни промени.

¹ **Schetke**, Sophie, Dagmar Haase. Multi-Criteria Assessment of Socio-Environmental Aspects in Shrinking Cities. Experiences from Eastern Germany. // *Environmental Impact Assessment Review*, 2007, No 28, 484 – 485.

Редица малки селища в обсега на града са заличени, за да освободят място за нови индустриални мощности и каменовъглени мини. Тази мощна вълна на тежка реиндустриализация води до такова струпване на проблеми в градското ядро и предградията, че в последствие е невъзможно планираното им отстраняване в десетилетието криза на 80-те години. След Обединението близо 75% от индустриалното производство на Лайпциг е преустановено¹. Появата на множество частни малки компании не успява ни най-малко да компенсира срутването на държавната стопанска система на ГДР. Основният сектор на региона – въглищната енергетика се оказва неефективен и екологично неприемлив, инфраструктурата (транспортна, жилищна, социална) се оказва с по-голям капацитет от броя на населението, което прави поддръжката и крайно неефективна.

По времето на Втората световна война градът губи над 100 000 души; между 1951 и 1989 има 58 000 негативен миграционен баланс, а само за 1989 – 1990 – 32 800 и отрицателен естествен прираст от 48 000 между 1950 – 1990 г.

Таблица 6

За периода от 1989 г. до 1998 г. населението на Лайпциг е намаляло с близо 100 000 души или 20%². Четирите основни причини за това са безработица, масова трудова миграция към западната част на страната, държавно-финансираната суб- и ексурбанизация (1990 – 1997 г.), както и демографският срив и застаряване на населението.

След 1990 г. се развива отчетливо социално-пространственото разслоение/пространствена сегрегация и познатият от времето на социализма социално-културен микс на заселване е нарушен. Пространствената сегрегация в Лайпциг не достига крайните форми на френските, английските или американските големи градове и се изразява не в расови или етнически, а по скоро в социо-икономически аспект (безработица, доходи, образование). Социално по-слабите домакинства са концентрирани в панелното предградие Leipzig-Grünau (планирано за 100 000 жители) и спорадично – в целия град в районите със стари, традиционни работнически жилища.

¹ Schetke, Sophie, Dagmar Haase. Multi-Criteria Assessment...

² https://www.ufz.de/export/data/global/29220_ufz_report_1_2011_leipzig

Градската депресия на Лайпциг, както и навсякъде другаде по света, се наблюдава най-добре през призмата на пазара на недвижими имоти. Жилищните сгради и площи, предлагани на пазара достигат през 2000 г. връх от 62 500 свободни апартамента или 20% от жилищния фонд на града за момента. Жилищната и инфраструктурна деградация засяга основно панелните комплекси в западната част на града.

Фигура 22

През последните години Лайпциг се опитва да задържи темпото на реновация и чрез привличане на млади заселници да балансира процеса на застаряване на населението. В това отношение принос имат образователните структури и имиджът на Лайпциг като университетски център.

Негативната джентрификация

Джентрификацията е американският път на градско реновиране, което за разлика от европейския подход е в по-висока степен спонтанно и движено от процесите на свободния пазар и реструктуриране. Специфичните признаци на съвременната американска джентрификация са принципите на движението нов урбанизъм: повече пешеходни, вело и зелени зони, пешеходна достъпност на всички услуги, търговски обекти и локални институции; съживяване на локалната общност; локално самоуправление; автентична микрокултурна среда. Накратко джентрификацията в Америка е широко приета като своеобразен градски ренесанс, поправящ щетите нанесени от продължилата над сто години градска индустриална модернизация и автомобилизация.

В последните пет години най-известният с мащабната си джентрификация град в САЩ (Сан Франциско), стана център на един неочаквано негативен аспект на иначе позитивната градска ревитализация. На върха на комплекса от реновационни процеси е т. н. *криза на недостъпността на жилищата (housing unaffordability crisis)*. Тази криза е причинена директно от мащабната джентрификация. Пропонентите на градското обновяване не признават ситуацията за критична, а за еволюционно развитие на пазарни отношения. Близостта на *Силициевата долина* е вдигнала цените на жилищата във всички райони на Сан Франциско до над десет пъти. Собствениците се възползват и продават, а довчерашните наематели остават без възможности за намиране на нов дом. Невъзмож-

ността да си позволят жилище в града се отнася и до 70% от работната сила в СФ, докато новите наематели и собственици над 80% не са част от градския трудов ресурс. Парадоксално няма място за живеене за работещите в града за сметка на работещите извън СФ (в Силициевата долина). За повечето „обикновени“ професии, част от икономиката на града, стандартът на живот е непостижим. Така вече се заговори за нов градски феномен, определян като негативен аспект на джентрификацията – т.нар. *разрушение от прекомерен интерес (oblivious destruction)*. С други думи: прекаленият интерес към даден район унищожава обекта на неговата първоначална привлекателност. Ако район е първоначално привлекателен със спокойствието си, то презастрояването и пренаселването му унищожават основния му ресурс; следва отлив, но не и възстановяване на вече загубеното. Подобни случаи на негативен ефект от градско реновиране в САЩ не е нещо ново. В периода 1930–1960-те стават печално известни проектите на източното крайбрежие – центъра на Бостън (*Boston City Hall plaza; the Government Center area*) и няколко инфраструктури в Ню Йорк Сити (*Governor Nelson A. Rockefeller Empire State Plaza; The Headquarters of the United Nations complex*), както и магистралите на градостроителя Робърт Моузес. Унищожаването на дребния бизнес, традиционните градски общности и архитектурни забележителности са едни от резултатите там. За разлика от днешният Сан Франциско, който е обект на постмодерна джентрификация, Бос-Ваш е потърпевш от процеса на късната индустриална градска модернизация. Изказано с лексиката на пространствената икономика и урбанистиката този изключително негативен ефект на джентрификацията е на практика тотална подходна пространствена сегрегация. С тази особеност, че до момента пространствената сегрегация се разглежда като вътрешно-градски процес, между обособени градски райони; докато в случая на Сан Франциско за първи път цялата градска територия е на път да стане ексклузивна пространствено-сегрегирана единица. Джентрификацията на Сан Франциско днес нелепо повтаря късната модернизация на Ню Йорк. Трябва изрично да отбележим, че става въпрос не за разчистване на гета, а за безвъзвратното унищожаване на трайни, успешни общности и работещи стопански модели. В името на каква визия за град на бъдеще-

то? Преди всичко това става в полза (както и на източното крайбрежие) за интересите на „силните на деня“. Каква е гаранцията, че хай-тек дженрификацията няма да се окаже поредния балон на американската икономика и че след него няма да е безвъзвратно изгубен още един успешен модел на градско развитие.

Глава трета

АНАЛИЗ НА ГРАДСКАТА ДЕПРЕСИЯ – ФАКТОРИ, ФОРМИ И ПОСЛЕДСТВИЯ (на примера на град София)

Модерната урбанизация като феномен на индустриалното общество е въплъщение на социално-стопанската парадигма на *прогресивизма*. Това предпоставя стопанските процеси като водещ фактор в устройството на градската среда и градското пространство, вместо социалната инклузивност. Има обаче една съществена разлика между стопанското и урбанизационно развитие: силната *волатилност*¹ на първото (вж. гл. 2, Пространствено развитие и градска икономика) и предполагаемата устойчивост на второто. С други думи, докато стопанските процеси в условията на свободен пазар се развиват спонтанно и имат силно изразен стохастичен характер и географска мобилност, то урбанизацията изгражда устойчиви, трудноподвижни социални връзки и инфраструктурна среда, често излизаци извън икономическите парадигми. Градските селища от момента на появата им са се развили в различни форми и етапи и днес за пръв път след хилядолетия са на кръстопът – *разпад* (деурбанизация) или *хиперурбанизация*. Индустриалната модернизация и урбанизация достигат, във втората половина на XIX – първата половина на XX век, високи ниви на дехуманизация – излизане далеч над границите на човешкия мащаб (политически, архитектурен, естетически и интелектуален *тоталитаризъм*). Това е своеобразно отделяне от традициите на хуманистичната култура – цивилизация. Икономическите отношения се превръщат в основа и смисъл на живота-социална-еволюция, така както го разбират неолибералните идеолози. Ценността на градското пространство започва да се определя единствено от пазарното му предназначение, а не от социалните му функции. Градското пространство навлиза в етап на корпоратизация, а градските пространствени структури, отношения и културни традиции, изградени в десетилетията на облагородяване навлизат в етап на отчуждаване.

Институционализираното отчуждаване на градското пространство

¹ Волатилност – определение на агло-американския икономгеограф Дейвид Харви, един от основателите на Радикалната география, за високата пространствена мобилност на капитала.

представява корпоратизация на градски феномени като кътчетата градска природа, предпочитаните и емблематични пространства на осъществяване на социален обмен, както и личното жизнено пространство. Най-ярък пример за корпоратизация е „разрешаването” на жилищния проблем в Обединеното кралство по времето на Тачър: първоначално се дава право на социално слаби семейства да закупят на преференциални цени социалните жилища, в които живеят под наем; следва дългова спирала и заемащите стратегически локации жилища са придобити от частни инвеститори, които ги заменят с бизнес комплекси и сгради.

Аналогично, тоталитарната модернизация не е в хармония с пост-модерните стопански парадигми – зелена енергия, икономика на споделянето, икономика на знанието, дигитализация, хипстър икономика. Модерната градска среда в развитите страни днес е по-скоро препятствие, отколкото предимство в икономически, екологичен и в социален аспект. Приблизително по същия начин средновековният град не пасва на индустриалната епоха, но голяма е разликата е в мащаба. Днес деградираната или псевдо- градска среда е дом за над три милиарда души, а инфраструктурата е с размери напълно да покрие континента Европа – люлката на модернизацията.

Градското пространствено неравенство се проявява и в това, че хората с възможности просто бягат от западащите райони и в тях като в капан остава населението, което няма ресурс да се справя с проблемите на упадък на средата. Но всъщност, по-големия проблем е миграцията на стопанска дейност, която предизвиква и задълбочава градската депресия.

Неравномерното развитие на градовете от индустриалната и пост-индустриална епоха, протича в повечето случаи по следния негативен сценарий: *пространствена морфогенеза – пространствена сегрегация – пространствена маргинализация – гетоизация – и в най-крайния вариант – градска прерия или дезертификация (urban prairie).*

„Адът е все още концентриран в някои отдалечени страни [...], а и в гетата на „благоденстващото общество“ [...] в Харлем. Тези адски места хвърлят светлина върху цялото. Много лесно и смислено е в тях да се виждат единствено кътчета на бедност и мизерия, които могат да бъдат премахнати постепенно и без катастрофа от едно способно на това

общество. [...] Въпросът е – да се премахнат, но на каква цена [...]?”¹

3.1. Пространствена сегрегация и градски упадък в българските градове

По отношение на неравномерното урбанизационно развитие в България, настоящият труд ще се опита да покаже и обоснове процесите и формите на пространствено реструктуриране и пространствено неравенство в границите на София, възникнали след 1990 г. Наличието на пространствена сегрегация по административни райони и характерни явления, начало на градски упадък „вътрешно гето“ (inner city) на столицата.

Българската урбанизация започва развитието си доста по-късно от останалата част от Европа и в годините след това придобива почти изцяло съветски тип, за разлика от останалите социалистически страни от Централна Европа, които до средата на ХХ век имат класически (европейски) тип урбанизация. Най-характерно за съветската урбанизация е свързаната с нея социалистическа индустриализация и планираното изграждане на внушителни по площ и височина панелни предградия (в СССР и България – прозаично-модернистично наречени „жилищни комплекси”). Жилищните панелни комплекси са „витрината” на комунистическата модернизация на обществото през 60-те, 70-те и 80-те години, олицетворение на модерния егалитарен бит, наложен на обществото.

Трите периода, в които се развива модерната градска инфраструктура на София са 1925 – 1940, 1950 – 1989 и 1990 г. – периода на т.нар. *Преход*. Двата основни вида градска (и локална, районна) деградация, са една част от централното градско ядро, в което се е обособило „вътрешно гето“ (*Inner city*), другата – са панелните предградия – т.нар. жилищни комплекси. И в двата изброени вида се наблюдава спонтанен и траен процес на постепенна *гетоизация* с характерните за развитите страни признаци – депопулация, изнасяне от района на население и бизнес, заселване на района с по-бедно и предимно имигрантско (вътрешно и външно) население, деградация на инфраструктурата, безработица, ниски доходи, разширяване на бизнес, носещ социален риск, по-висока престъпност. Разбира се, във факторите и последствията от деградация

¹ Маркузе, Херберт. Политически предговор (1966), Ерос и цивилизация, ИК Христо Ботев, София 1993, с. 7

във вътрешното гето и предградията има разлики.

Основен елемент на градското планиране на социализма е развитието на системата на комунални услуги, характерна особено за новите жилищни комплекси. Комуналните удобства като централизираната топлофикация имаха ролята на основен притегателен фактор за широк кръг от населението както от центъра, така и от извънградските райони. Масштабното жилищно-комплексно строителство изисква и съответната *машабна и комплексна поддръжка на районната инфраструктура*, но тя не бе на високо ниво, както по време на централно-планираната икономика, така и във времето на приватизация на услугите.

Има два периода на социалистическото жилищно градоустройство – „нисък” (50-те и 60-те) и „висок” (70-те и 80-те). По време на „ниския период” се строят т.нар. *хрущовки* (до шестетажни дълги панелни блокове), а през втория – „*висок период*” – комплекси от високи до над двадесететажни блокове (все още вдъхновени от идеите на *корбюазиевизма*). Разбира се, първенството по мащабно ново градско строителство е на СССР. В Москва (както и в Киев) са построени колосални по площ и височина жилищни комплекси, наричани днес в Русия „градове-спални“, с географска гъстота на населението между 11 000 и 26 000 д/км².

Междувременно в България след 1990 г. се оформиха няколко „*нови насоки*” на градоустройството и урбанизацията. Първата и най-главна насока бе почти пълна абдикация на държавата и общините от правото и задължението да водят градоустройствена политика и оставянето на нещата на „*пазарното течение*“. А пазарът работи по свои изпитани правила – в много случаи посредством корупционни практики, силно свързани с правата на собственост и ползване на земята. Така възникна втората главна насока на новото „*спонтанно-пазарно*” градоустройство – презастрояване или свръхурбанизация. В периода на презастрояване се появиха и редица екзотично-псевдо-урбанизирани решения, запазена марка на българската гражданска инвестиционна инициатива на дребно.

Панелните елементи за блоковете се произвеждат в домостроителни комбинати; детските площадки и вътрешното мебелно обзавеждане също са обект на централизирано комбинатно производство – така с времето българските жилищни комплекси и домакинства придобиват ед-

на унификация, често критикувана в научната и художествена литература от този период.

„Планираното градоустройство по времето на социализма в България независимо дали е провеждано според изискванията на социалистическия реализъм или на късния модернизъм, издига в култ ясното зонирание и индустриалното серийно производство на архитектура, в един момент започва да изтрива т.нар. буржоазна градска идентичност, но е стопирано още преди да стане ясно дали социалният експеримент е успешен и има ли шанс за предварително програмирана нормалност в многоликия организъм на града. Критики срещу унификацията, наложения чужд мащаб и обезличаването на градския център и жилищния квартал се появяват след края на периода на култа към личността и особено през 80-те години на XX век. Те стават масови след падането на Берлинската стена и се оказва, че 45 години са прекалено кратък период за достоверен тест на един архитектурен експеримент.“¹

Това показва, че критично отношение в обществото към еднотипното предградийно строителство съществува и в условията на централизирана градоустройствена политика. При нейното планиране бяха наложени определени стандарти, съобразени с броя, гъстотата и демографската структура на населението (професионалната структура не е от значение поради налагания колективно-трудова идеал). Така междублоковите пространства са заети от детски площадки, зелени зони, паркове, спортни площадки, а пътната и комунална инфраструктура и градски транспорт са съобразени с броя на пътуващите и с броя на обществените и лични транспортни средства. Обзаведени са с районни центрове за битово обслужване и търговски универсални центрове.

Още през 80-те години жилищните комплекси започнаха да западат в инфраструктурно отношение – все по-слаба поддръжка, незаинтересованост и начало на български вариант на „уайт-флайт“².

През един период от средата на 50-те до средата на 70-те години панелното предградийно строителство е бързо и ефективно решение на жилищния проблем, породен от социалистическата индустриализация.

¹ Василева, Анета, Емилия Кълева. Българският постсоциалистически град: трансформация на публично-то пространство, глобализация и идентичност. Критика и хуманизъм, 2013, кн. 42, № 1 – 2.

² White flight – англ. Бягство на белите – преселване на жителите с най-високи доходи от западаци градски райони.

След 1990 г. настъпи пълен обрат в стимулите и решенията за българското градоустройство. Дълго продължилия период на преход наложи пълна абдикация от политики в развитието на урбанизацията и градоустройството в България.

„Икономическата и социална промяна на прехода към глобално ориентирана пазарна икономика оставят София със силно променена урбанистична структура. Градът, проектиран „планово”, с функционално обособени територии, се деиндустриализира рязко, а голяма част от старите му индустриални и транспортни зони губят функцията си и се превръщат в мъртва, капсулирана част от града, изолирана от новото градско развитие. Близо 24 години след началото на този преход тези територии не са повторно усвоени. За сметка на тези места се усвояват невъзвратимо нови, „зелени” територии или други части на града биват свръхзастроени, инфраструктурата на града, който се разширява неравномерно, губи ефективност, допълнително тези запуснати територии са източник на социални проблеми.”¹

Фигура 23

Държавната политика за градско развитие беше сменена от частни бизнес и имотни интереси, което доведе до пълен хаос и нарушаването на редица нормативни градоустройствени уредби и в най-голяма степен именно в панелните предградия. Недалновидната политика на пълна реституция на градска територия доведе до бързо презастрояване и пре-населване в най-големите градове.

Таблица 7а, 7б, 7в

„Псевдоиндивидуализацията на новите жилищни сгради и комплекси често се постига с реторически средства – първо, през наименованията, въпреки че те не са фактор при избора. Английският език, на който са повечето наименования (Residence, Apartments, Residential Park, Park & Spa, Gardens, Resort и др.), не е непременно свързан с участието на чужд инвеститор, но легитимира претенциите на строителя за качество, престиж и лукс. Гаранцията за качество идва от-вън – „Немско качество на български цени!” (Cristal Bell); „Международен лайфстайл” (Sofia Sky) и пр. Асоциациите, които с наименованията извикват във въображението: американска мечта (Mountain New

¹ **Механджиев**, Димитър, Илияна Овчарова. Изоставените пространства на постиндустриалния град – (културен) начин на употреба. // *Критика и хуманизъм*, 2013, кн. 42, № 1 – 2.

Village), английски аристократизъм (*Hide Park Boyanna*), италиано-средиземноморски романс (*Casa di vista; Casa grande*) или други чужди места, пренасят бъдещите собственици в друга въображаема география”¹

В по-малките, отливът на население изобщо към Западна Европа и регионалните центрове на страната стана причина за тотален разпад на жилищната и градска инфраструктура (пример: многобройни случаи на паднали части, тераси и панели на необитавани апартаменти в градове основно в Северна България. От по-новите случаи (20 май 2014 г.), при саморазрушила се тераса на панелен апартамент в Лом, собствениците са от 15 години в чужбина)².

Постепенно, с времето след 1990 г., панелните жилища станаха символ на социален и житейски неуспех, а опитите за тяхното генерално обновяване – т.нар. саниране³ засега не могат да се осъществят дори частично.

Но не само сградите, а и междублоковите пространства пострадаха дори повече във времето на разпад на планираната урбанизация. Индивидуалното саниране, остъкляване и далеч по-екзотични индивидуални решения придадоха на панелните предградия още по-силен упадъчен вид. Жилищните комплекси на големите български градове от средата на 90-те станаха класически пример на процесите „уайт-флайт” и „пространствена маргинализация” на населението.

Един от водещите днес български специалисти по градоустройство проф. д-р арх. Бойко Кадинов често се изказва неласкаво за тенденциите и „модите” в съвременното българско жилищно строителство: *„Искахме да се отървем от панелните жилища, а създаваме нови панели. [...] При едно привидно разнообразие виждаме по всички кооперации, които се опитват да надскочат съседните, фантастични кулички, остъклени балкони, несресани покриви, псевдокаменни облицовки, безумни цветови съчетания...”*⁴

„Новите панели” наподобяват старите не само по своята еднотипност, но и по модела на обитаване, който предлагат. Брокерите в бизне-

¹ **Казаларска**, Светла. От града на мечтите до града на фонтаните: образи на новата българска мечта. // *Критика и хуманизъм*, 2013, кн. 42, № 1 – 2.

² http://modernavratza.com/padna-terasa-v-centara-na-lom-nyama-postradali_9780.html

³ От лат. „sano” – здраве, лекувам; правя здравословен; освежавам; заздравявам.

⁴ **Кадинов**, Бойко. Градим нови панели. // *Монитор*, 9 февруари 2009.

са с недвижими имоти, оприличават новите жилищни блокове със стотици апартаменти в тях на старите ЕПК-та, превърнали се в нарицателно за проблемите, свързани с колективното обитаване в такъв мащаб.

Таблица 8

Стопанското преструктуриране, високата безработица и високите очаквания от собствен бизнес от 1990-те пренасочиха основната част от свободната работна сила към сектора на търговията. Заетостта в търговията се разду непропорционално и в голяма степен необосновано, рисковано и неефективно – плод на необосновани надежди за успешен бизнес. Това беше повсеместно за цялата територия на страната, но в панелните комплекси то създаде редица форми, характерни за българските условия – законодателство и липсваща градска култура. Появиха се българските феномени на „гаражната търговия” и приспособяването в търговска площ на приземните етажи и партерни площадки чрез безкрайно „разнообразие” от стълби и решетки, както и „приватизирани” (части или цели) електрически трафопостове. Същевременно бяха изоставени на саморазрушение детски градини и други обществени сгради. Към това разнообразие от хаос в градовете, забележителен и самобитен български принос станаха незаконните панелно-гаражни клетки, изникващи успоредно с подмяната на старите автомобили с по-малко старите западни коли втора ръка.

Българският вариант на явлениято „уайт флайт” има две посоки. Едната е класически вариант и представлява преселването на семействата с нараснали възможности в по-добре устроени жилищни райони (контраурбанизация) нови комплекси, извънградски зони и села с функции на предградия. Друга посока за хората с по-скромни икономически възможности е чужбина. Разбира се, основният двигател на българската емиграция след 1990 г. е икономическата активност, но не бива да се подценява и психологическия фактор на деградиращата среда и безизходица, отблъскваща младите поколения. Пълноценен и масов вариант на „уайт флайт” в България не би могло да има след като няма сериозна фрагментираност на етническа и расова основа в обществото.

Социалистическата индустриализация – на практика – модернизация, догонваща западното развитие, постави приоритети в градското развитие, които не съвпадаха с нивото на българския градски културен

„фенотип”, оформил се едва след 1920 г. Слабото развитие на урбанизационните процеси в България до средата на XX век определя високия темп и компенсиращ характер на урбанизацията след 1950 г. Механичното увеличение на дела на градските жители до нивата на развитите западни страни не компенсира липсата на културни модели на градския живот.

3.2. София: от определянето на градските граници до свръхурбанизация

По американски модел започва изграждането на уличната мрежа на град София през първия етап на планиране на града (1879 – 1880 – 1892 – 1903). И това е една от основните идеи:

- изграждането на *ортогонална* („американска”) улична мрежа. Малките обслужващи улици са с ширина 12 метра, основните – с 15 метра, а главните булеварди – до 25 метра. Съобразяване с наличието на радиалните входящи в града улици и на околоръстния ров и вал, които се превръщат в кръгообразна улица. Така се установява новата улична система като комбинация от ортогонална и радиално-кръгова улични мрежи. Възприема се моделът на „отворената структура” чрез осигуряване на възможност за териториално нарастване на града по лъчеобразното му направление.

Без да се проследява цялостното развитие на София през четирите ѝ основни проектни периода, би било добре да бъдат отбелязани най-характерните елементи в градската морфология на града:

- от Освобождението 1881 (когато е приет т.нар. Батенбергов градоустройствен план) до войните от 1912 – 1919 (*въвеждане на система от площади – пространства, непознати в ориенталския град; установяване на центъра на върховната власт на града и държавата; начало на „зелената система” на града*);

- между двете Световни войни: 1919 – 1939/1945 (*появата на „маломерния парцел” и колективния тип жилище, институционализирано като жилищно-строителна кооперация; стратегия за овладяване на стихийните процеси в развитието на града, планът Мусман*);

- от 1945 до 1989 (*създаване на полицентрична структура – с 5 комплексни макроструктурни единици; главният градски център излиза от традиционното ядро; система от „зелени клинове”*; въвежда се в

употреба понятието агломерация с цел да се поощрят агломерационните процеси; транспортната схема на града е комбинирана – радиално-кръгова с тангенциални трасета; създава се схемата на т.нар. подземен урбанизъм;

- след 1989 (кризисна ситуация в устройственото развитие на града, породено от неспособността на градоустройствените инструменти да управляват устройственото поведение на града в променените условия).

Би било желателно обаче да се спрем по-детайлно върху два от тези градоустройствени периода: 1. Между двете Световни войни: 1919 – 1939/1945 (планът Мусман: 1938) и 2. Времето на „социалистическото строителство“ (1945 до 1989)¹.

Най-напред, защото годината 1945 е границата на две противовесни социални структури (според George P. Murdock) и общественоекономически формации – капиталистическата и социалистическата, оставяйки своя отпечатък и върху урбанизационните процеси. За София 1945 е краят на „капиталистическата урбанизация“ и начало на „социалистическата урбанизация“. Основната разлика в следвоенното градско планиране между капиталистическия *Запад* и социалистическия *Изток* на Европа се състои в идеята за тотална промяна на градския облик в хармония с принципите за социален интегритет, безкласово общество и модерен бит за масите. Оттук обаче започва идеологизацията (преди всичко в теоретичен план и извън собствената „идеология на урбанизацията“: урбанизация – дезурбанизация) на тези два типа урбанизационни процеса. Трябва обаче да се отбележи, че социалистическата урбанология (урбанизъм и урбанистика) бе не само по-толерантна към своята капиталистическа предшественица, но всъщност черпеше вдъхновението си от западните образци на архитектурна и градоустройствена модернизация. Още повече, че социалистическата урбанистичната еволюция в България, макар и повлияна от съветското градоустройство следва, ако не по идеология, то поне като форма западния урбанистичен модел.

Проектният период 1919 – 1939/1945 има един съществен съдържа-

¹ През този период са утвърдени два градоустройствени плана на столицата: единият на екип с ръководител арх. Любен Тонев (1945) и вторият (1961) – с ръководител на екип арх. Любомир Нейков.

телен акцент – Планът Мусман¹.

След двегодишен задълбочен научен анализ на София професорът изработва градоустройствен план, от който се очаква да реши всички назрели социални, транспортни, озеленителни, културни и спортни проблеми на столицата. Общинската власт иска от него „да не разширява града, а да го събере” поради липса на финанси за благоустрояването на по-големи площи. Планът „Мусман” разделя територията на София на две части – градско и извънградско ядро. Първото е с голяма плътност на застрояване, второто – с по-рехавя. Между индивидуалните жилища трябва да има много въздух и светлина. Обособена е и т.нар. зона за занаятчийски и индустриални цели, търговски кантори, учреждения². Индустриалната зона е предвидена да се развие в поречието на р. Искър и селата Обрадовци³ и Кумарица⁴. Четвъртата зона е вилна и обхваща днешните квартали „Изток” и „Лозенец”.

Планът предвижда в подножието на Витоша да се изгради Панорамен път. София трябва да се превърне в град-градина като трите зелени парка – Западният, Южният и Дървенишкият, се обединят чрез един „зелен ринг” в цялостна система⁵.

Планът „Мусман” е одобрен на 12 април 1938 г. Шест дни преди това е обнародвана наредба-закон на Столична голяма община. Отварят се пътищата за една от най-важните реформи в устройството на столицата. София образува нова административна единица, наречена Голяма София (Столична голяма община) заедно със селата Бояна, Княжево, Красно село, Горна баня, Надежда, Слатина, Дървеница и Драгалевци⁶. С

¹ Адолф Мусман (1880 – 1956) завършва архитектура в Мюнхен през 1904 г.. Главен архитект на Бремен (от 1907 г), професор по градоустройство във Висшето техническо училище в Дрезден (от 1921 г.). Директор на Германския градоустройствен институт. Член на Германската академия по градоустройство и териториално устройство (от 1938 г.). Автор на градоустройствените планове на Щутгарт и Дюселдорф. Автор на първия съвременен градоустройствен план на София 41935-1938 г.), одобрен с регулационна сила.

² **Ценкова**, Искра. Оазис, заобиколен с реки. // Тема, № 5 (224), 06–12 февруари 2006. <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=60&aid=1627>

³ През 1954 г. с. Обрадовци се обединява с Биримирци и се формира квартал Бенковски (в северните покрайнини на града).

⁴ През 1974 г. Кумарица (заедно със селата Славовци, Курило, Гниляне) влиза в състава на град Нови Искър, район на столична община. В състава на града влиза и вилната зона Изгрев, възникнала след Втората световна война.

⁵ Озеленяването на града е сред приоритетите на общината още преди приемането на плана „Мусман” през 1938 г. Още през 1933 г. започва планомерно залесяване на празните петна в града и около него, а по улиците се садят дръвчета. По това време столицата „диша” само чрез 25 зелени градини с обща площ от 645 000 кв. м (в това число е и Борисовата градина).

⁶ Към 2016 г. столичната община е съставена от 4 града и 34 села: **София, Нови Искър, Баня, Бухово**, Балша, Бистрица, Бусманци, Владая, Войнеговци, Волюяк, Герман, Горни Богров, Доброславци, Долни

присъединяването на тези осем селища се създават условия за правилното приложение на общия градоустройствен план на проф. Мусман, който зонира площ с диаметър 20 км. Предвидените в него мероприятия – изграждане на нови терени за военните казарми, на летища за учебни цели, терени за почистване на каналните води, индустриални центрове, спортни игрища, залесителен пояс, водни площи и много други, не могат да се извършат в землището на малка София.

Поставяйки София сред емблематичните концепционни градски модели на Йохан фон Тюнен, Ърнест Бърджис (6-зонов, концентричен), на Хоумър Хойт (секторен), на Едуард Улман и Чонси Харис (многоядрен), на Джефри Киърсли (концентрично-секторен) и на Джеймс Ванс (сферичнен), проф. д-р Атанас Ковачев определя софийския модел на Адолф Мусман като план, „изграден на принципа на концентричното териториално зонироване, който включва 6 зони“¹:

- „Вътрешен град“ (градско ядро) – компактна квартална структура с предимно сключено застрояване с висока плътност и средна етажност около 4 етажа;
- „Пояс“ (градска периферия) – територии около вътрешния град със свободно парцелно застрояване с ниска плътност;
- „Крайградски селищни структури“ (със зони за обитаване и труд);
- „Вилна зона“;
- „Селска зона“ (села с преобладаващи земеделски функции около София);
- „Зона за отдих и земеделско ползване“.

Несъмнено Мусмановият план е проводник на новите градоустройствени идеи, създадени в развитите европейски страни в края на XIX и началото на XX век и особено след Първата световна война, вкл. и с т.нар. хигиена на урбанизацията чрез оптималната аерация и инсолация при реконструкция на градския квартал или при строителството на компактния град. В плана обаче все още не могат да се открият в чист вид тезите на Атинската харта от 1933 г. Но пък планираният от Мусман

Богров, Долни Пасарел, Железница, Желява, Житен, Иваняне, Казичене, Клисурса, Кокаляне, Кривина, Кубратово, Кътина, Лозен, Локорско, Мало Бучино, Мирояне, Мрамор, Мърчаево, Негован, Панчарево, Плана, Подгумер, Световрачене, Чепинци и Яна.

¹ Ковачев, Атанас. Зелената система на София. Урбанистични аспекти. Pensoft, 2005, с. 103.

„градински град“ е доказателство, че и той е обсебен от идеята „градове-градини“ – най-ефикасното професионално оръжие в „битката“ между урбанисти и дезурбанисти.

След 9 септември новата общинска управа загърбва „плана Мусман“, макар че и без това Втората световна война е попречила на реализацията на този план. Но зад социалистическото загърбване на плана вече има и сериозна политическа „причина“ – проф. Мусман е... „нацистки архитект“(?).

За главен архитект на София е назначен арх. Любен Тонев, според когото на мястото на стария център трябва да се издигне нов – по съветски образец. През 1945 г. е обявен конкурс, в който участват 35 колектива. В новия център трябва да намерят място Партийният дом, Министерският съвет, ЦУМ, хотел „Балкан“ (днес „Шератон“). Министерският съвет одобрява проекта на колектив начело с арх. Любен Тонев¹. Според издаденото на 20 ноември 1951 г. постановление на МС София трябва да се сдобие с главен център в най-кратки срокове. Необходимо е сградите да са „национални по дух и социалистически по съдържание“.

Първоначалните градоустройствени решения предвиждат събарянето на *царския дворец, църквата „Св. Неделя“, Баня баши* и старата градска структура около ул. „Търговска“ и бул. „Дондуков“; предвижда се разширение на „Руски“ с унищожаване на едни от най-хубавите сгради – *Военния клуб, Австрийското и Италианското посолство* (нечия здрава мисъл спасява архитектурните паметници от унищожаване). На върха на двулъчието от „Дондуков“ и „Руски“ (сега „Цар Освободител“) трябва да застане партийен дом. Предвиждат се и 14-етажен Дом на съветите срещу Партийния дом и опера. Добре, че планът максимум не е изпълнен. Социалистическият реализъм, или по-точно – сталинизъм, се задоволява с ансамбъла на „Ларгото“ – Партийния дом, Министерството на тежката промишленост (сега Министерски съвет) и ЦУМ, Министерството на електрификацията (сега Президентство) и представителен хотел „Балкан“ („Шератон“).

Но така или иначе „главният център“, чрез който неудържимо нахлува съветският градоустройствен опит и т.нар. сталинска архитек-

¹ През 1961 г. е утвърден със закон градоустройствен план с автор арх. Любомир Нейков, който е в сила и до днес.

тура у нас, си остана социалистически само по съдържание. Може би за да отговаря на девиза: „София – образец социалистически град“. На този етап обаче, социалистически ще бъде само центърът.

Точно този „социалистически център“ коментира едно от емблематичните имена на руския урбанизъм Вячеслав Глазичев¹ с твърде голяма ирония: „За какво, с каква цел съветското градостроителство изграждаше градския център? За два дни в годината – за парад и манифестация. Именно това беше главната функция на градския център – съвсем не за съществуването на хората!“².

Въпреки че с районирането на градската територия около вторични центрове, новият градоустройствен план от септември 1945 г. до голяма степен отразява марксистката позиция на своя автор арх. Любен Тонев за пренасочване на вниманието към периферията, „еднообразна и сива (...), потънала в кал, мизерия и липса на всякакви елементарни социални условия за живот“ (според самия автор), опиращата се на него строителна програма привилегирова централните пространства на върховна политическа представителност³.

3.3. Развитие на модерни пространствени, социални, демографски и стопански процеси на територията на София

С XIX век си отива „старият“ капитализъм с неговата свободна индивидуална конкуренция, с развитата частна инициатива (на индивидуални предприемачи) и със сравнително ниска концентрация на производството и капитала. За да настъпи новият капитализъм, който концентрира в ръцете си не само средствата за производство, но и апарата на държавната управление на икономиката. Предприемачеството се превръща все повече корпоративно начинание. Но до това време е завършил и дългият и спонтанен процес на промишлена „обсада“ в покрайнините на големите градове. С неизменните до тях също спонтанно изникнали работнически гета – тъй като още от времето на Маркс и Дикенс жи-

¹ Вячеслав Леонидович Глазичев (1940 – 2012) – руски учен и общественик, доктор на изкуствата, професор на Московския архитектурен институт, член на Обществената палата, както и изследовател на архитектурното наследство, критик, преводач, публицист.

² Глазичев, В. Л. Согласование региональных, национальных и городских стратегий пространственного развития и роли городов. Доклад на пленарном заседании II Открытого градостроительного форума 28 февраля 2008 г., Новосибирск.

³ Станоева, Елица. Строежът на социалистическия град: егалитаризъм или монументализъм. // Критика и хуманизъм, кн. 42, бр. 1-2/2013

лищното строителство значително изостава от ръста на градското население. Претъпканите жилища, липсата на светли, проветриви помещения, липсата на водопровод и канализация способстват разпространението на туберкулозата и епидемии.

Кризата на жилища в големите градове е придружен от не по-малко острата транспортна криза. Конската тяга е основният превоз. Електрическият трамвай току-що е влязъл в експлоатация, а движението на автомобилите е напълно безполезна по редица причини, но най-вече заради остарялата и негодна улична мрежа (към 1900 г. метро има само в Лондон, Париж, Будапеща и Ню Йорк). Освен това в началото на XX век големите европейски градове са толкова гъсто застроени, че въпросът за строителство на нови промишлени предприятия, а и за жилищни сгради, може да бъде решен само благодарение на развитието на граничните райони или най-близко разположените малки градове и села. Така скоро градът попада в плен на сателитните градове. Така приключва ерата на монолитния мегаград.

Вниманието на градостроителите е насочено не към монументалната архитектура, а към масовото жилищно строителство. В покрайнините на градовете започват да се появяват жилищни сгради – многоетажни и нискоетажни, при това с такъв темп, че скоро започват да се оформят цели квартали. Причината за това не е в естествения прираст, а заради постоянния приток на човешки маси от селските територии или пък от икономически изостаналите градчета и села. Освен това обаче, скоростно се заселва и вътрешната, чисто градската част на столицата.

Колкото и София, да прилича на централно селище – на санджак, а според един от първите назначени висши държавни чиновници Стоян Михайловски – „на еврейско *ghetto*“¹, подобно на тези световни тенденции, макар и по-бавно, и по-мъчително, започва да се урбанистично да се променя, при това с разбиранията и подходите на българския „комунален капитализъм“².

Според автора на научната идея Румен Аврамов „*При неразвития, комунален капитализъм*” нормите на традиционното общество оказ-

¹ „На където и да се обърнеш, нечистотията и безчинията са достигнали да уподобят клетата София на един вид еврейско *ghetto*“. Цитатът е по Светлана Паунова-Мурджева, „(Пре)създаване на столицата... Вж. по-долу.

² **Аврамов**, Румен. Комуналният капитализъм. София, Фондация „Българска наука и култура“, 2007.

ват жилава съпротива срещу изискванията на пробиващата си трудно път нова капиталистическа култура – с новата, много по-важна роля на пазарните отношения, които заменят постепенно патриархалните отношения и с новата роля на гражданина“.¹ Връщайки се към проблема за особеностите на българския капитализъм, Васил Проданов развива своя теза: „Първият български капитализъм се оказва неспособен да реализира модернизационните задачи. Той няма историческо време за натрупване на капитали за ускоряване на развитието, още повече, че не разполага нито с колониите, нито с робския труд, нито с няколкото века предходно развитие, за да направи това“².

И други изследователи споделят подобни идеи за водещите стопански фактори при оформянето на модерното столично пространство и бизнес-атмосфера.

*„Избрана за столица, София беше открила изключителни възможности за стопански заетите кореняшки софийски кръгове и за новонавлизащите откън в живота на града. Тук се стичаха работоспособните предприемчиви жители на Софийска селска околия и окръг и откъде ли не из България. Бързо и стабилно се формираше основният фактор на градската икономика – нейната жизнеспособна работна сила“.*³

От 20-хиляден град през 1880 г. чрез естествен, но преди всичко чрез механичен демографски прираст през 1900 г. София брои 68 хиляди души, а след десетилетие, през 1910 г., минава стохилядната граница със своите 102 812 души. След Балканските и Първата световна война София нараства бързо и хаотично на територия.

Положението на бежанското население в България, а и в столицата (след четири бежански кризи⁴) е твърде тежко. Градът е зает от бежански потоци, махалите никнат стихийно и хаотично. Поради липса на средства българските правителства не са в състояние да осигурят на бежанците сносни условия за живот. Сключеният през 1926 г. бежански

¹ Аврамов, Румен. Комуналният капитализъм. Том 1. Размерност и едри щрихи. Капитализъм без капитал. Допирът с външния свят. София, Фондация „Българска наука и култура“, 2007.

² Проданов, Васил. Българските капитализми. В: Научни трудове на УНСС, том 3/2014

³ Паунова-Мурджева, Светлана. (Пре)създаване на столицата: Социокултурно изследване върху градоустройствените практики на София след Освобождението. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2001.

⁴ Първа бежанска вълна (1878 – 1879 г.), Втора бежанска вълна (1903 г.), Трета бежанска вълна (1913 – 1923 г.). Последната значителна вълна от бежанци пристига в България след връщането на Южна Добруджа през 1940 г. По силата на последвалия Крайовски договор 1940 г. през есента от Северна Добруджа са изселени принудително около 70 000 души българи.

заем не довежда до съществена промяна на неговото социално-икономическо положение. Бежанският заем е външен заем, взет от правителството на Царство България, чиято основна цел е да подпомогне над 250 000 българи, преселили се на територията на страната след Първата световна война. Договорът за заема е сключен на 22 декември 1926 след продължителни преговори с посредничеството и при гаранцията на Обществото на народите (ОН).

Много общински места са заграбени от безимотни преселници (16% от населението на града!), а общината не може да се грижи за благоустрояването на толкова обширна територия. От Освобождението до войните столицата се е увеличила по население 5 пъти и вече е прехвърлила 100 000 жители. През цялото време доминират мъжете, защото столицата осигурява работа главно за чиновници, военни и строители.

Неограничената физическа мобилност, неравномерното като време и място струпване на големи маси хора и трайното им усядане повдига обаче и цяла серия въпроси, свързани със санирането на градската жизнена среда: на публичните места, на жилищата, на производствените помещения, на дисциплинарните пространства; ограничаване циркулацията на болестите, улесняване на движението на хора, стоки и капитали и т.н. – проблеми, чието адекватно за новите социални конфигурации решение изисква хомогенизиране, рационализиране и оплитане на градските пространства с модерна инфраструктура¹.

Натрупването на урбанистични негативи по време на „*първия български капитализъм*“ продължават и през 45-те години „социалистическо строителство“ – едни по времето на първия (социалистически) градоустройствен план на София (1945) и други – по време на втория Общ градоустройствен план (1961):

- системното настъпление срещу зелената система;
- прекомерното уплътняване, високо и неекологично застрояване в първоначално изградените нормални жилищни комплекси и в други територии, при нарушено съжителство и функции;
- неспирният наплив на външни посетители и автомобили, задръстванията, лошата организация на движението, неподдържането на изградените фондове и чистотата в столицата;

¹ Паунова-Мурджева, Светлана. (Пре)създаване на столицата...

- натрапеното замърсяващо доменно и химическо производство в МК „Кремиковци”, осъществявано по технологии от XIX век;

- сивотата и едропанелното строителство, също наложено отвън¹.

Тъй като върху урбанистично-депресивните проблеми на столицата ще се спрем детайлно по-долу, тук все пак ще трябва да се открият и някои положителни аспекти в урбанистичната еволюция на София:

- Изграждане на благоустроени и топлофицирани жилищни комплекси;

- Големи градски паркове, зелени ареали, насочени към оградните планини, река Искър и озеленяване по трасето на бъдещия канал „Панчарево-Павлово”, който, за съжаление, не бе реализиран;

- Използване и развитие на радиално-кръговата транспортно-комуникационна система, организиране на околновръстен път, както и на удобни въздушна и жп връзки;

- Създаване на първите, значително по обхват и съдържание, производствени градски зони „Илиянци” и „Гара Искър”, проектирани цялостно, както и на по-малки зони, свързани с промишлените предприятия и стопанското обслужване;

- Осигуряване на резервни територии за жилищно строителство и обществено обслужване. Създаване на условия за административно-териториалното райониране на града;

- Постигане на оптимални технико-икономически показатели за милионния столичен град, на оптимално застрояване и плътност на обитаване в цялата столица².

За всичко непостигнато в българската урбанизация вероятно се отнася ироничната бележка на американския икономист Александър Гершенкрон (1904 – 1974): *„основната ценност на българския опит се намира във факта, че той в най-висока степен предполага понятието за пропуснатата възможност”*³.

...И така до четвъртия етап на урбанистичната еволюция на столичния град, за който „еволуция“ вече едва ли е най-доброто определение!

¹ Систематизацията е на **Петров**, Светослав. Териториалното устройство на столицата и софийски регион. // Геополитика, № 2, 2011. <http://geopolitica.eu/2011/broi22011/1067>

² **Паунова-Мурджева**, Светлана. (Пре)създаване на столицата...

³ **Gershenkron, A.** Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1962, p. 362.

А може би това са възможностите на „втория български капитализъм“¹, който се появява във времето на глобална неолиберална вълна и в значителна степен разрушава държавата и рязко снижава ефективността на институциите. За разлика от него първият български капитализъм се опитва да се опира на силна държава, особено след 1934 г.

3.4. Пространствена сегрегация и градски упадък на територията на София

През последните 25 години градовете на България се превърнаха в изключително лош пример за градска деградация с всички и симптоми и форми, „преболедувани“ от развитите страни в десетилетията между 60-те до 80-те години на XX век. Както и на Запад основните фактори за деградация на градовете и техни райони у нас са деиндустриализацията, депопулацията, безработицата, липсата на поддръжка, пренасочването на инвестициите към по-перспективни райони и проекти, липсата на цялостна урбанизационна политика.

София е единственият град в България, чиито проблеми на градски упадък са сравними по вид и мащаб с урбанистично-депресивните пространства на развитите страни. Отделни елементи за градска депресия за съжаление са разпръснати из цялата територия на града и агломерацията.

В пространствен аспект силно изявена е несиметричността на градската територия, която гравитира край предпланинските части на Витоша, за сметка на северните старопланински райони. Разбира се исторически градът е бил по-близо до Витоша, но по време на пространствената експанзия в последните седемдесет години София е разделена аналогично на британското „*ийст сайд* – *уест сайд*“, на южна и северна част. Това утвърдило се неформално пространствено деление е деление на престиж. По оста север-юг може да се проследи посоката и степените на престижа, пространствената сегрегация: кв. Бояна – кв. Бенковски. Без съмнение наложилата се пространствена схема на столицата през XX век е небалансирана и предоставя възможности за пространствено развитие в северна посока. Допълнителен фактор за подобна перспектива е и деиндустриализацията през последните две десетилетия в северното софийско поле. Напълно резонно тази пространствена дисхармония е

¹ Проданов, Васил. Българските капитализми...

залегнала като основа на Интегрирания план за градско устойчиво възстановяване и развитие на София 2014 – 2020 г. В този аспект, внимание заслужава фактът, че дори периодът на комунистическо управление не бе в състояние да елиминира напълно пространственото разединение – кв. Бояна, кв. Лозенец и жк Изток бяха като запазена градска територия за привилегирани.

На територията на София се наблюдават различни райони на сегрегация, които се оформят след 1990 г. До голяма степен това се дължи на процесите, протичащи в цяла Източна Европа и са съотнесими с градове в преход. Районите, оформили се като непрестижни, страдат от липса на инвестиционен интерес и други форми на *ърбън байъс*, докато при по-добрите райони презастрояването, пренаселването доведе до деградация на средата и начална форма на *гетоизация*. Съпътстващите стопански процеси на това развитие са същите както на Запад, но в по-малки, по-наши мащаби.

Стопанските процеси, развиващи се в условията на градски упадък, в това число и наблюдаваните в София през последните две десетилетия са:

- Интензивна миграция на стопанска дейност;
- „Емиграция“ на легалния стопански сектор;
- „Имиграция“ на сива икономика;
- Засилване на специфични сектори на търговията и услугите, свързани с повишаване на риска: охрана, търговия на оръжие и средства за лична отбрана, търговия с лекарства, търговия с алкохол и тютюн, хазарт, готови храни за дома, търговия със стоки втора употреба.
- Закриване на комунални услуги;
- Закриване на важни услуги по поддръжка на инфраструктура;
- Закриване на социално важни дейности на третичния сектор – здравеопазване, образование, култура;
- Установяване на все по-висока и продължителна безработица;
- Практики на инвестиционно въздържане;

Както навсякъде в големите градове на Запада и в българските градове в годините на преход се развиха миграционни стопански тенденции, както по отношение на секторите на националното стопанство,

така и в секторите на градската икономика. Старите индустриални зони на големите градове бяха напуснати от тежките отрасли, а в градската икономика се наблюдава раздвижване между районите в строителството и услугите в унисон със зараждащата се пространствена сегрегация. Най-ярък пример за тези процеси е най-големият град София. Може да бъде лесно проследено тенденцията в новото строителство – качество и приоритети (сигурност, пространство, комуникации). Престижните райони на столицата вече разполагат с по-качествено изпълнени (включително архитектурно-дизайнерски) и сегрегирани жилищни комплекси. В най-престижните от тях приоритет в услугите са сигурност, чистота. В непрестижните жилищни райони се наблюдава бърза смяна на емигриращ легален бизнес с полулегален, свързан със сферата на т.нар. „данък вреди/порок“ (the sin tax). „Sin tax“ е завишената акцизна ставка върху вредните за здравето и обществото субстанции, стоки и услуги (алкохол, тютюн, хазарт и др.).

Но един от най-ярките феномени на процеса на градски упадък е рязко увеличаване в западащите райони на търсенето в син-такс сектора. Тъй като поради по-високия данък и цените са високи, това води до развитие на сив, полулегален и нелегален сектор. Но не е задължително да е част от сивия сектор, което зависи обикновено от законодателната рамка на региона или страната. Освен увеличаването на сивия сектор на „вредни“¹, се наблюдава и развитието на бизнес, който по принцип е „нарба“ – като частната охранителна дейност; търговията с лекарства, която може да включва нерегламентирано предлагане на най-различни субстанции, най-често седативи, приспивателни и др. Така се очертава един широк набор от сектори и дейности, които мигрират в посока на деградиращи градски райони и запълващи освободени пазарни ниши.

В крайна фаза на деградация на един градски район и трайното установяване в него на престъпност и нелегален бизнес, местната власт е принудена към крайни действия. Те включват най-общо – принудително „изключване“ и изселване (planned shrinkage) и премахване на наличната инфраструктура (shrink to survive), след което в градската тъкан се появява парадоксалното явление „градска прерия“. Примерите в това отношение са основно от тоталитарно управлявани страни от Третия свят

¹ Вредните за здравето и обществото субстанции, стоки и услуги (алкохол, тютюн, хазарт и др.)

(Зимбабве, Operation Murambatsvina¹) и от САЩ (Детройт, Мичиган; Бентън харбър, Мичиган; Йънгстаун, Охайо и други градове от т.нар. *ръст белт*²).

Друга посока на развитие е изграждането на нови и луксозни предградийни квартали и малки жилищни комплекси, пред и зад Южната дъга на околоръстния път (до кв. Симеоново, кв. Манастирски ливади), в по-старите витошки квартали (Бояна, Бистрица, Драгалевци), Горна баня (в полите на Люлин) и преоформянето на близките села като престижни ексърбия (Горни Лозен, Долни Лозен, Нови хан, Герман, Панчарево, Кокаляне и др.). Към тези престижни предградия се насочи онази част от столичното население, което в годините на прехода придоби отличаващо се от общото ниво ръст на доходите. Правят впечатление някои незаконно „усвоени“ и затворени с бариери и специален режим на пропускане части от обществената инфраструктура в тези ексклузивни райони.

Както беше казано по-горе псевдо-индивидуализацията на новите жилищни сгради и комплекси чрез названия, повечето от които английски (*Residence, Apartments, Residential Park, Park & Spa, Gardens, Resort и др.*), не е непременно свързан с участието на чужд инвеститор, но легитимира претенциите на строителя за качество, престиж и лукс.

Фигура 24а и 24б

Има достатъчно причини да се твърди, че развитието на ексклузивни градски райони се отразява положително или негативно върху общото развитие на българските градове, въпреки че мащабите им не надхвърлят засега по-старите панелни комплекси. Не рядко тяхното изграждане не е съпроводено с подобряване на ограждащата и обслужващата ги техническа инфраструктура.

За останалата *неексклузивна* територия на градовете у нас, през последните 25 години е характерен относителен хаос на пререструктурирането на градското пространство. Една много силна тенденция на „*комерсиална субурбанизация*“³ на по-големите български градове е свързана със строителството на бизнес райони, молове, магазини на междуна-

¹ Operation Murambatsvina – най-мощната правителствена акция по премахване на бедни предградия в Света до момента. 2005 г. Хараре, Зимбабве.

² The Rust Belt – поясът от градове на старата тежка индустрия на САЩ на територията на няколко щата – Мичиган, Илинойс, Индиана, Охайо, Пенсилвания, 3. Вирджиния.

³ Commercial suburbanization – процес на масово изнасяне на търговски комплекси и офиси в градската периферия.

родни вериги и търговски комплекси в околоръстните зони – т.нар. *стопански експърбия* (тенденция, започнала от САЩ през 60-те години на ХХ век и пренесена в Западна Европа в средата на 70-те. Към този вид субурбанизация се отнасят и т.нар. бизнес-паркове, които за сега у нас не са много).

Българският „*принос*” е свързан с процесите на възстановяване на собствеността върху земята, продажба и корпоратизация, застрояването на междублоковите пространства, не рядко на паркови зони. При пре-застрояване се допусна неприсъща за България (и за развитите страни) висока географска гъстота на населението в тези райони и произтичащи от това затруднения: претоварване на комуналната и транспортна инфраструктура; претовареност на градския транспорт; поради липсата на пространства за паркиране – завземане на зелени площи и детски площадки.

Таблицы 10 и 11

От данните на НСИ за 2014 г. се вижда, че зоните с най-висока гъстота са: ж.к. „*Белите брези*“ – $\approx 24\,000$ д/км², жк „*Люлин*“ 6 и 10 ($\approx 19\,000$ д/км²), жк „*Света Троица*“ ($\approx 19\,000$), жк „*Илинден*“ ($\approx 19\,000$) и жк „*Младост*“ 1,2,3 ($\approx 17\,000$). Това са и районите с най-голямо ново жилищно строителство във вътрешно-кварталните пространства на по-старите жк.

Фигура № 25а, 25б, 26

Наблюдава се засилване на пространствената сегрегация на София, извън по-отдавна сегрегираните райони с компактно ромско население. Тази сегрегация е ясно видима при сравнение на цените на жилищата (особено по-старите) в отделните райони.

Таблица 9

Районите и квартали *Люлин, Бенковски, Левски, Толстой, Света Троица* и др. са сред непрестижните и към тях се насочват имигрантите с по-ниски възможности от страната, търсещи работа и реализация в София. В градското ядро подобен непрестижен жилищен район е заключен в периметъра на Женския пазар между булевард „*Княгиня Мария Луиза*”, ул. „*Опълченска*”, бул. „*Сливница*” и ул. „*Пиротска*”. Около ядрото на този район – „*Женски пазар*” (реновиран основно през 2014 г.), още от времето на социализма се наблюдава трайно усядане на бизнес и на имигранти от югозападна Азия (Ирак, Сирия, Йемен, Афганистан), а

след 1990-а и 2000-а има засилване на тази тенденция и приток на имигранти от други региони (Северна Африка). Голяма част от имигрантите използват София като трансферен пункт в посока Западна и Централна Европа, но всъщност не разполагаме със статистика на броя продължаващите, оставащите чужденци, както и продължителността на временен престой.

Старият сграден фонд и инфраструктура на района, способстващи за по-ниски цени на наемите на жилища и търговска площ, евтини хотели и хостели водят до създаване на условия за концентрацията в района на полулегален и нелегален бизнес, престъпност, търговия с наркотици.

В споменатия район се наблюдава явен сграден и инфраструктурен *ърбън блайт* – саморазрушаващи се постройки и части от сгради, нарушена цялост на пешеходните и пътни настилки. Друг по-малък район, близо до центъра на столицата, носещ характеристики на вътрешно гето, но с изразен етнически елемент е районът около бул. „Константин Величков”.

Трябва обаче ясно да се разграничи индустриалният и жилищен *ърбън блайт*. Както причините и последиците от тях. Промисленият *ърбън блайт* е изцяло продукт на развитие на пространствените и други стопански отношения, локацията на производството. Той се движи от общите макроикономически процеси и е по-скоро закономерност на икономическото развитие, а не страничен ефект. Преструктуриране и динамика винаги ще има в стопанството и съответно в стопанските пространствени отношения.

Що се отнася до проблема „жилищен *ърбън блайт*“, според данни на Столичната община числото на опасните сгради в София се движи между 300 и 700. Около 30 на сто от тях са общински, останалите са частни, а малък брой са държавни. Най-много потенциални сградубийци има в район „Възраждане“, където те са над 100. На второ място се нарежда „Оборище“, а на трето – „Сердика“. Рекорд на изоставени постройки държи районът между булевардите „Тодор Александров“, „Сливница“, „Мария Луиза“ и „Константин Величков“ сочат данните на звеното за строителен контрол в общината. Въпреки тази печална статистика рядко има резултати от предписанията, които се дават от администрацията на частни собственици.

Повечето от опасните сгради са строени в началото на миналия век – 20-те и 30-те години на XX век, но са с лошо планиране и строителна конструкция и не са поддържани с години. Особена опасност представляват фасадите на някои стари сгради, с които често стават инциденти. Друг известен проблем са изоставените сгради-паметници на културата, част от които са частни и собствениците им не могат да си позволят скъпата реконструкция.

Опасните сгради съвсем не са проблем само на София. Старата столица Велико Търново следва класацията с около 200 потенциални „сгради убийци“. В Пловдив преброяването сочи 500 опасни постройки само в центъра, за Русе цифрата е около 30¹.

Както ясно може да се види в приложенията, на територията на няколко столични района се припокриват някои от основните показатели за градски упадък: стар жилищен фонд, ниски цени и наеми на жилища, инвестиционна непривлекателност, висока безработица, нисък доход, етническа сегрегация. Това са районите: Красна поляна, Илинден, Възраждане, Люлин. Остарелият и зле поддържан жилищен фон на тези райони е от два периода: до 1960-те и след него до 1990-те, когато са построени основната част от панелните жилищни сгради. За отбелязване е ниският брой на новопостроени жилища в тези райони след 1990-а, в сравнение с останалите столични райони.

С най-голям комплекс от показатели за градски упадък се откроява район Красна поляна (**таблица 10 – 15**). Високо ниво на етническа сегрегация, сегрегация на население с по-ниски доходи от средните за домакинствата в София, най-ниска степен на образование и квалификация, остаряла и деградирала инфраструктура жилищна и обществена.

3.4.1. Признаци на градски упадък на територията на София

Както подчертахме във втора глава (раздел 2.3.) при определението на градско пространствено неравенство, двата негови водещи компонента – съкращаване на жизненото пространство и намаляваща мобилност са все по-силно изразени на територията на столичния град. Новото жилищно строителство е ярък пример в това отношение: сливане на общи и индивидуални площи – увеличаване на ефекта от икономията от

¹ <http://www.duma.bg/node/53359>

мащаба за инвеститора – намаляване на индивидуалното и общо пространство. В панелните предградия, строителството в свободните и зелени пространства представя най-мощното съкращаване на общото жизнено пространство. Липсата на алтернатива при избора на място, все повече засилва и очертава тенденциите на пространствена сегрегация.

Интерес за нас представлява едно българско изследване: „Достъпът до култура в крайните квартали на София“¹

„Големите културни събития, включително и културните улични перформънси, без значение наши или продукт на европейски културен обмен се презентират в подходяща за целта среда – в центъра на града. Гражданите с различна възраст, образование, социален статус, живеещи в различни райони на София нямат възможности за активно участие в културния живот на града, както за професионалното участие така и в многообразието от любителски форми.

Какво е състоянието на културната инфраструктура извън центъра на града днес? Има ли база, която може да надграждаме, или за да постигнем целите на Стратегията трябва да започнем с подготовка на нови културни проекти?

Настояща база няма. Крайградските райони на столицата са далече от културните събития, защото в тях НЯМА културна инфраструктура.“

Липсата или силното ограничаване на достъпа до култура е вероятно най-мощният от негативните процеси, производни на пространствената сегрегация.

За целите на настоящото изследване, намираме, че е необходимо откриване на комплексен модел на София, който в най-голяма степен да се доближава до спецификата на териториалната структура на столицата. Такъв приблизителен модел е мултиядрения пространствен модел „Харис-Улман“ на американските икономгеографи Чонси Харис² и Едуард Улман³. Той е предложен като по-съвършен и близък до комплексността на големите градове модел на развитие на градската територия в

¹ Гочева, Д. Достъпът до култура в крайните квартали на София <http://www.cross.bg/sofiya-kulturni-kulturnata-1483575.html#ixzz43cUhuCht>

² Chauncy Dennison Harris (1914 – 2003), американски географ, урбанист и съветолог, пионер на съвременната географска наука за града. Неговите фундаментални трудове са „Природата на градовете“ и „Функционална класификация на градовете в САЩ“.

³ Edward Louis Ullman (1912 – 1976), американски географ, един от основателите на съвременната география на транспорта. Той пръв от американските географи (1941) популяризира и използва теорията за централните места на Валтер Кристалер.

сравнение с концентричните и секторни модели с висока степен на генерализация. Моделът разчита на формулата за *търговско-стопанска гравитация*:

$$I_{i,j} = \frac{P_i P_j}{d_{i,j}^\beta}$$

$I_{i,j}$ = ниво на търговски обмен (гравитация) между селищата i и j ;

P_i = население на i ;

P_j = население на j ;

$D_{i,j}$ = разстояние между i и j ;

β = фактор на противодействие;

Идеята за мощното влияние на процесите на стопанско-социална гравитация е издигната от В. Кристалер през 1933 г. в теория на централните места (подробно разгледана в първа глава), при анализа на водещите фактори за развитие на селищната мрежа на Бавария.

Според Харис и Улман¹ градовете не се развиват и не нарастват кръгово около един център, а се развиват, гравитирайки около няколко ядра на пространствени кумулативни зони. Всяко ядро е относително самостоятелно в развитието си. Това се подкрепя особено силно от епохата на висока пространствена мобилност чрез личните автомобили и диверсификация на градския транспорт. Тази повишена градска мобилност на работната сила води до по-висока степен на пространствена специализация и сегрегация. Основните причина за възникване на конкретни градски ядра на развитие са:

- Стопанска дейност, изискваща транспортна достъпност: пристанища, гари, летища и магистрали, което води до понижаване на транспортните разходи;
- За много дейности е жизнено важно да бъдат пространствено отделени: летищата от жилищните квартали; парковете и зоните за отдих от индустрията и т. н.;
- За други дейности е предимство клъстерирането и технологичната пространствена близост;
- Някои дейности са ясно ориентирани пространствено – произ-

¹ Harris C. D. and Ullman E. L. The nature of cities // Annals of the American Academy of Political and Social Science, 1945, 242: 7-17;

водства нуждаещи се от вода; ЦБР, за който са важни държавни и общински институции; БР, които разчитат на транспортна достъпност;

- Някои дейности разчитат на максимално възможна пространствена отдалеченост от други;
- Дейности за които водещ фактор е ниската цената на земята;

Този модел успешно може да покаже формите и границите на градска пространствена диференциация, която не съвпада с районното административно деление. Пространствените ядра на София са ясно очертани в ОУП на града:

- Същински/идеален център – държавни институции, образователни, научни и културни институти, национален и регионален бизнес, жилищна зона и вътрешно гето;
- широк център (т.нар. преходна зона – основно жилищна и търговска зона),
- предградия първо поколение (основно панелни ж. к.); търговия, транспорт, комунални услуги;
- предградия второ поколение (след 1980-а) и
- предградия трето поколение след 1990 г., и застрояване на реституирани площи във вътрешните пространства но панелни жк комплекси;
- външни предградия (главно витошка яка), зони на функционални външни предградия (градове, села и вилни зони).

Имаме силно изразено съвпадение на пространственото разпределение на функционалните зони на столицата и мултиядрения модел: централен бизнес район (CBD), вътрешно гето (ясно разграничимо, но малко по мащаб), преходна жилищно-бизнес зона и периферия съставена секторно от по-високо и по-ниско престижни предградийни жилищни и бизнес зони.

Сполучливо разпръснатите по центъра зони на гетоизация са наречени „джобове на бедност“ от Б. Захариев (2013). За разлика от типичните вътрешни гета в развитите страни, на територията на София се наблюдават подобни микроформи, но с ясно изразени признаци:

- етническа сегрегация;
- безработица;

- ниска степен на образование и квалификация;
- инфраструктурна деградация;
- сив сектор на дребна търговия и услуги;

Както се вижда в данните за София по райони (*в приложенията – таблици №13 – 18*) пространствената сегрегация на градската територия на столицата е основно подоходна и етническа и то по отношение на конкретен етнос – ромският.

За разлика от тях, в част от предградията (ж.к.) се наблюдават съвсем различни признаци и процеси:

- презастрояване;
- претоварена на инфраструктура;
- претоварен сектор на комуналните услуги;
- претоварване на обществено пространство;
- миграция.

Дългогодишните натрупвания на процесите на упадък са довели до сложни за разрешаване проблеми в редица квартали на София, които през последните двайсет и пет години са в процес на постоянна пространствена сегрегация. Едно от радикалните решения на пространствени проблеми е план за пространствено развитие в

В ИПГВР¹ (интегриран план 2013 – 2020 г.) са отбелязани приоритетите, изведени на базата на главните фактори и зони на упадък.

Основни изводи и насоки на ИПГВР (приложения):

Столичната община – административен, икономически и политически център на Република България:

- съсредоточава 1/5 от населението на страната;
- броят на жителите на общината е 1 427 хил.;
- от тях в град София живеят 93%;
- общо само 7% живеят в останалите три града – Нови Искър, Банкя и Бухово и 34-те села на общината;

В град София статистиката отчита:

- свръхконцентрация на хора и дейности;
- проблеми в централните части с;
- трафика и задръстванията;
- паркирането;

¹ „Интегриран план за градско възстановяване и развитие на град София“.

- недостига на пространство за спорт и отдих;
- Общинската управа* непрекъснато инвестира в:
- благоустрояване на средата;
- подобряване на публичния транспорт и услугите.

Градът става по-привлекателен, но новите жители възпроизвеждат проблемите с обслужването.

Много софиянци биха желали да живеят в нискоетажни къщи с двор.

След реституцията в началото на 90-те години, подвитошката яка беше застроена без да се следва ясна обща концепция, „***на парче***“.

Резултатите са видими, трайни и мъчно поправими:

- загубени са зелените връзки на градските паркове с планината Витоша;
- нови тесни и криви улички;
- конфликтна пешеходна достъпност;
- няма пространство за канализация и благоустройство;
- няма удобно разположени нови училища и медицински центрове;
- всички са зависими от автомобилите;

Така възниква изразът „***гетото на богатите***“ в София.

Желанието за къща с двор има и друго възможно решение: в по-малките населени места в районите:

Банкя, Нови Искър, Панчарево...

Всяко от тях има:

- повече пространство;
- по-чист въздух и зеленина;
- базова инфраструктура;
- детски градини, училища и читалища;

Смяната на икономическия профил на общината доведе до:

- загуба на работни места, особено в северните райони;
- застаряване на населението;
- необходимост от закриване на някои детски градини и училища.

Гъвкавото решение: интегрирано обслужване чрез групиране на селища за оптимизиране на баланса стандарт – публични разходи за социални дейности;

Водещи принципни положения на общия устройствен план (ОУП) на столична община са:

- преодоляването на урбанистичния моноцентризъм;
- преход към стройна система от подцентрове под формата на „*концентрирана деконцентрация*“;
- приоретизация на целите пред общината;
- развитие към по-балансиран и устойчив градски форми, с подкрепа за компактният растеж на по-малките селища;
- осигуряване на гъвкавост чрез стимулиране на местната икономика и запазване на техния характер и среда.

От горното може да се направи изводът, че от досегашното развитие на София, главно в периода 1945 – 1990 г., са се наслоили неравномерности в разпределението на територията, които са в основата на пространствената сегрегация в годините на прехода. Централна роля имат големите по население и площ панелни предградия, съставлящи 75% от населението на столичната община. Процесите, протичащи в тези зони са определящи за цялостната урбанизация от последните години.

В края на 2011г. в София се проведе Европейския конгрес на Световната федерация за недвижими имоти (FIABCI) и XVII конференция на Централноевропейската мрежа на агенциите за недвижими имоти (CEREAN) на тема „*Демографските тенденции в Европа – предизвикателства и възможности*“. За целите на настоящото изследване, могат да се приложат следните изводи:

- ✓ измененията в демографската структура са основна заплаха за пазара на труда и играят решаваща роля в засилването на вътрешноградската и междурегионалната сегрегация;
- ✓ в зависимост от демографската характеристика и икономическата активност на населението, могат да се формулират три основни типа градове:
 - с голяма „икономическа мощ“ и силно увеличаване на населението – „динамично развиващ се град“ / *dynamically*

growing urban area;

- със стабилна икономика и стабилни стойности на населението (с леки понижавания или повишавания) – „група на стабилните“ / *stable urban area;*
- с ясно изявено демографско свиване и/или застаряване и в икономически упадък – „свиващи се градове“ / *urban areas of complex shrinkage;*

Голяма част от българските градове попадат в третия тип, т.е. „свиващи се“, депопулизирани. Освен политика към икономическо възстановяване, тези градове следва да се адаптират към „частичния срив на излишната инфраструктура, излишните жилища и намалените потребности в сферата на обществените услуги. Необходимо е да се работи за „ново равновесие в по-малък мащаб“.

Забавянето на необходимите действия за адекватно проучване на проблематиката и разработване на приложими политики за облекчаване на последиците, ще задълбочи проявленията. Като начало е необходимо запознаване с направените проучвания и анализи в световен мащаб, включващи и нашата страна. Необходимо е да се обърне сериозно внимание на демографската структура и динамика, икономическата активност на пазарите, прогнозите в икономическите отрасли.

Понятието „градско свиване“ (*shrinking city*), било то на пазари, сфери на влияние, територия, финансов ресурс и други, води до негативно отношение към явлението. Усвояване на нови територии за експанзивното застрояване на периферни райони за обитаване, пътна инфраструктура и фаворизиране на автомобилния транспорт са прояви на една *неустойчива* тенденция в развитието. Идеята за експанзия е дълбоко вкоренена в съвременната българска урбанистична и градоустройствена практика – *няма* урбанистична стратегия, устройствена схема или план, без предвиждане на териториални разширения с цел урбанизация на селищата.

Необосновано нарастват застроените градски площи – жилищни, търговски и друга инфраструктура в сектори и територии, в които не се очаква икономически приоритет в дългосрочен план.

3.4.2. Упадък на градския център на София

Както многократно вече стана дума, в България през последните 25 години се развиват динамично процесите на градски упадък, засегнали отдавна големите градове на развития Запад. Гетото е място в града с деградираща инфраструктура и ниски социално-икономически показатели. Може също да се използва понятието пространствена или „топологична бедност“ – т.е. амортизиране на пространствения капитал на общността, при което публичните пространства губят човешко присъствие и стават по-затворени. Такива затворени пространства, от своя страна, трябва да компенсират в себе си липсващата свързаност с други пространства. Това става чрез усложняване на собствената топология, чрез създаване на още по-гъста плетеница от преходи и пространства.¹ Подобно развитие намалява интегрираността и превръща гетото в нещо като убежище – лабиринт от пространствени структури, които не водят никъде другаде.² Това е механизъм на произвеждане на само-сегрегация и изолиране на локации без преминаващи външни връзки и е в основата на процеса на социална гетоизация.³ В нискофункционалността на гетата подобно наслагване не се получава и наличните в гетото малобройни дейности са непълноценни в много отношения; нещо което се вижда по самото състояние на техническата инфраструктурата.

Специфичен белег на българската градска депресия са ограничените мащаби на деградация, които са следствие от сравнително високата степен на хомогенност, по-малобройно население, по-млада градска инфраструктура (най-старата е от 1920-те) в сравнение със старите европейски индустриални центрове; липса на интензивен чуждестранен имиграционен приток. Въпреки това с основание може да се защити тезата за наличие на изразено вътрешно гето (упадък на градския център/inner city).

Признаци за наличие на вътрешно гето са:

- дефицит в поддръжката и инвестиране в морално остаряла инфраструктура;
- над средната за града гъстота на обитаване;

¹ **Захариев**, Боян. Взривяването на града: формиране на нова пространствена периферност в София през призмата на някои урбанистични идеи на Анри Льофевр. // Критика и хуманизъм, кн. 42, № 1 – 2, 2013.

² **Грекова**, Майя. Ромите в София: от изолация към интеграция? София, Изток-Запад, 2008.

³ **Hillier**, B. and A. Penn. Environment and Planning In: Planning and Design, 1993, volume 20, p. 29 – 66.

- търсене на наемни жилища и търговска площ от конкретен етнос или социална група;
- по-висока от средната безработица;
- по-високи от средните за градовете показатели за бедност и социално изключване;
- липса на сигурни и благоустроени обществени пространства;

факторите:

- емиграция/депопулация;
- липса на инвестиционен интерес;
- деградация на инфраструктурата;
- инвестиционна незаинтересованост;

Дефицитът в поддръжката или в подмяната на амортизираната инфраструктура е началото и края на процеса на гетоизация. Липсата на стопанска перспектива, която в пространствен аспект се означава от тенденцията на миграция-напускане, обезмисля инвестиционния интерес и води до поддържане в постепенен упадък, доколкото има възможности удължаване на експлоатацията на амортизиращата се инфраструктура.

Една от отличителните характеристики на вътрешното гето е заселването му с външни имигранти. Това е изведено като един от законите на миграцията още в края на 19 век от *Ернст Георг Равенщайн*¹: колкото по-голяма е дистанцията, толкова повече имигрантите се заселват в централните градски зони². Следващ закон на *Равенщайн* е, че преди да се интегрират /ако изобщо това е цел на имигрантите/ новодошлите се заселват във временни буферни жилищни зони, които обичайно са гета с нисък стандарт и степен на деградация. Подобна буферна зона за София играе обособеното вътрешно гето. Основната разлика е в мащабите на *софийското вътрешно гето*, в сравнение с тези в централна и З. Европа. За разлика от българските вътрешни икономически мигранти, които се заселват в панелните комплекси, външните икономически имигранти (главно от страни от *Югозападна Азия и Северна Африка*), поне временно се концентрират в зоната, очертана от булевардите „Сливница“, „Христо Ботев“, „Ал. Тодоров“, ул. „Опълченска“ и по-конкретно по улиците „Дж. Вашингтон“, „Цар Симеон“, „Лозенград“, „Княз Борис“,

¹ Ернст Георг Равенщайн (Ernst Georg Ravenstein, 1834 – 1913) е немско-британски географ и картограф.

² **Ravenstein** Ernst Georg. The laws of migration. London, 1876.

„Екзарх Йосиф“, „Пиротска“. В този район се наблюдава и най-високата концентрация на стопанска активност на имигранти от предна Азия, като: търговия електроника, електро и авточасти с неоригинален произход; търговия на облекло и обувки, храни и подправки азиатско производство. Голям е броят на старите, рушащи се сгради и вътрешни дворове, част от които са приспособени за хостели и квартири. По данни на МВР София нелегално пребиваващите чужди граждани в района варират между 500 и 2 000 души.

Спорадичността и пространствената разпокъсаност на явлението *вътрешно гето* в гр. София е предпоставка за по-лесно справяне с проблема. За примери в този пространствен аспект могат да се видят масивните вътрешни гета на САЩ, Франция, Великобритания, които са трудни за достъп дори от органите на реда. Сравнително малките по площ „джобове на бедност“ в София (както сполучлива ги определя Б. Захариев) са по-податливи на административна и градоустройствена намеса.

Неизбежен фактор и признак на вътрешното гето е морално остаряла и неподдържана, частично или тотално деградирала инфраструктура. Част от района се намира върху територията на т.нар. „Кюлюците“ (или *Кюлюците*). Историческото име на квартал в източната част на Стара София. Преди Освобождението кварталът е зает от обширни градини и бостани и е незастроен. Тук се намира и „позорното“ гробище на София от този период. Частта източно от бул. „Васил Левски“ се застроява едва около Първата световна война. През периода на социалистическа урбанизация, този район на столицата, бе един от малкото в страната, в които не настъпиха сериозни реновативни градоустройствени програми. Силен признак е и хаотичното приспособяване на жизненото и бизнес пространство. Търговските и складови площи са винаги по-малки от необходимото, затова има приспособяване на помещения за стопанско или битово използване; има съчетание на битово и работно пространство; в малките работни пространства за търговия, услуги и производство се наблюдават „суешоп“ елементи.

Елементите на *суешоп*-производствена среда в сферата на услугите и търговията са сред най-убедителните показатели за присъствие на вътрешно гето. За българските градски условия, те представляват най-общо работни и търговски помещения със следните характеристики:

- морално остаряла и деградирала застроена площ;
- морално остаряла и деградирала производствена инфраструктура;
- морално остаряла производствена техника;
- опасно деградирала комунална инфраструктура (ВиК, отопление);
- липса на естествена светлина или неподходящо изкуствено осветление;
- недобра аерация на помещението и температура;
- липса на пространство;
- приспособяване на несвойствени площи, елементи и материали;
- обслужване на по-бедният сегмент потребители;

Според законите на Равенщайн имигрантите първоначално се заселват в буферни предградийни зони, където преживяват период на адаптация преди да се адаптират, да се интегрират и разпръснат. Поради временното си положение те се въздържат да инвестират в средата си. Знаейки това, собствениците на жилищната инфраструктура също се въздържат от подобрения на средата. Същото се отнася и за имигрантския бизнес – „временно“ ситуиране в преходна зона. Такъв е случаят с имигрантския бизнес – често с идеята за предстоящо разширяване и непрекъснато избягващ инвестиция в рехабилитация на инфраструктурата. Пример – няколкото съсредоточия в центъра като това около „женския пазар“.

Деградиралата инфраструктура в много случаи е препятствие пред сферата на комуналното обслужване, особено в поддържане на хигиената на общите части. Обществените пространства са непривлекателни и често са „превзети“ за бизнес цели.

Микрорайоните на чиято територия се развиват процесите на гетоизация, стават непривлекателни за легалния бизнес, а сивия сектор не инвестира в подобряване на инфраструктура. Така проблемите на общественото пространство на този район е изоставен изцяло на общенската инициатива, която повлияна от интереси към други райони, загърбва проблемите на вътрешното гето.

Няма как да не бъде изтъкната една ярка особеност в процеса на гетоизация, развитието на вътрешни гета и „джобове“ на градски упа-

дък. Това явление отдавна се е утвърдило в ърбън икономикса с термина „*ghetto tax*“. С него се означава парадоксалната ситуация при която най-бедните градски жители – населяващи гета имат по-високи от средните за града цени на жилища, стоки и услуги. Тук се натрапва една асоциация, един своеобразен стопански редуktivизъм на макро ниво, *self-similarity* ситуация на България – като население с най-ниски доходи в ЕС, българите имат едни от най-високите цени (паритетни и абсолютни) на много базисни стоки и услуги. Явни примери за това е не само паритетът на покупателната способност, но и фактът, че стоки и услуги на български производители (фармацевтика, енергетика, горива) с монополно положение, са по-високи на територията на България, отколкото когато са износ.

Основният фактор, предизвикващ феномена *ghetto tax*¹ е ниската мобилност (пространствена и социална) на жителите на гетата; те буквално няма къде да отидат, няма как да избягат от предлаганите им условия и цени. Тук може да се различат непосредствената мобилност – липсата на личен автомобил ограничава ареала на ежедневен избор от стоки и услуги; невъзможността от преселване и напускане на гетото ограничава избора и в дългосрочен план. В повечето случаи невъзможността за преселване не е икономическа, а *социална* – ксенофобията и враждебното отношение в престижните райони; *семейна* – близост до икономически зависими членове на семейството; или *пространствена* – близост до работно място или институция. Проблемите на *социалната мобилност* също играят роля на пространствена котва – невъзможността за по-добро образование, квалификация, кредит за обучение и професионална квалификация, достигане до по-висока работна позиция, по-добро заплащане или смяна на работното място. Постепенно се натрупват пространствени зависимости – *котви*, най-вече свързани с обвързаността със сивия сектор: нелегални кредити и др.

Сред най-силно изразените стопански елементи на *ghetto tax* са:

- **Кредитни услуги:** потребителите с по-ниски доходи са много по-зависими от алтернативни или нелегални финансови услуги, които са по-скъпи; (особено в периода преди 2008 г.) жителите

¹ Експлоатация на бедните и малцинствата чрез нереални цени на стоки и услуги. <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=ghetto%20tax>

- на бедните райони са обект на т.нар. *хищно кредитиране*; висок брой заложни къщи, кредит до заплата, автокредитори;
- **Финансови услуги:** Клиентите, които могат да поддържат минимален банков баланс (обикновено \$ 1000 за САЩ) избягват такси дебитни такси за сделката, които могат да възстановят бързо. Тези, които имат по-малко от минимума от \$ 1000 трябва да платят допълнително такса за трансакция; Също така има много по-малко банкомати в бедните райони, често тези апарати са на контрагенти, които налагат много високи такси, особено, когато се оттегля по-малки суми;
 - **Акцизни стоки:** във всички гетоизирани райони се развива нелегална търговия с акцизни стоки;
 - **Цигари:** В някои райони е възможно да се купят (легално или нелегално) единични цигари. Купувачите обикновено са бедни (а може би и не могат да си позволят цяла кутия цигари), но цена на цигара е по-висока, като по този начин пушенето е по-скъп навик за по-бедните хора. Това е в допълнение към факта, че в много страни тютюнопушенето вече се концентрира в по-ниски социално-икономически групи;
 - **Sin Tax:** т.нар. *такса вредни стоки и услуги* е по-висока. Тя включва основно алкохол, цигари и хазарт. Висок е делът на нелегалните заведения. Опасността за здравето от фалшиви продукти е висока;
 - **Домакински уреди:** В САЩ, домакинства с ниски доходи са по-склонни да харчат повече за даден вид уред. Също така, наемането на битови електрически уреди като цяло е по-скъпо в дългосрочен план, отколкото закупуването им, но тези под наем се използват най-вече от хора, които не могат да плащат цялата първоначална вноска за стоков кредит;
 - **Хранителни стоки:** Магазини за хранителни стоки в бедните квартали са по-малки, отколкото в големите квартали; липсва ефект на икономия от мащаба. За домакинствата с ниски доходи, е по-труден достъпа до по-евтини супермаркети в комерсиалните експъризи. Някои бедни домакинства не са в състояние да си позволят големи количества, и по този начин губят отстъп-

ките за количество. В най-сегрегираният район на Ню Йорк – Южен Бронкс няма хранителни магазини, а жителите му не приготвят домашна храна повече от три поколения;

- **Комунални услуги:** бедните хора са по-склонни да плащат по-високи цени за междуселищни телефонни разговори и комунално-информационни услуги; услугите по поддържане на комуналната инфраструктура и чистотата стават неефективни и дори напълно спират;
- **Транспорт:** гетоизираните райони постепенно са транспортно изолирани, чрез промяна на маршрутите от страна на превозвачите от съображения за сигурност; в други случаи непечеливши линии в бедни райони се закриват;
- **Сигурност** – неефективна или липсваща полиция; скъпа частна охранителна дейност, често комбинирана с рекет;
- **Дигитална бариера** – недостатъчна осигуреност с информационни услуги; липса образование; липса на инфраструктура и технически средства; недостъпност до електронни услуги и електронна търговия;
- **Регресивен данък** в сегрегираният райони;

Като цяло, семейства с нисък доход са склонни да плащат повече за точно същия потребителски продукт от семейства с по-високи доходи. Така например, 4,2 милиона собственици с ниски доходи, които печелят по-малко от \$30 000 на година, плащат по-високи от средните цени за ипотеките си. Около 4,5 милиона домакинства с ниски доходи плащат по-високи от средните цени за автокредити. Най-малко 1,6 милиона с ниски доходи плащат прекомерни такси за мебели, уреди и електроника. И много други плащат високи цени за други нужди, като например основни финансови услуги, хранителни стоки, и застраховка. Взети заедно, тези допълнителни разходи възлизат на милиони ненужно изхарчени от семейства с нисък доход всяка година¹.

¹ Matt Fellowes, <http://www.brookings.edu/research/reports/2006/07/poverty-fellowes> (данните за САЩ, 2015). Мат Фелоус е финансов експерт, основател и главен изпълнителен директор на HelloWallet – уеб и мобилно приложение, предоставящо финансова информация чрез технологията SaaS (Software as a Service). и имащо за цел да се подобри пазара на потребителски финансови услуги. Компанията генерира за своите SaaS корпоративни продукти информация от източници като The Wall Street Journal, The Washington Post, Bloomberg Businessweek, Washington Business Journal.

Намаляването на ежедневните разходи за семействата с нисък доход от едва един процент би добавило над \$6,5 милиарда¹ в като ново потребление. Това ще даде възможност на семействата с по-скромни доходи да спестят, да инвестират в растящи активи, като жилища и пенсионни спестявания или да инвестират за децата си, в образование и здравеопазване.

В София, макар и далеч в по-скромен мащаб, гореизброените елементи на гетото-икономика се наблюдават в т.нар. *джобове на бедност*, своеобразни *мини-гета* на ромският етнос, както и в най-малко престижните столични райони. По отношение на пространствената и социална мобилност ситуацията е идентична. По брой жители на една лека кола (12/1) ромските гета на София са чувствително след останалите райони (4/1). Социалната мобилност е блокирана от ниско образователно ниво и ниска квалификация. Жилищната инфраструктура е много понатоварена като на едно жилище се падат средно шест души (**вж. таблица 11**).

Данните за сегрегирани столични ромски жилищни райони (**вж. приложения – таблици 13 – 18**) показват значително по-висок брой на членове на домакинство, което е предпоставка за по-ниска от средната пространствена мобилност, което е предпоставка за „*пространствена закрепостеност*“ към обитаваният район и по-слабо участие в носещите икономия от мащаба на града дейности. Многоаспектната *пространствената закрепостеност* към маргинализиран градски район е в основата на порочен кръг на мултиплициране на негативни пространствени и социални зависимости, които включват образованието, квалификацията и намирането на работа. В културен и социален план порочния кръг на липсата на мобилности довежда до ниво на социално-културна маргинализация.

Цикъл на *порочния кръг* на процесите на гетоизация и пространствената маргинализация:

Ниско ниво на образование и квалификация → безработица → нисък доход → жилище в гетоизиран район → ограничен достъп до стандартни комунални услуги → ограничен достъп до здравни услуги → ограничен достъп до икономия от мащаба → развитие на процес на прост-

¹ Matt Fellowes, <http://www.brookings.edu/research/reports/2006/07/poverty-fellowes>

ранствена сегрегация и маргинализация → ниско ниво на образование и квалификация;

От гледна точка на стопанският аспект на пространственото неравенство е важно да се изтъкне порочния цикъл икономическото изключване – ниски доходи – липса на пазарна алтернатива. **Таблица 14** показва зависимостта между доходите, пространствената сегрегация и престижността на жилищните райони. Най-гъсто населените и гетоизирани райони като Красна поляна, Илинден и Люлин са оценени с най-ниска степен на престижност от имотните агенции в София.

Сравнението на статистическите данни за бедните гета в различни страни показва универсалността на недостъпността до редица важни стоки, услуги и възможности като: чистота, водоснабдяване и канализация, здравни услуги, образование, сигурност и др. Столичните микрогета не са изключение от тази закономерност.

Адекватността на жилищата (*housing appropriateness*) и възможността за намиране на подходящо жилище (*housing affordability*) в маргинализираните градски райони се определя от вида, състоянието, комуналната обезпеченост, броя на живеещите, комуникативността и др. От съпоставянето на **таблицу 17 и 18** се вижда, че в много случаи заетостта на икономически активното население е с ниска степен на образование (обичайно е това да означава неформален стопански сектор), което определя и по-ниски доходи без перспектива за развитие, което предопределя тяхната пространствената маргинализация.

Липсата на алтернативи за развитие и социална и пространствена мобилност преобръщат позитивните страни на градската среда и градската икономика от предимство в непреодолимо препятствие за жителите на маргиналните райони. Хората от централните градски гета са хванати в капана на вътрешноградския *urban bias* – или постоянния недостиг на ресурс за саниране или ревитализация на инфраструктурата. Много често сериозните инвеститорски намерения към вътрешните гета са свързани с преместване на бедното население и освобождаването на стратегически градски локации. Повечето случаи от практиката на ревитализация и джентрификация в САЩ и Латинска Америка говорят именно затова.

Не бива да се пренебрегва и компенсаторният елемент на преоткриване на идентичност, който е правопропорционален на процеса на маргинализация. Колкото се засилва нивото на социално и пространствено изключване, толкова по-високо значение за маргинализираната група започват да придобиват признаците на идентичността. А те включват както етнокултурни, така и социални, стопански и пространствени елементи – борба за правото на собствено, обособено градско пространство – правото на град. Така процесите на разрешаване на градския упадък на районите на вътрешни гета допълнително се усложнява от вътрешната съпротива на самите маргинализирани жители. В стопански аспект нежеланието за ревитализация е производно на редица порочни стопански практики на сивата икономика, установена в гетата и нежеланието на населението за „излизане на светло“. Това може и да е съпроводено с насилствена намеса на локалните „бизнес лидери“ от общността за запазване на статуквото. В най-големите гета се наблюдава и силна политическа съпротива срещу ревитализация, поради наличието на мащабен контролиран вот по време на избори.

Урбанизационните политики, необходими за управление на тези стопански гето-процеси изисква инвестиране на данъкоплатците и по-успешно публично-частно партньорство. От взаимен интерес, правителство, нестопански и бизнес лидери трябва да преследват редица пазарни и регулаторни инициативи за подобряване на стандарта на живот за семейства с нисък доход. И за разлика от повечето традиционни инициативи за борба с бедността, ограничени (стратегически), публичните инвестиции могат да са в основата на иновативни пазарни решения.

Основният двигател на вътрешна гетоизация е процесът на субурбанизация. Мащабната миграция на население, функции и стопански дейности към предградията и ексърбията образуват вакуум в центъра на града. Разположените централно бизнес и институции не са реални потребители на типичните стоки и услуги на жилищните райони. Така жителите на вътрешните гета се озовават в пространство от стопански вакуум, запълнен постепенно от сив сектор на градската икономика.

В актуалната статистика за населението на столицата по райони (демографска, икономическа активност и заетост), събрана от Столична

община за нуждите на „*Интегриран план за градско възстановяване и развитие, 2014 – 2020 г.*“, доказва наличието и състоянието на райони с вътрешни гета. Големият брой членове в домакинство (6, 8 и повече – **Таблица 11**) заедно с ниска образователна степен (**Таблица 12**) и безработица (**Таблица 14**) са значително по-високи от средните за районите с компактни и значителни вътрешни гета. Това разкрива и тенденцията за пространствена сегрегация на жилищни райони, както и вътрешноградска миграция на стопанските дейности.

Джентрификацията, като последен етап на урбанизационното развитие до момента, в *български вариант* се очертава в следните две направления:

- в централните, исторически градски зони, в търсене на комуникативни, луксозни и престижни жилища и офиси в реновирани сгради (типични примери от Пловдив: бившите сгради на тютюневата индустрия – *Capital City Center*¹ и започнатото разрушаване на централната тютюнева сграда – паметник на културата са израз на борбата за преразпределение на градското пространство);

- и в най-висока степен побългарена джентрификация чрез междублоковото застрояване на по-престижните панелни предградия, жк комплекси и райони – Лозенец, Стрелбище, Студентски град, Гоце Делчев, Белите Брези, Младост, Полигона и др.; линиите на софийското метро също са важен фактор на софийската джентрификация;

Джентрификацията е американският начин на ревитализация на градските райони на големите градове. Процесът на джентрификация в Северна Америка (и в Квебек, извън САЩ) е стопански задвижван от различни тенденции на постиндустриалната икономика: услуги, финанси, нолидж-хай-тек-, шеринг- (sharing economy). То е в най-общ план промяна на главната урбанизационна посока – от предградията към центъра (след края на ерата на „американската мечта“, пряко свързана с автомобилизираните предградия). Градското население на бившите вътрешни гета (като *Харлем*) буквално е прогонено (evicted; eviction housing crisis) от собствениците си от драстично повишаване на цените

¹ Capital City Center - <http://capitalcitycenter.bg/index.php?lang=bg>, 07.03.2016 г.

на наемите, особено за наеми на бизнес площи (The Ellis Act¹). Висококвалифицираната и високоплатена, млада т. н. *креативна класа* на новата икономика, търсеща жилища в централни градски райони вдига цените на всичко далеч над възможностите на коренното градско население. Този нов процес на градска миграция е в най-голям мащаб в САЩ, Канада, Япония, Южна Корея, Холандия, и само спорадично може да се отчете в най-големите български градове. Примери за джентрификация на градски микрорайони и отделни сгради има в София, Пловдив, Варна, В. Търново, Бургас.

Главното, което в най-голяма степен отличава американската ревитализация от европейската, е спонтанният и пазарен принцип на мотивация и осъществяване. Докато в Европа ревитализацията е процес на регионална политика, правителствена намеса и за страните от ЕС на ФРП. В това отношение българската градска ревитализация в повече отношения стои по-близо до американския вариант и не са много бенефициентите на програма JESSICA на ЕС.

Сред малкото, но за съжаление само спорадични положителни аспекти на българската джентрификация е нарасналата пешеходна достъпност (walkability) и велоалеите в централните и някои периферни градски зони. Това се дължи главно на миграцията на стопански дейности и насищането на кварталите с услуги и диверсифициране на териториален принцип. В много случаи обаче, именно джентрификационни проекти стават пречка за пешеходна достъпност.

3.5. Стратегии за градска ревитализация и преодоляване на градския упадък

Теориите, свързани с постмодерното градско развитие и обновяване през последните три десетилетия в Западна Европа и Северна Америка намират израз в следните направления на архитектурата, градоустройството (урбанизма) и урбанистиката:

Нов урбанизъм, Градски ренесанс, Принцип на локалност, Възникване от градско разпространение (Urban sprawl restrain), Съживяване на традиционното квартално общество, Нова класическа архитектура и градоустройство, Екологичен дизайн, Зелени пешеходни и велосипедни пространства, Транспортна достъпност и диверсификация.

¹ The Ellis Act – закон, уреждащ наемането на недвижими имоти, действащ на територията на щата Калифорния. <http://www.leginfo.ca.gov/cgi-bin/displaycode?section=gov&group=07001-08000&file=7060-7060.7>

Всички от изброените по-горе перспективи на градско развитие и преустройство в различна степен застъпват следните десет основни принципи, залегнали в теориите за съвременна урбанизация:

1. Смесен тип земеползване;
2. Компактен районен и сграден дизайн;
3. Широк избор на алтернативи за жилище и среда;
4. Пешеходно проектирани квартали;
5. Стимулиране на развитието на атрактивни общности със силно изразена локална идентичност;
6. Запазване на отворените пространства, градски ферми, природни забележителности;
7. Засилване на директното развитие на вече съществуващи локални общности;
8. Създаване на богат избор от транспортни алтернативи;
9. Създаване на предвидими, открити и финансово ефективни програми за развитие;
10. Насърчаване на сътрудничеството между инвеститори и локални общности при вземане на инвестиционни решения;

Изследванията в сферата на икономическото и градско развитие от последните десетилетия разкриха нови пространствени тенденции. Ричард Флорида (*Cities and the Creative Class*, 2005) и Масахиро Мориока ("*A Phenomenological Study of "Herbivore Men"*", 2013) доказват промяната на отношението към градската среда. За много млади, висококвалифицирани специалисти стилът на живот в джентрифицирания градски център стои над реализацията и заплащането. Или казано икономообразно – някои са готови да инвестират чрез лишаване от по-добри възможности (своеобразна регресивна икономия от мащаба) за сметка на стила на живот и средата на обитаване. Както отбелязва Р. Флорида в своята *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life* (2002 г.) за първи път в американската история компаниите се движат в пространството, избирайки районите с необходимата им работна сила, а не обратно.

Компактните локални общности са основата на възраждането на западналите градски райони, особено на тези, преживели периоди на деиндустриализация и социални сътресения. С времето изселническите

процеси затихват, а процесите на инфраструктурна деградация започват да се стабилизират след предприети мерки на реорганизация при помалобройното население. Стабилните и компактните, жизнените квартални общности започват да привличат по-силно заселници и стопански дейности. Създаването на такива устойчиви общности е ключов елемент в борбата с „разпростирането“¹ на града (urban sprawl) и запазването на околната среда.

Методологията за създаване и поддържане на устойчиви, компактни, градски общности включва стратегии и политики на зонироване, канализиращи жилищното строителство и създаването на работни места в градските центрове, локалните бизнес центрове, а оттам и развитие на компактни пешеходни, велосипедни и транзитно свързани единици. Това понякога може да изисква съществуването на локални общински управителни структури, които да имплементират правилата на промяна на гъстотата и броя на населението, запазване на съотношението между паркоместа и свободно пространство, разнообразие на жилища, паркове и места за отдих, ограничаване на субурбанистичните елементи (като шопинг центрове например).

В противовес на модернистичните и глобално-униформени архитектура и градоустройство, ориентирани към „предградийния разлив“ (suburban sprawl – самостоятелни фамилни къщи с дворно място) „Устойчивата архитектура“ (*Sustainable architecture*), съдържаща се в направленията Нов урбанизъм и Нова класическа архитектура е подход в строителството, насочен към екология (*екодизайн*) на материалите (рециклиране) и комплексно намаляване на въздействието върху околната среда.

Транзитно ориентираната транспортна инфраструктура е жилищен и комерсиален планов подход за бърз и лесен достъп до обществена транспортна система. Този подход увеличава регионалното бизнес сътрудничество и повишава капацитета и качеството на услугите.

Част от този аспект е вътрешно-кварталното отворено транспортно пространство за повече пешеходни и велосипедни пространства и маршрути. Ходенето и колоезденето са ефективни от екологична, здравна и

¹ Точният смисъл на sprawl е „разпростирам се във всички посоки“, но за краткост в текста се използва „разпростирам“, „разпростиране“.

финансова гледна точка. Но за тяхното съществуване се налага изграждане на подходяща и достъпна инфраструктура с адекватен капацитет. Транзитно ориентираното районно развитие повишава качеството на живот чрез повече пешеходни зони, които са ключов елемент за подобряване на екологията и здравословно състояние. Зелените пояси (greenbelts), линейните паркове (linear parks) и Зелените пешеходни зони (greenways) са най-често прилаганите методи в смисъла на енвайръментален районен подход.

Определянето на *границы на градския растеж (urban growth boundaries)* също е съществена част от новите устойчиви урбанистични политики. Те са механизъм за спиране или ограничаване на градското разпростиране, което има негативни екологични и социални последици. В много случаи *гриинуейз*, линейните паркове и зелените пояси са ефективен модел за разрешение на градския упадък и деструкция. Излезлите от употреба градски железни пътища, както и друга остаряла пътна инфраструктура, ефективно и лесно може да се преустроят в зелени пешеходни зони. Така наречените *градски прерии*, образувани след деконструкция на жилищни, индустриални или земеделски постройки ефективно се преустроят в паркови зони – вътрешен или външен градски грийн белт. Това са и едни от първите и най-прилагани техники в практиката на градска ревитализация в развитите страни.

Сред най-експлоатираните методи в градското планиране, преустройство, ревитализация е и *градоустройственото зонироване*. Чрез него може да се ограничи градското разпростиране и да се фокусират усилията към конкретни язвени зони, нуждаещи се от рехабитализация (*brownfield*¹, *greyfield*²). Зонироването често се използва в паркинг устройството (сини и зелени зони за паркиране), както и при организацията на паркоместата, която да освободи територия за пешеходни и паркови площи. Градоустройственото зонироване е административно свързано с границите на растежа (growth boundary), което е административна практика за преустановяване на градското разпростиране и окупиране на земеделски и рекреационни територии.

¹ Brownfield (land) – термин, който се използва в градското планиране за запустени бивши индустриални зони в градовете; изоставена земя, използвана преди това за промишлени или за търговски цели.

² Greyfield (land) – неологизъм използван в САЩ и Канада: запустената икономически амортизирана зона, умиращи или недостатъчно използвани активи от недвижими имоти или земя; по-ниска степен на амортизация от браунфийлд;

Градското обновяване (или ревитализация)¹ е процес на възстановяване на градски райони или на цели градове след периоди на застой или упадък. Градското обновяване има дълга история в развитите страни и е свързано с основните етапи на урбанизация след индустриалната революция. Започва в средата на XIX век с премахването на „дикенсовите“ мрачни коптори на бедните лондонски гета (slums), преминава през периодите на модернизация, деиндустриализация и постмодерно градоустройство.

Урбанистичното обновяване има както успехи, така и провали. За един некратък период в градското устройство и архитектура на XX век се установява „брутализъм“ (направление на архитектурния конструктивизъм) като водещ стил, носител на модерния градски облик. Характерните за него монолитни и сиви бетонни мегаконструкции все още се извисяват в редица големи градски центрове в развитите страни.

Съществен предшественик на реновирането в стил конструктивистки брутализъм е модерният тоталитарен неокласицизъм, идейно заложен от Мусолини в няколко нови италиански града² от 1930-те и в Рим (*Форо италико* и др.)³. Както по отношение на сградите, така и по отношение на структуриране на градското пространство.⁴ Това е най-пълното въплъщение на тоталитарните идеалистични концепции, че организацията на пространството и архитектурата трябва да са недвусмислени носители на превъзходството на модерното и секуларното, на държавната институция, на националния дух и консолидация, на новото общество.

Друг псевдодемократичен период на градския ренесанс е следвоенното еднотипно и масово панелно-жилищно строителство в социалистическия блок, целящо създаването на нова и егалитарна градска среда за новото социалистическо общество.

„Мнозина скланят във всяко възможно склонение формулата „Трябва да построим социалистически град!“. Те забравят една дреболия: че градовете на СССР вече са социалистически градове. Нашите градове станаха социалистически от момента на Октомврийската ре-

¹ Ревитализация – англ. Urban renewal, revitalization; от фр. le renouvellement urbain.

² Littoria, Arborea, Sabaudia

³ **Caprotti** Federico. Destructive Creation: Fascist Urban Planning, Architecture and New Towns, *Journal of Historical Geography*, 2007, 33(3): 651 – 679;

⁴ Max Page, The Roman architecture of Mussolini, still standing. <https://www.bostonglobe.com/ideas/2014/07/12/the-roman-architecture-mussolini-still-standing/csZ70EN2fTnUUNqX0kRM9K/story.html>

волюция”¹

Така през 1931 г. *Лазар Каганович*, в качеството си на първи секретар на *Московския Горком* на ВКП(б), слага край на експериментите за създаване на „нов град“, в който да се реализира комунистическата социална идея. Адресатът на присъдата – авторите на „*левичарските изопачавания/отклонения*” са конструктивистките течения в съветската архитектура и градоустройство от края на 20-те години, които разработват авангардни градоустройствени модели (в отговор на призива на *Маркс*: „...за премахване на противоречията между селото и града“).²

Градското реновиране като процес, тясно свързан с икономическата дейност и нейното планиране и реструктуриране; с планирана релокация на стопански дейности; премахване на стари структури и строителството на нови (*destructive creation*); планирана масова икономическа миграция или рестрикции към преселване; държавно изкупуване/усвояване (експроприация; ам. англ. *eminent domain*) на частна собственост; приватизация; създаване на специализирани консорциуми, смесени дружества и други структури, корпоратизация.

Понякога градското преустройство е свързано с разширяването и модернизирването на инфраструктурата – особено пътната, както и със строителството на обходни и транзитни магистрали, целящи облекчаване на трафика.³ В отделни случаи (присъщи на САЩ и т.нар. Нов урбанизъм) реновацията се изразява в изграждането на нови предградия и експърбия (*urban sprawl*), планирани от екологичен, социален или друг аспект. *Новият урбанизъм* в САЩ е и тенденция към устойчиво развитие и витализиране на традиционните градски райони, чрез нови пешеходни и зелени зони.

3.6. Предпоставки за ревитализация в българските градове

В този параграф е отделено място за трансформация/преустройство (умишлено е използвано най-общото определение) на българските градове. Макар и това да се оказва доста непрецизна формулировка, защото, независимо от общия си градоустройствен и архитектурен истори-

¹ Лазарь Моисеевич Каганович (1931 г.), Словарь современных цитат (изд. 4-е), К. В. Душенко — М.: „Эксмо”, 2006.

² *Станоева*, Елица. Строежът на социалистическия град: егалитаризъм или монументализъм? // Критика и хуманизъм, кн. 42, № 1 – 2, 2013.

³ *Kahn* Matthew E. Environmental and Urban Economics: Robert Moses: New York City's Master Builder?. Greeneconomics.blogspot.com. May 6, 2007. Retrieved March 12, 2014.

чески корен, във времето българските градове, така или иначе, придобиват своя индивидуална градска специфика в зависимост от спецификата на социално-икономическото си развитие. *„Всеки град генерира сложни баланси между понятията за ред и свобода, ред и стихийност. Често силен ред, приложен в едно отношение се компенсира с излишък от свобода в друго. И това е добре, тъй като създава индивидуална матрица на самия град”*¹. Или изречено с думите на един от най-авторитетните изследователи на града, създателят на градския сферичен модел – всичко е свързано с *морфологията на града*. При това Джеймс Ванс е *„първият географ, който интегрира морфологията на града в своята „голяма картина” на американския урбанизъм”*².

Едва ли има съмнение, че София се е променила много след средата на миналия век и най-интензивно след *„края на комунизма“*. Дали днешна София е постсоциалистически град – термин, изкован след падането на комунизма от представители от бившия социалистически лагер и някои техни колеги извън него, или е постиндустриален, постфордистки град, както вероятно биха казали някои от представителите на неомарксистката урбанистика – така започва своето изследване *„Детонацията на града”* Боян Захариев³ – за да премине към анализа на един изключително важен проблем в развитието на столичния град – *„производството на нови видове периферност в пространствен и урбанистичен план и на нови видове маргиналност в социален план”*⁴.

И накрая, като обобщение би било добре да се постави акцент върху една официализирана констатация:

*„Основният извод е, че поредността на плановете, изработени като модели за устройство и развитие на града, не е обусловена от логична, смислена, вътрешна връзка на развитие и последователност, а е наложена от въздействието на редуващи се разрушителни кризи”*⁵.

Кризите са добър претекст, но едва ли това е истинската причи-

¹ Станишев, Георгий. София не може да се развива без градоустройствени концепции. Електронно издание „Гласове”, 7 май 2011. <<http://glasove.com/interviuta/14719-arh-georgiy-stanishev-sofiya-ne-mozhe-da-se-razviva-bez-gradoustroystveni-kontseptsii>>.

² Conzen, Michael P. Study of urban form in the Unites States. // *Urban morphology*, 2001, Vol. 5, No 1, pp. 3 – 14.

³ Захариев, Боян. Взривяването на града: формиране на нова пространствена периферност в София през призмата на някои урбанистични идеи на Анри Льофевр. // *Критика и хуманизъм*, кн. 42, № 1 – 2, 2013.

⁴ В допълнение, на територията на София са разположени над 40 гета (различни по площ и по брой на живеещите в тях: от 10 до 2000 души), обитавани от над 40 000 роми. По информация на електронно издание Lentata.com, 10 август 2012.

⁵ Съкратен доклад за изменение на общия устройствен план на Столична община, 2009.

на...

„Градът не може да се развива без градоустройствени концепции. В българските условия на проектиране между общ устройствен план и архитектурен проект е пропуснат един принципно важен междинен регулатор, който следва да моделира композирането на цялостния градски контекст и неговите фрагменти. [...] Този липсващ апарат (б.м.: концепциите за града) координира баланса между двете организиращи начала – плановото и стихийното и трябва да въведе или по-точно да върне в качеството на управляващ инструмент градоустройственото планиране на ниво между сградата и града”¹.

Прилагането на моделите за трансформация/преустройство на града (градско обновяване и структурна реконструкция и пр.) според изследването „*Модели на града...*” на Далла Лунга², означава, че създаването на нова политика на града коренно означава нов начин на мислене, различно тълкуване и нови хипотези, т.е., нов процес на (пре)проектиране, което се отнася до нещо, което вече съществува (или което е съществувало в миналото). Различията се отнасят до: явно или неявно посочването на „това, което причинява проблема”, „веществените доказателства”, използвани за обяснението на отговора (възприетите видове политики), целите, а в някои случаи – степента на интервенция и полето на приложение.

Вероятно към който и друг български град (само заради общата историческа градоустройствена приемственост) може да бъде приложен моделът, подходящ за обезлюдяващите се, „свиващите” се (*shrinking*) български градове: Видин, Монтана, Враца, Смолян, Кюстендил, Разград, Габрово, Плевен. След „обезлюдяването” на градовете започва обезлюдяване на регионите (при българските условия първо *Северозападна* България):

свиващи се градове ↔ свиващи се региони ↔ свиваща се национална икономика

За „свиващата” се държава все още не става дума, макар че България е страна, която демографски се „свива” почти два пъти по-бързо от икономиката си или от страни с възпроизводствен срив като Ю. Корея,

¹ Станишев, Георгий. София не може да се развива без...

² Longa, Remo Dalla. *Urban Models and Public-Private Partnership*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2011, 270 p. 87 illus.

Япония.

Причините за „свиването” са няколко (отделно проявяващи се или комплексни): икономически (икономически упадък/депресия: закриване или преместване на дейности, пренасочване на трудовите ресурси), демографски (застаряване на населението, външни и вътрешни миграционни процеси), социални (придвижване на част от населението към периферни или селски райони заради по-икономичните и утилитарни условия на живот).

Методическите модели за планиране и проектиране, новите функционални групи и елементи в селищната среда, възникнали като резултат от комплексните процеси, протичащи в „свиващите се градове“ подлежат на преразглеждане. *„Необходима е холистична визия, базирана на комплексен анализ, който да се проведе на ниво по-високо от градоустройствената рамка. С цел да се избегне схематичното прилагане на типови схеми в планирането е наложителна ревизия на стратегическите национални приоритети за социално и икономическо развитие. Следва да се актуализира нормативната уредба, дефинираща участниците в урбанистичните процеси и формирането на представителство на ниво „квартална общност“¹.*

Предвид ситуацията в България е необходимо да се изгради надежден вариант на пространствено-устойчиво градско развитие. То би се получило при комплексно и целево въздействие върху процесите, които протичат в селищната мрежа във всички форми на въздействие: финансова, организационна, нормативна и обществена.

Извън урбанизационните оси от висок клас (осите на развитие) трябва да се развиват и много малки и средни градове, като опорна мрежа на системата от населени места. Регулирането на по-нататъшното развитие на силно урбанизираните (централни) територии би трябвало да се осъществява само по интензивен път и да намалява степента на концентрация и урбанизация в тях. Да се активизира взаимодействието между центровете на функционалните връзки на агломерационните образувания и да се развива субурбанизационния процес чрез децентрализиране на дейности и функции. Такова стимулиране на развитието на

¹ Йовчева, Миряна. Реалността на „свиващите се градове”. Международна юбилейна научно-приложна конференция УАСГ, 2012. http://uacg.bg/filebank/att_6874.pdf

периферните територии чрез локализация на функции на отделните селища би засилило функционалното взаимодействие на отделните селища, като преодолява социалните и икономическите проблеми и доизгражда жизнената им среда. По този начин би се доразвил опорният скелет на селищната мрежа. Разширяване на полицентричният характер на структуроопределящите центрове от първи ранг (регионален), втори ранг (подрегионален) и трети ранг (районен).

За преодоляване на силната инерция в изградените структури на селищната мрежа следва да се осъществи:

- доизграждане до пълен спектър от дейности и функции на населените места в зависимост от потенциала на центъра;
- преодоляване на „вертикалната“ йерархия на центрoвете;
- създаване на „хоризонтални“ мрежи от центрове, като партньорство и отношения на съревнование и конкуренция.

Друг важен фактор за пространственото развитие е членството на България в Европейския съюз, защото концепцията за устойчиво развитие е в основата на икономическата политика на Съюза. От друга страна, опирайки се на принципа на солидарността между хората в страните-членки на Европейския съюз, и идеята за всеобщ икономически и социален прогрес, страните членки на ЕС, провеждат европейска регионална политика, финансирана от фондовете на ЕС, като по този начин Съюзът оказва влияние и върху планирането на развитието на регионално и местно ниво. Съществува остра териториална диспропорция в разпределението на икономическото развитие на националната територия поради концентрацията на бизнеса в двата най-големи града – столицата София в Югозападния район и Пловдив – в Южен централен район. При адекватно пренасочване процесите на концентрация и урбанизация биха се развили в посока на деконцентрация и дезурбанизация, като обхванат значителни територии (на практика – цялата територия на страната). Протичането на тези дезурбанизационни процеси е обвързано с изграждане на мрежа от комуникационни и инфраструктурни коридори от международно, национално, регионално-локално равнище, като така ще се въздейства най-силно върху локализационните териториални фактори за периода до 2020 г.

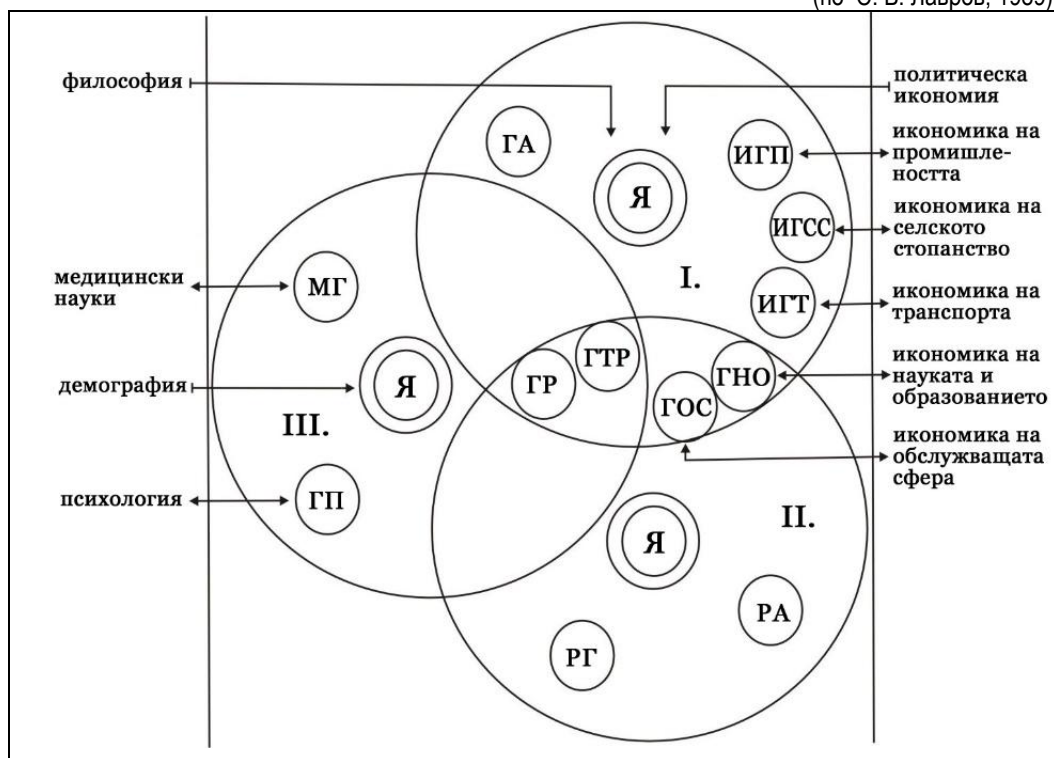
ПРИЛОЖЕНИЯ

1. ФИГУРИ: схеми, графики, диаграми, карти, картосхеми

Фигура 1

СХЕМА НА СТРУКТУРАТА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА И СОЦИАЛНАТА ГЕОГРАФИЯ

(по С. Б. Лавров, 1989)



I – икономическа география; II – социална география; III – география на населението, Я – теоретично ядро; ИГП – икономическа география на промишлеността.; ИГСС – икономическа география на селското стопанство; ИГТ – икономическа география на транспорта; ГНО – география на науката и образованието; ГОС – география на обслужващата сфера; ГТР – география на трудовите ресурси; ГР – география на разселването; ГП – география на поведението; МГ медицинска география; РГ – рекреационна география; РА – регионални аспекти¹.

¹ Карастоянов Ст., Петър Петров. Съвременна структура на географските науки. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ГГФ, книга 2 – География, том 87, 1995 г. с. 7 – 20. Адаптация на фигурата: Стефан Карастоянов.

Фигура 2

ОТНОШЕНИЕТО НА ГЕОГРАФИЯТА КЪМ СИСТЕМНИТЕ НАУКИ

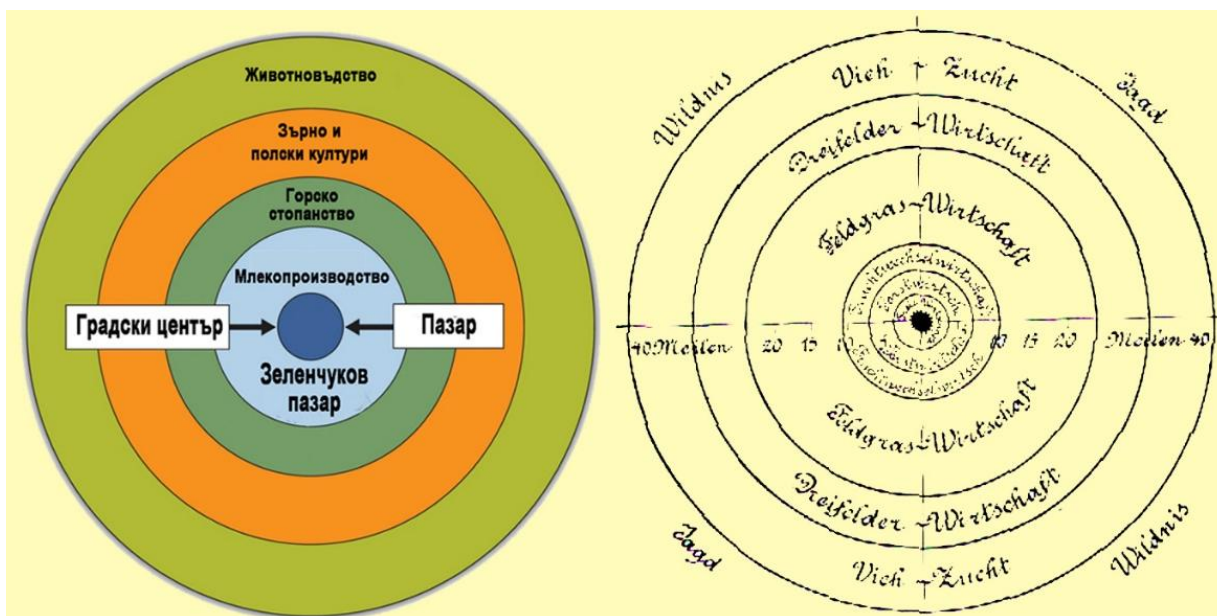


Схемата илюстрира отношението на географията на системните науки. Равнините не трябва да се считат буквално като равни повърхности, а като две противоположни гледни точки за изучаване на реалността. Изгледът на реалността по отношение на зоните диференциация на земната повърхност се пресича във всяка точка от възгледа, в който реалността се разглежда от гледна точка на явленията, класифицирани по вид. Различните системни науки, които изучават различни феномени, намирайки се в рамките на земната повърхност, са пресечени от съответните клонове на системната география. Интегрирането на всички клонове на една системна география, фокусирани върху определено място в земната повърхност, е регионалната география.²

² Hartshorne, Richard. Perspective on the Nature of Geography, Rand McNally, 1959

Фигура 3

МОДЕЛЪТ НА ТЮНЕН ЗА СЕЛСКОСТОПАНСКОТО ИЗПОЛЗВАНЕ НА ЗЕМЯТА
Прочит на модела със съвременни графични средства



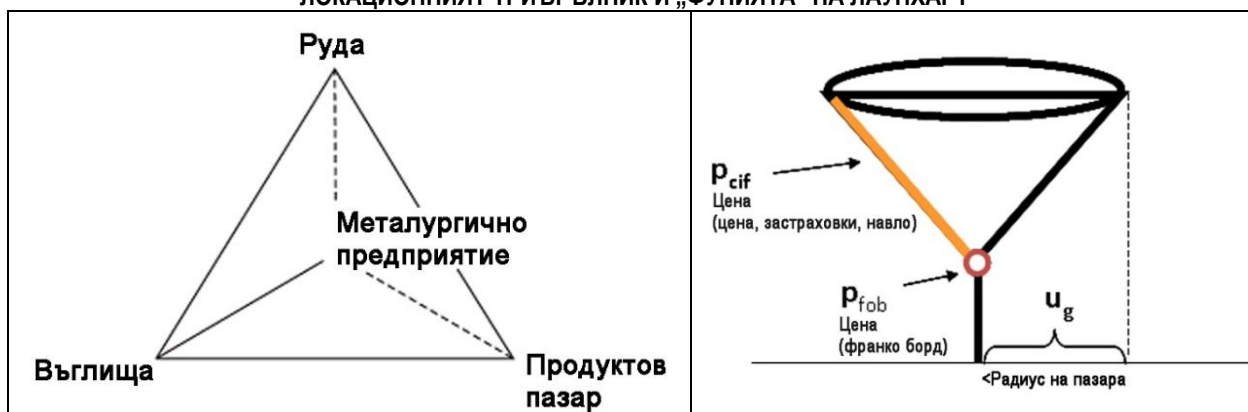
Адаптирано от автора по Източник: Wiman, Veronica.

<<http://livingarchives.mah.se/2014/06/urban-gardening-veronica-wiman/>>³

Източник: Wilhelm Roscher⁴. <<http://agiv.fak1.tu-berlin.de/Auditorium/LandwAlt/Kap3.htm>>

Фигура 4

ЛОКАЦИОННИЯТ ТРИЪГЪЛНИК И „ФУНИЯТА” НА ЛАУНХАРТ



Адаптирано от автора по Източник:<http://www.grandars.ru/shkola/geografiya/launhardt.html>⁵

Източник:https://www.wiwi.uni-muenster.de/insiwo/studieren/vorl/ROE/Vorlesung/Vorl_1011/Dateien/ppt/3.4-Launhardt.ppt#268

³ Адаптация на български Делян Ангелов

⁴ Roscher, Wilhelm. Nationalökonomik des ackerbaues und der verwandten urproduktionen, ein hand und lesebuch für staats – und landwirte... Stuttgart: Cotta, 1873, 646 p.

⁵ Адаптация на български език: Делян Ангелов

Фигура 5 и 6

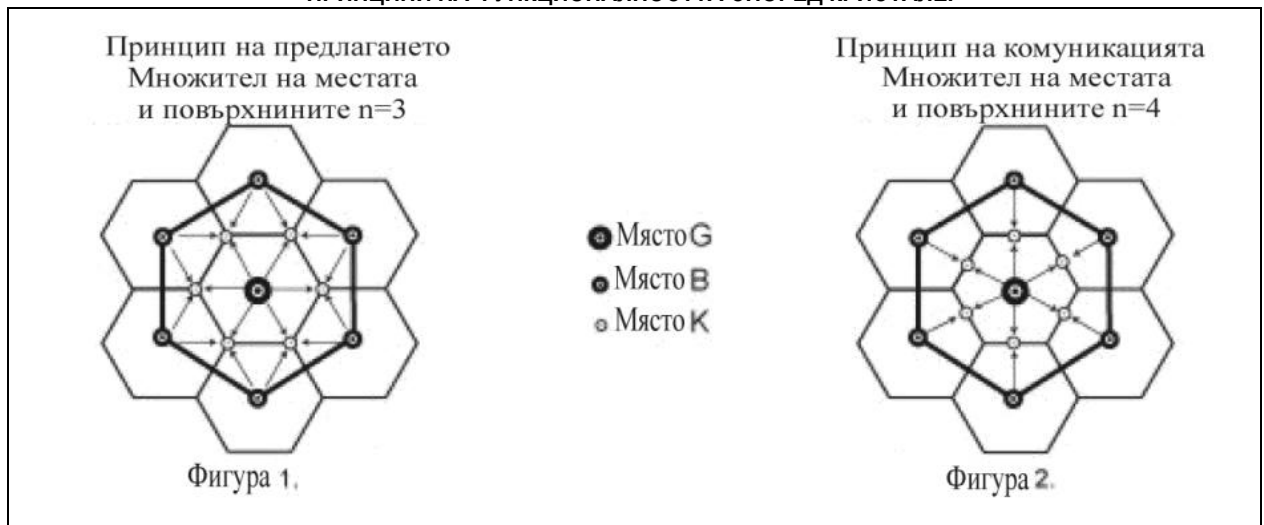
ИЗОДАПАНОВИТЕ МОДЕЛИ НА АЛФРЕД ВЕБЕР



Адаптирано от автора по Източник: Oxford Dictionary of Geography: Weber's theory of industrial location⁶

Фигура 7

ПРИНЦИПИ НА ФУНКЦИОНАЛНОСТТА СПОРЕД КРИСТАЛЕР



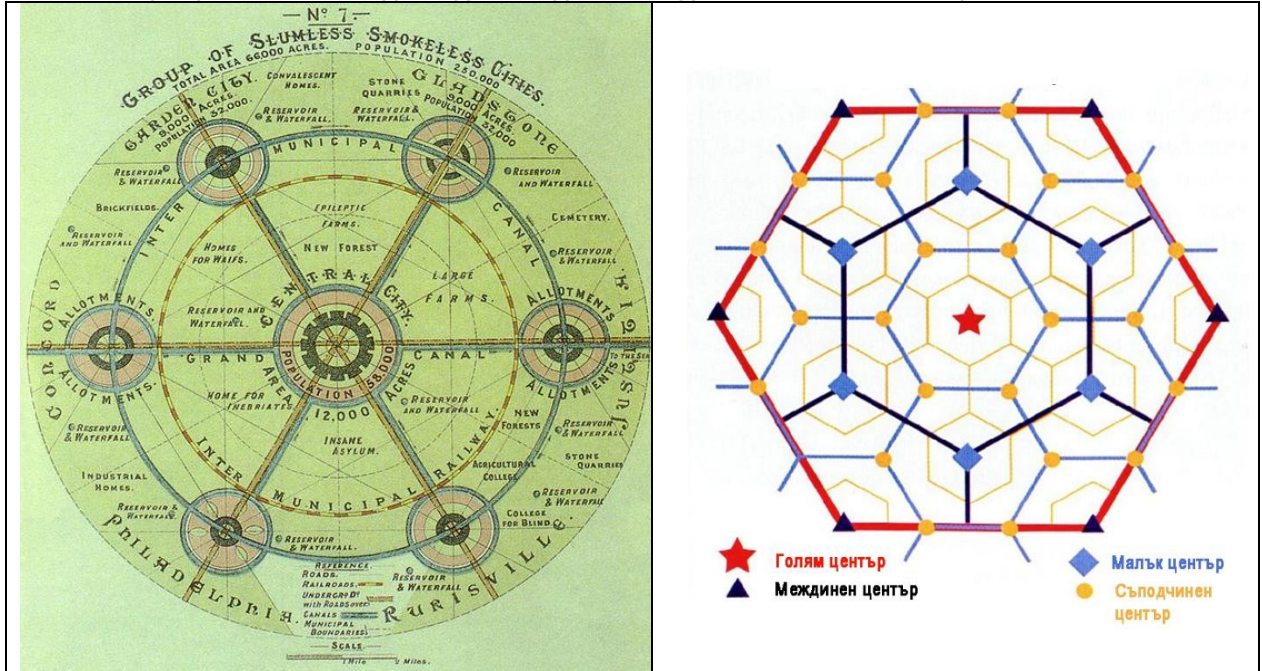
Адаптирано от автора по Източник: Christaller, Walter. Die zentralen Orte in Suddeutschland. Jena: Gustav Fischer, 1933

Забележка: в графиката не е използван третият принцип – на функционалността: административният

⁶ Адаптация на български език: авторът

Фигура 8

КОНЦЕПЦИЯТА НА ХАУЪРД: ГРАДЪТ-ГРАДИНА И МОДЕЛЪТ НА КРИСТАЛЕР: ЦЕНТРАЛНО МЯСТО

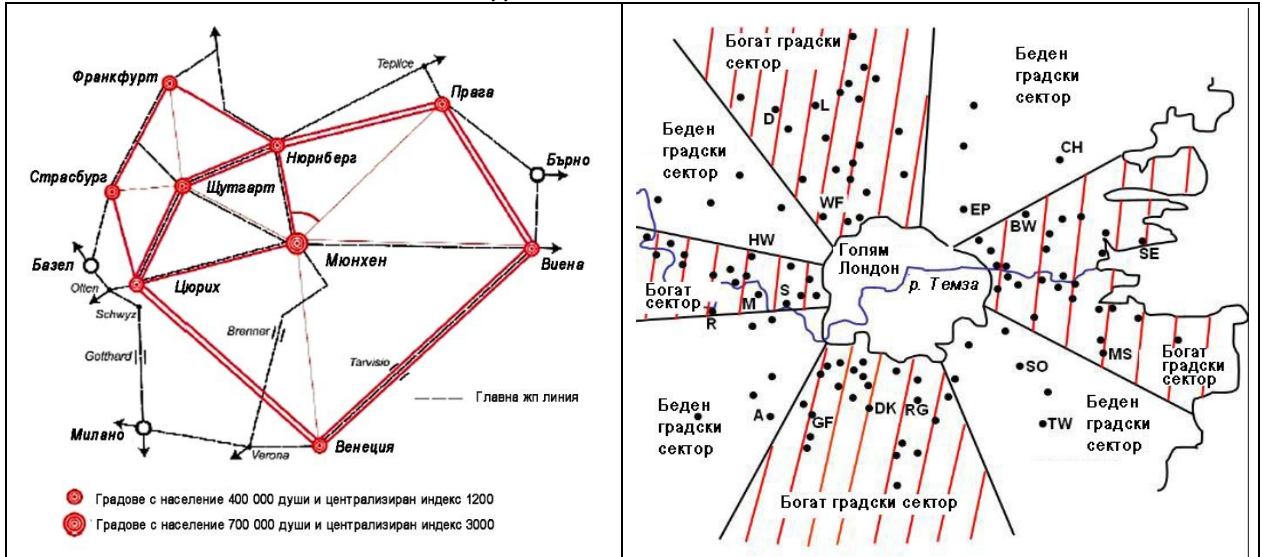


Адаптирано от автора по Източник: Howard, Ebenezer. Garden Cities of Tomorrow. London, UK: Swann-Sonnenschein and Co., Ltd., 1902⁷

Източник: Christaller, Walter. Die zentralen Orte in Suddeutschland. Jena: Gustav Fischer, 1933

Фигура 9 и 10

ОПИТИТЕ ЗА РЕАЛНИ МОДЕЛИ НА ВАЛТЕР КРИСТАЛЕР И НА АУГУСТ ЛЬОШ



Адаптирано от автора по Източник: <http://sapiens.revues.org/docannexe/image/843/img-5.jpg>

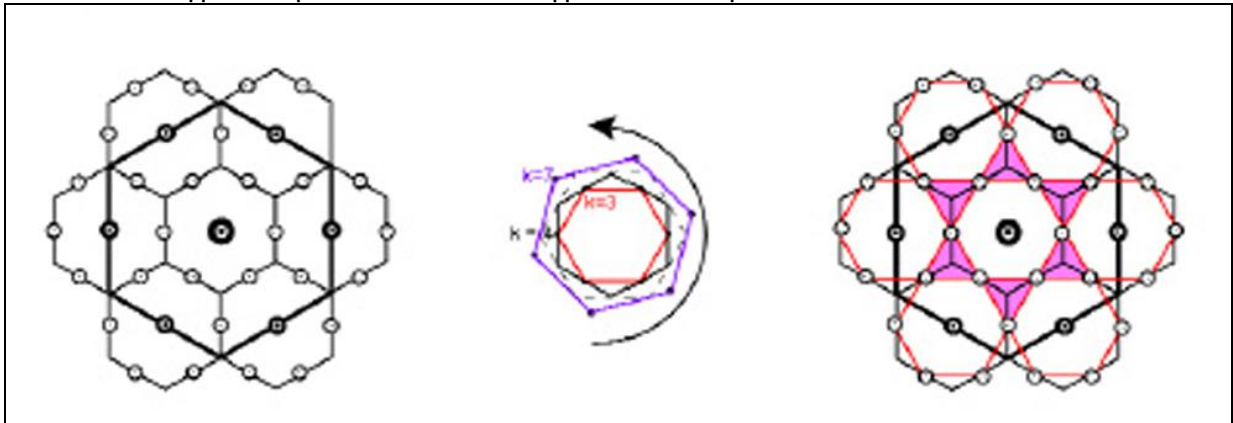
Източник: http://cronodon.com/PlanetTech/Earth_cities.html

Забележка: В модела си Льош е отбелязал със съкращения следните градове (някои от тях сега са с променен административен статут): **A:** Aldershot; **BW:** Brentwood; **CH:** Chelmsford; **D:** Dunstable; **DK:** Dorking; **EP:** Epping; **GF:** Guildford; **HW:** High Wycombe; **L:** Letchworth; **M:** Maidenhead; **MS:** Maidstone; **R:** Reading; **S:** Slough; **SE:** Southend; **SO:** Sevenoaks; **TW:** Tunbridge Wells; **WF:** Watford.

⁷ Оригиналът на този градски план за пръв път е публикуван в книгата на Ebenezer Howard „To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform”, издадена през 1898.

Фигура 11

МОДИФИКАЦИЯТА НА ЛЪОШ НА МОДЕЛА ЗА ФУНКЦИОНАЛНОСТТА НА КРИСТАЛЕР

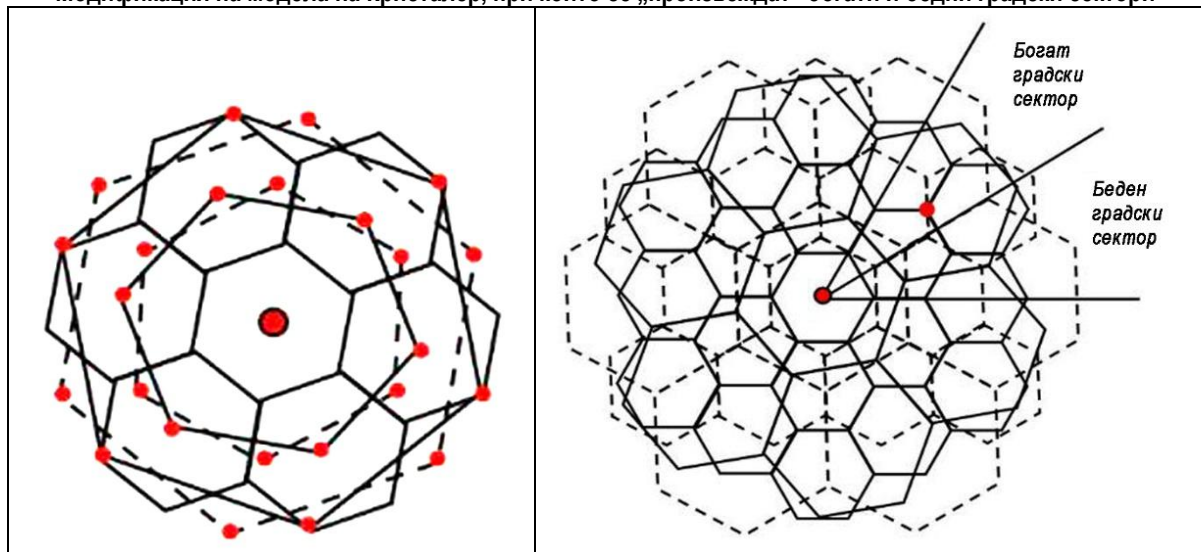


Източник: Валтер Кристалер: от „изящния торс“ – до „анимираното тяло”⁸

Фигура 12

ИКОНОМИЧЕСКИЯТ ЛАНДШАФТ НА АУГУСТ ЛЪОШ

Модификация на модела на Кристалер, при който се „произвеждат” богати и бедни градски сектори

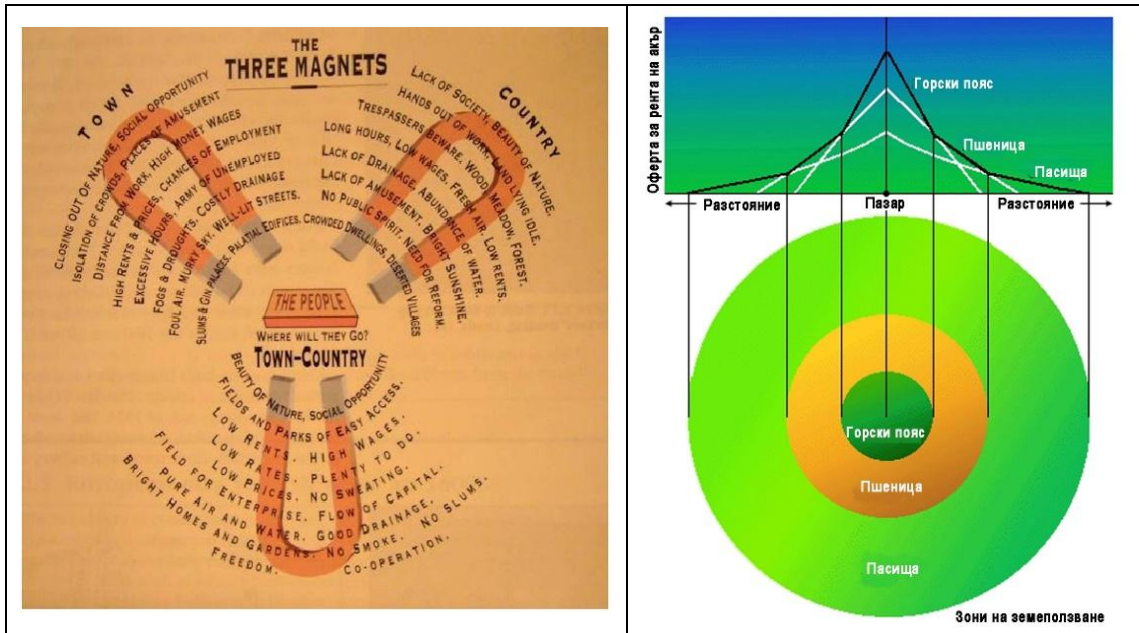


Адаптирано от автора по Източник: http://cronodon.com/PlanetTech/Earth_cities.html

⁸ Nicolas, Georges. Walter Christaller: From „exquisite corpse” to „corpse resuscitated”. // S.A.P.I.E.N.S, 2009, Vol.2, No 2, Special issue. <<http://sapiens.revues.org/843>>

Фигура 13

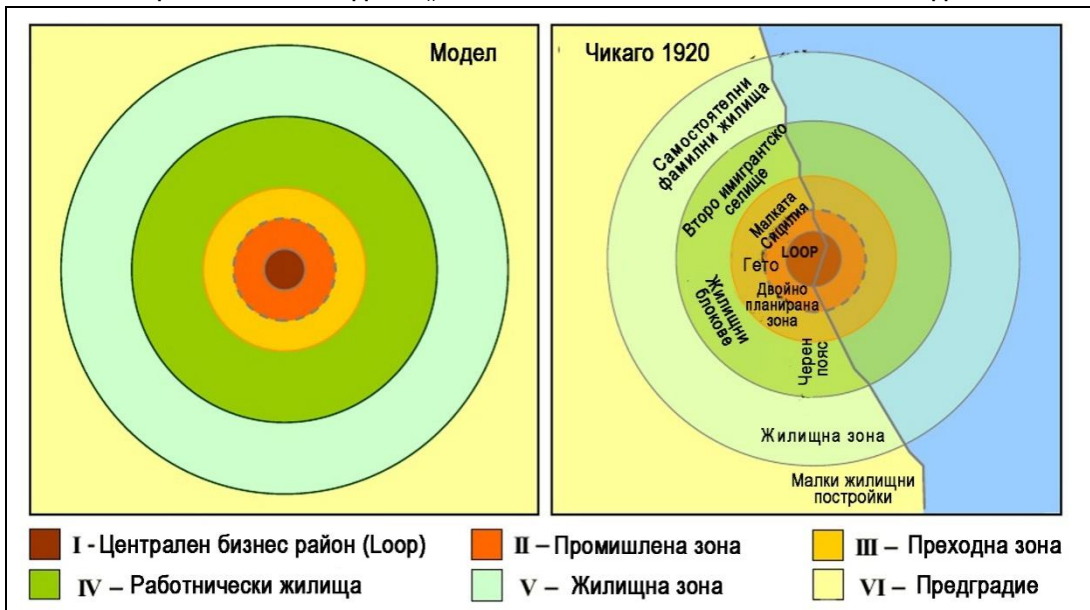
ДВИЖЕЩИТЕ СИЛИ НА „ОПТИМАЛНИЯ ГРАД“: ОРГАНИЗАЦИЯ, СТРУКТУРА, ПАЗАР



Адаптирано от автора по Източник: <http://www.slideshare.net/ecumene/5-urban-models>
 Източник: <http://www.ri.wvu.edu/WebBook/Giarratani/fig6-4.GIF>

Фигура 14

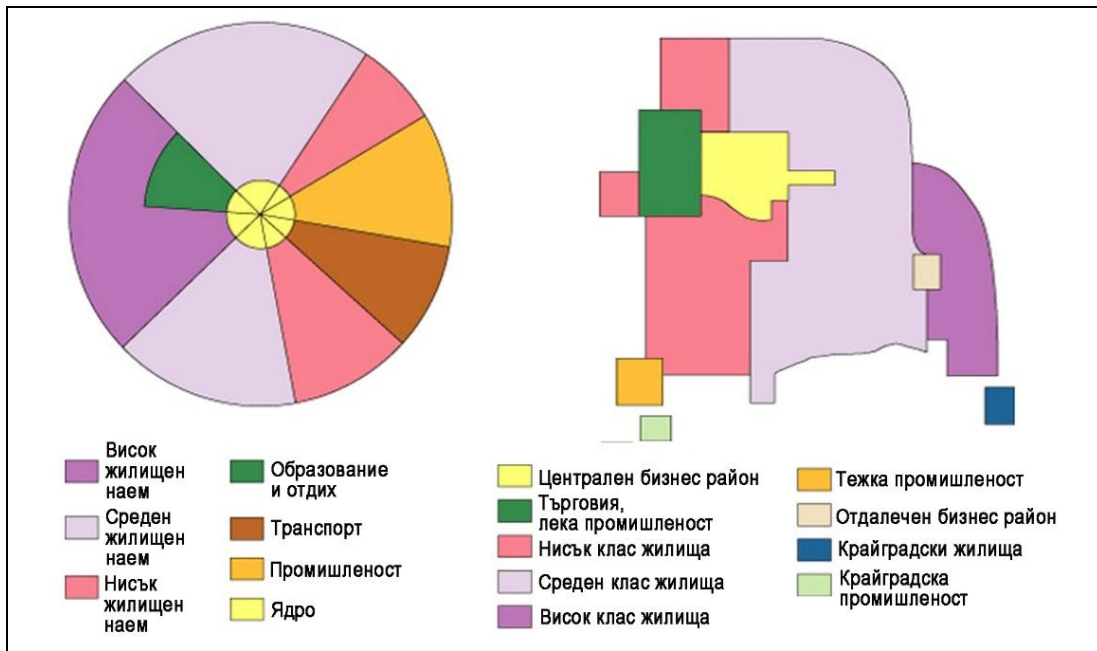
КОНЦЕНТРИЧНИЯТ МОДЕЛ И „ПРОСТРАНСТВЕНИЯТ ТИП ЧИКАГО“ НА БЪРДЖИС



Адаптирано от автора по Източник: <http://www.slideshare.net/ecumene/5-urban-models>

Фигура 15

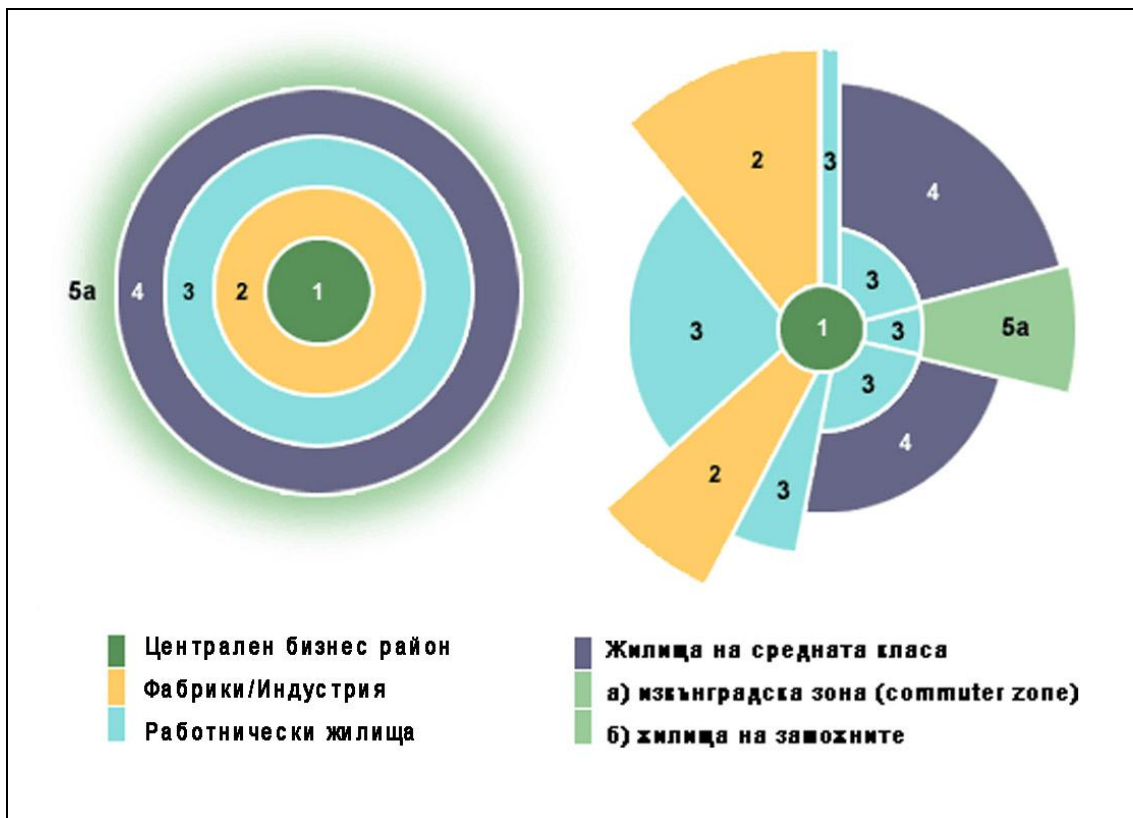
СЕКТОРНИЯТ МОДЕЛ НА ХОМЪР ХОЙТ И МУЛТИНУКЛЕАРНИЯТ МОДЕЛ НАХАРИС И УЛМАН



Адаптирано от автора по Източник: <http://www.slideshare.net/ecumene/5-urban-models>

Фигура 15а

КОНЦЕНТРИЧЕН МОДЕЛ НА ЪРНЕСТ БЪРДЖИС И СЕКТОРЕН МОДЕЛ НА ХОМЪР ХОЙТ

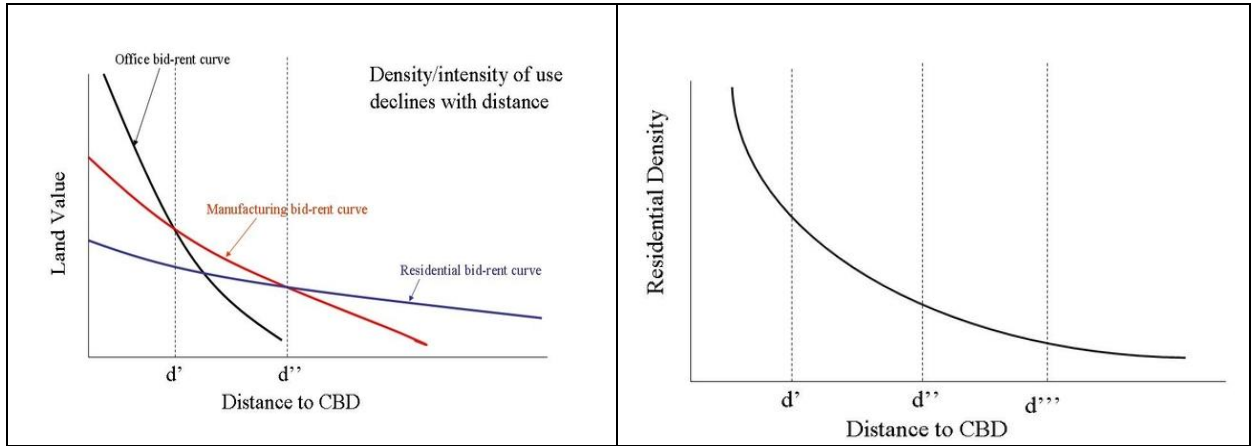


Адаптирано от автора

по Източник: http://www.bbc.co.uk/bitesize/standard/geography/settlement/structure_models/revision/2

Фигура 16

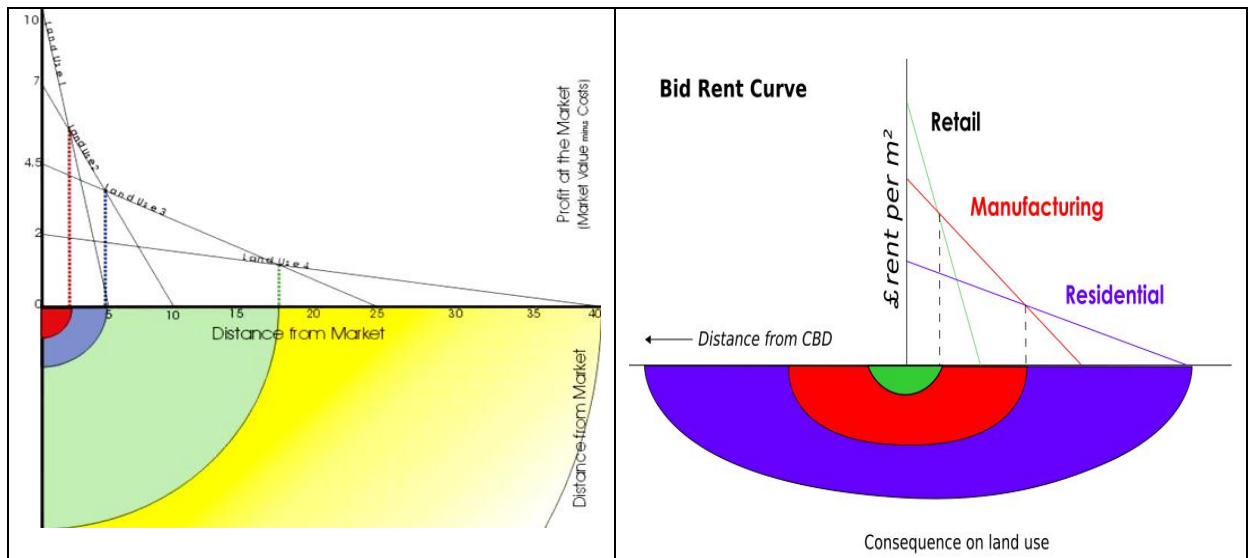
МОНОЦЕНТРИЧНИЯТ АММ (ALONSO-MILLS-MUTH) МОДЕЛ



Източник: http://lawprofessors.typepad.com/property/2005/12/sprawl_part_ii_.html

Фигура 17

КОНЦЕПЦИЯТА „BID-RENT CURVES” И НЕЙНИЯТ АГРОКУЛТУРЕН АНАЛОГ

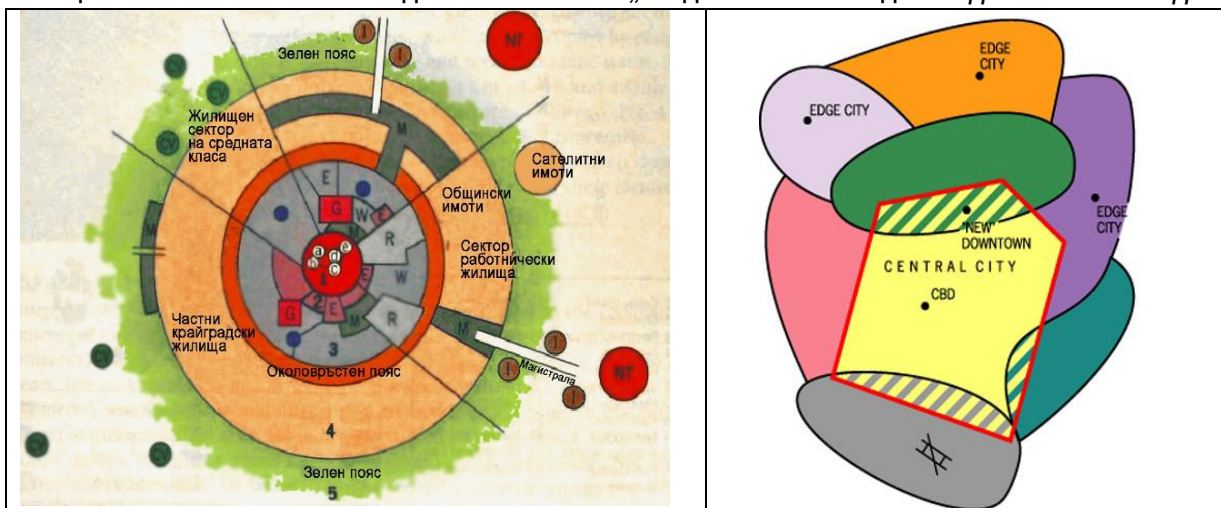


Източник: <http://www.csiss.org/classics/uploads/vonthunen2.jpg>

Източник: http://en.wikipedia.org/wiki/Bid_rent_theory

Фигура 18

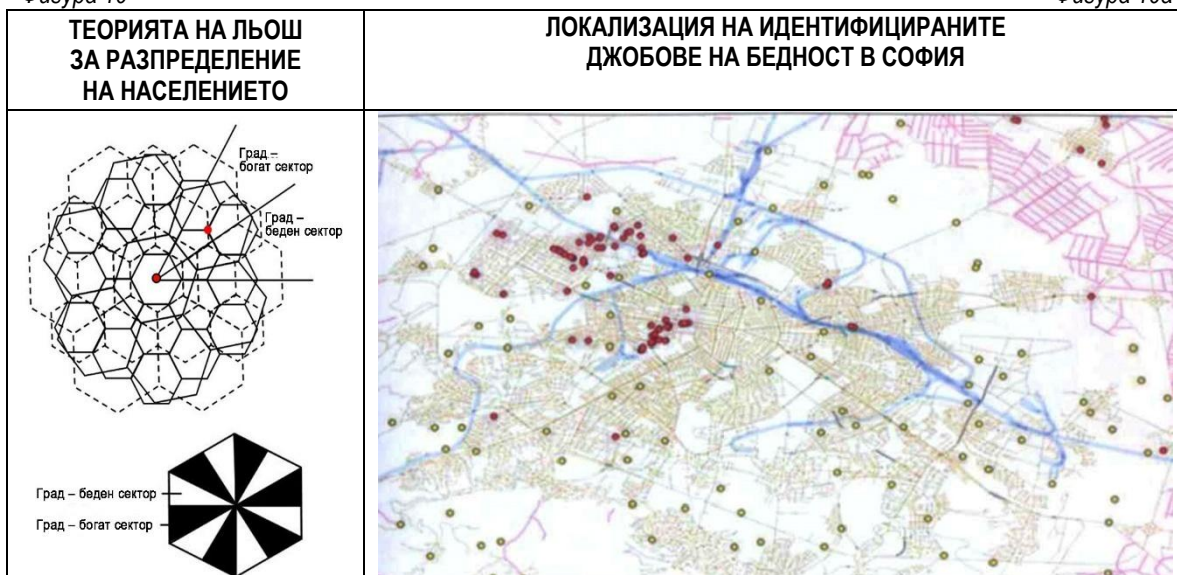
КОНЦЕНТРИЧНО-СЕКТОРНИЯТ МОДЕЛ НА КИЪРСЛИ И „ГРАДСКИ СФЕРИ” МОДЕЛ НА ДЖЕЙМС И. ВАНС ДЖ.



Адаптирано от автора по Източник: <http://www.slideshare.net/ecumene/5-urban-models>
 Източник: http://www.lewishistoricalsociety.com/wiki/tiki-read_article.php?articleId=44#

Фигура 19

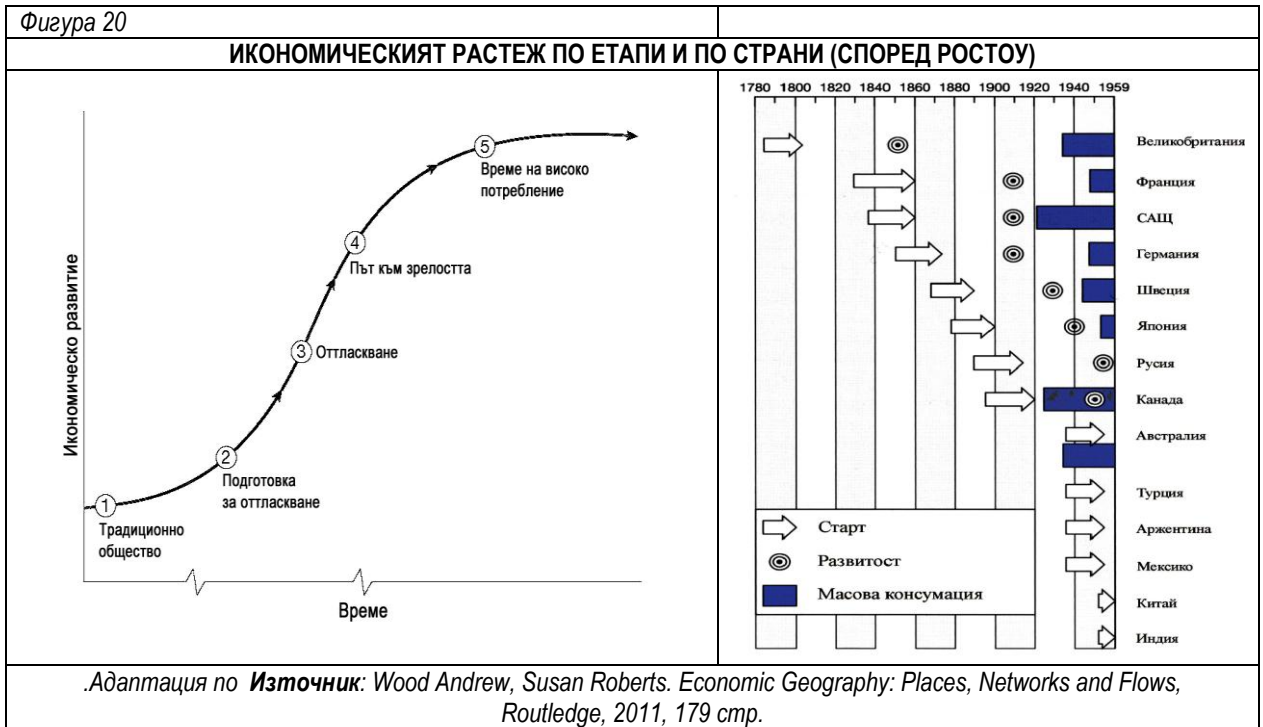
Фигура 19а



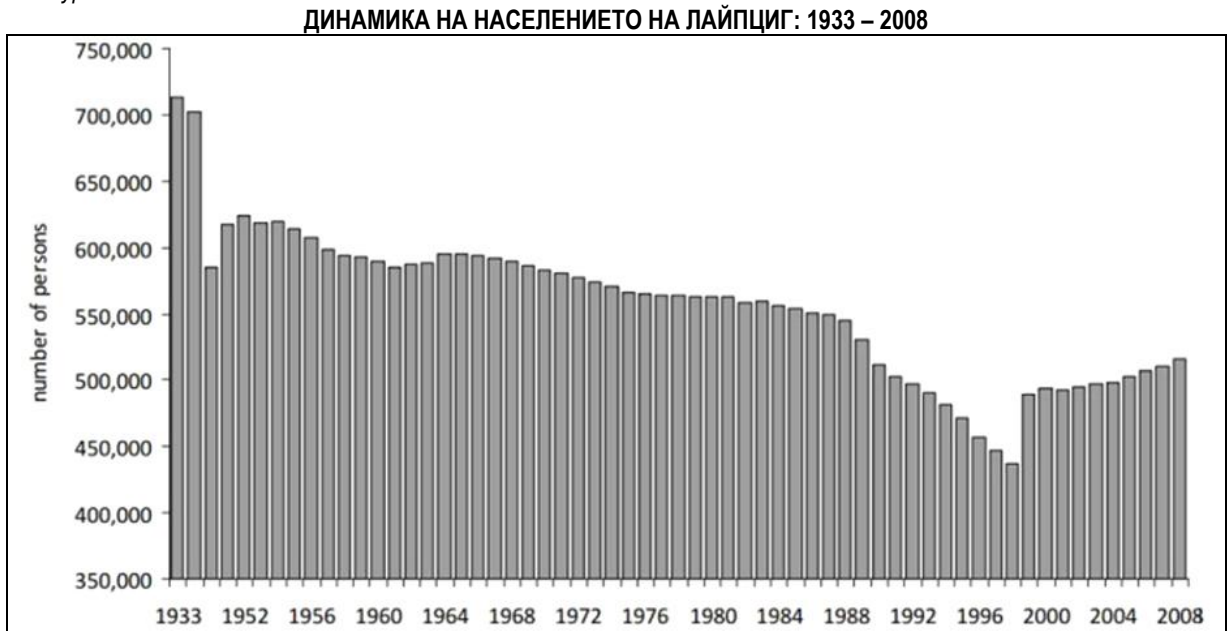
Източник: <http://cronodon.com/images/Losch.jpg>

Източник: Захариев, Боян. Взривяването на града: формиране на нова пространствена периферност в София...

Фигура 20

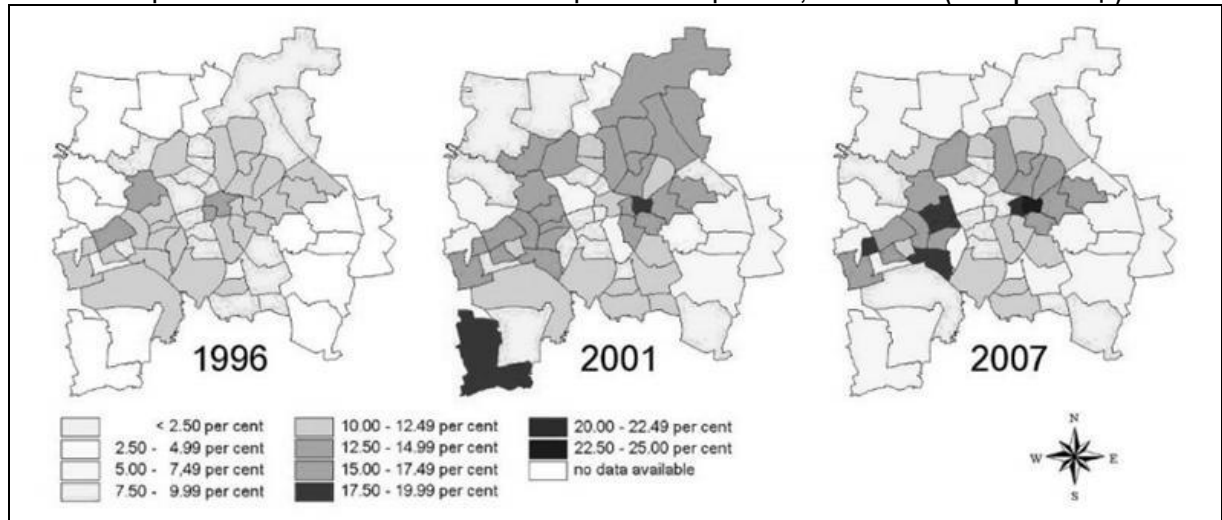


Фигура 21



Фигура 22

СОЦИАЛНА ПРОСТРАНСТВЕНА СЕГРЕГАЦИЯ В ЛАЙПЦИГ 1996, 2001 И 2007 (% безработица)



Източник: Großmann et al.⁹, 2009

Фигура 23

**ИЗОСТАВЕНА ПРОМИШЛЕНА ИНФРАСТРУКТУРА НА ТЕРИТОРИЯТА НА СТОЛИЧНА ОБЩИНА
(Brownfield/Urban blight)**



Сграда на локална отоплителна станция,
до метростанцията „Г. М. Димитров“

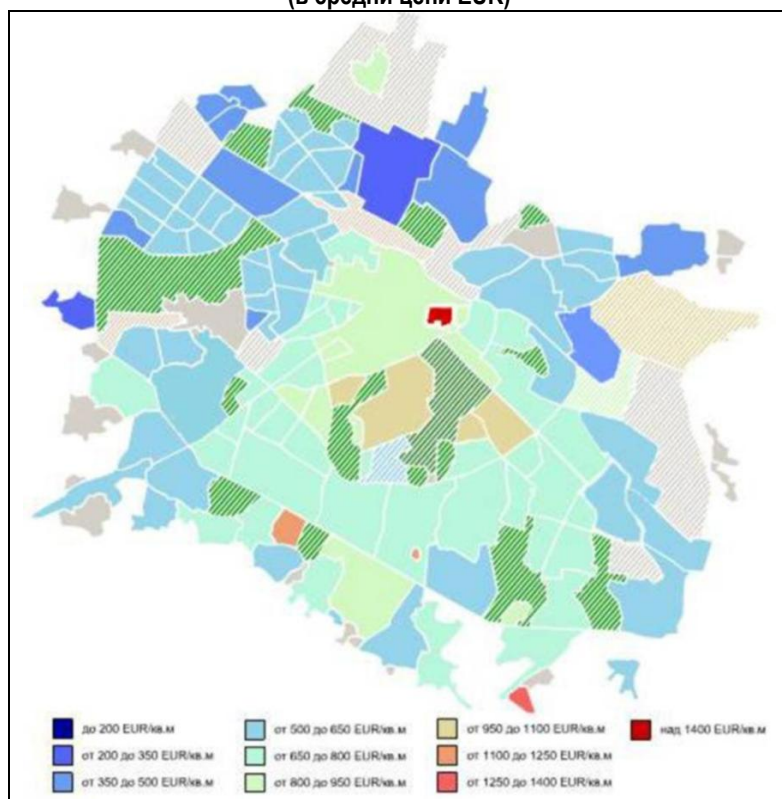


Сграда на бившето предприятие за фурнир
на нефункциониращата вече гара „Пионер“, София

⁹ Großmann, K., Haase, A., Rink, D., Steinführer, A. Segregation under conditions of housing markets with supply – surplus. Paper presented at the conference „Leeres Land und bunte Stadt? Räumliche Differenzierung im Zeichen des demographischen Wandels“, 7 – 8 may 2009, Berlin.

Фигура 24а

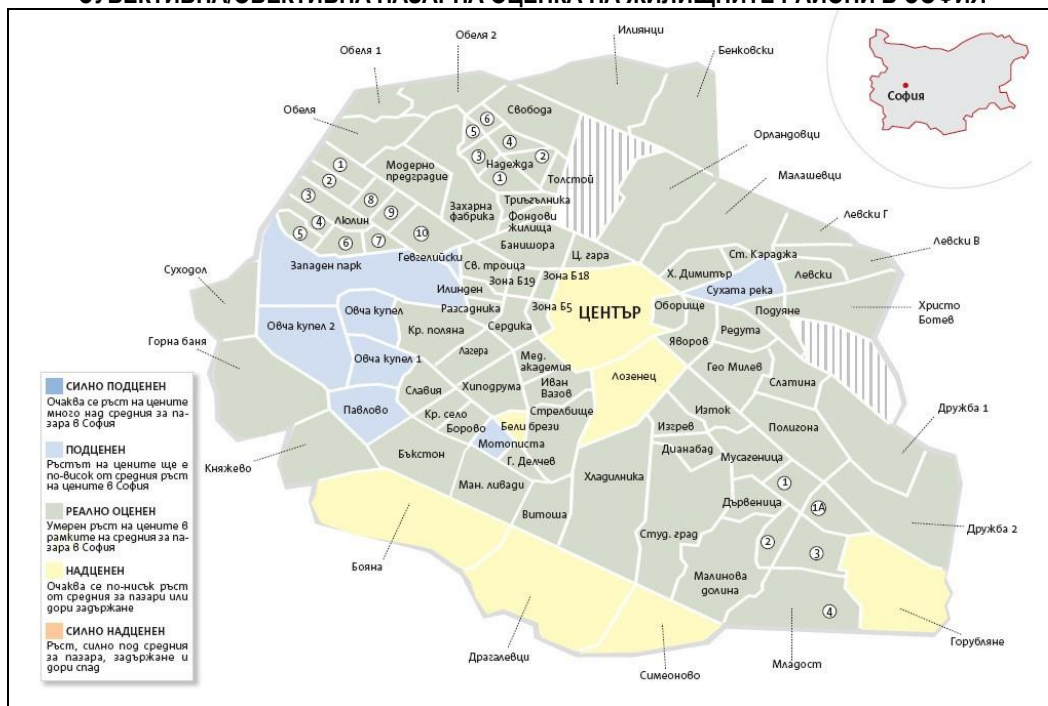
**ПРЕДЛАГАНЕ НА ЖИЛИЩНА ПЛОЩ В СОФИЯ
(в средни цени EUR)**



Източник: www.imot.bg, 24.09.2015

Фигура 24 б

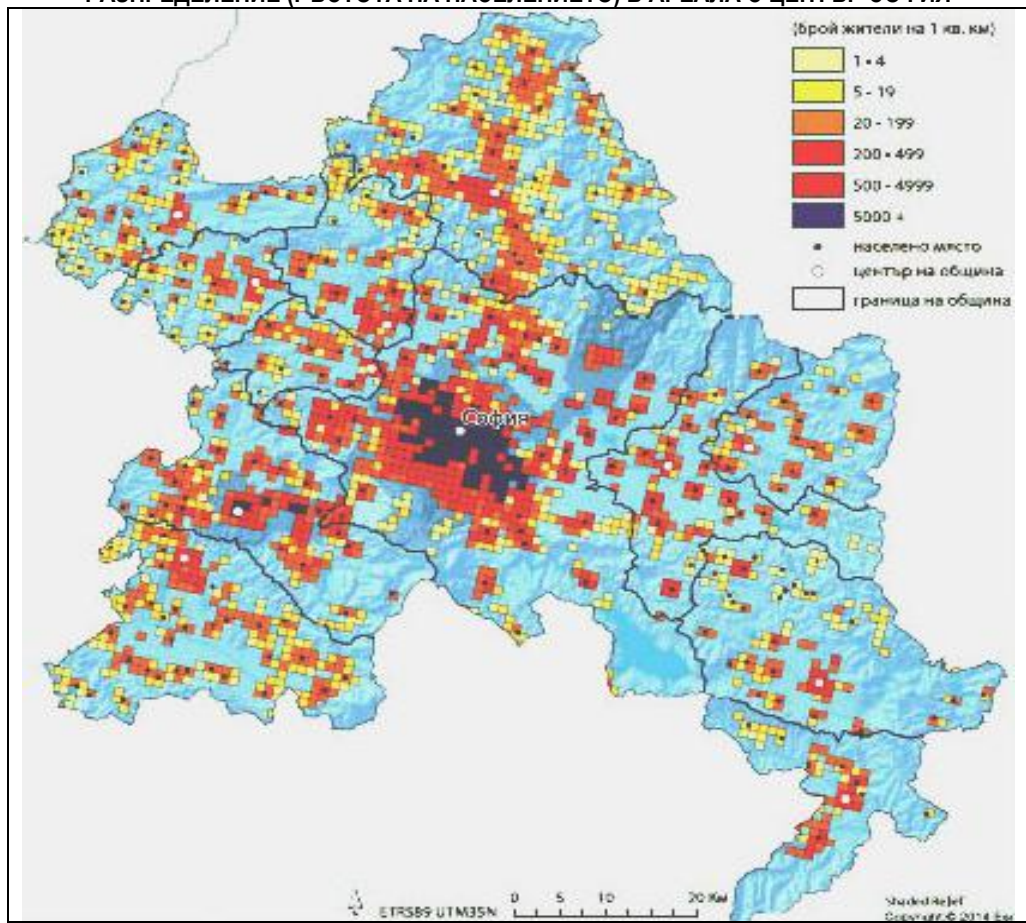
СУБЕКТИВНА/ОБЕКТИВНА ПАЗАРНА ОЦЕНКА НА ЖИЛИЩНИТЕ РАЙОНИ В СОФИЯ



Източник: http://www.capital.bg/biznes/moiat_kapital/2006/03/10/235408_kude_da_kupuvame_v_sofia/

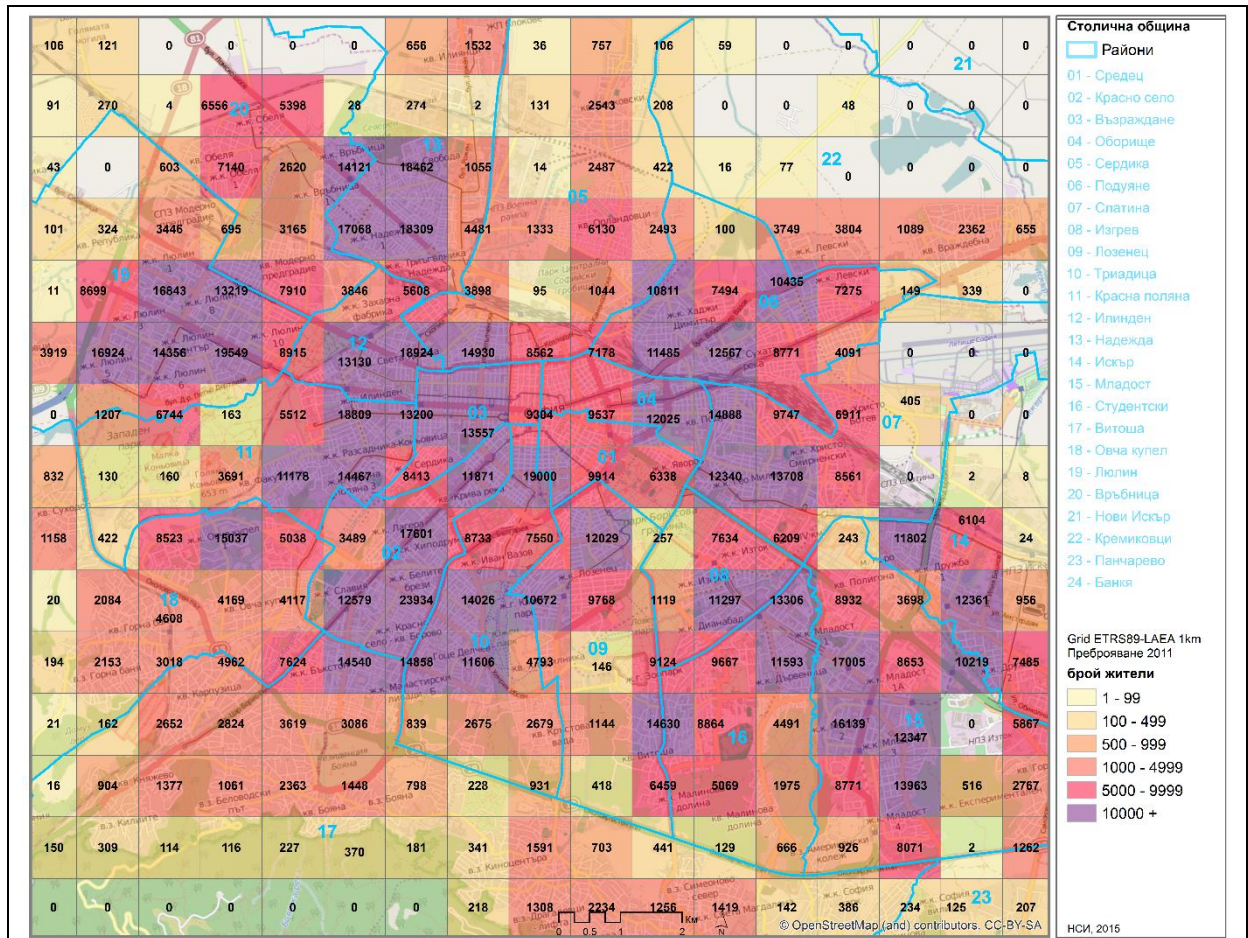
Фигура 25 а

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ (ГЪСТОТА НА НАСЕЛЕНИЕТО) В АРЕАЛА С ЦЕНТЪР СОФИЯ



Фигура 25 б

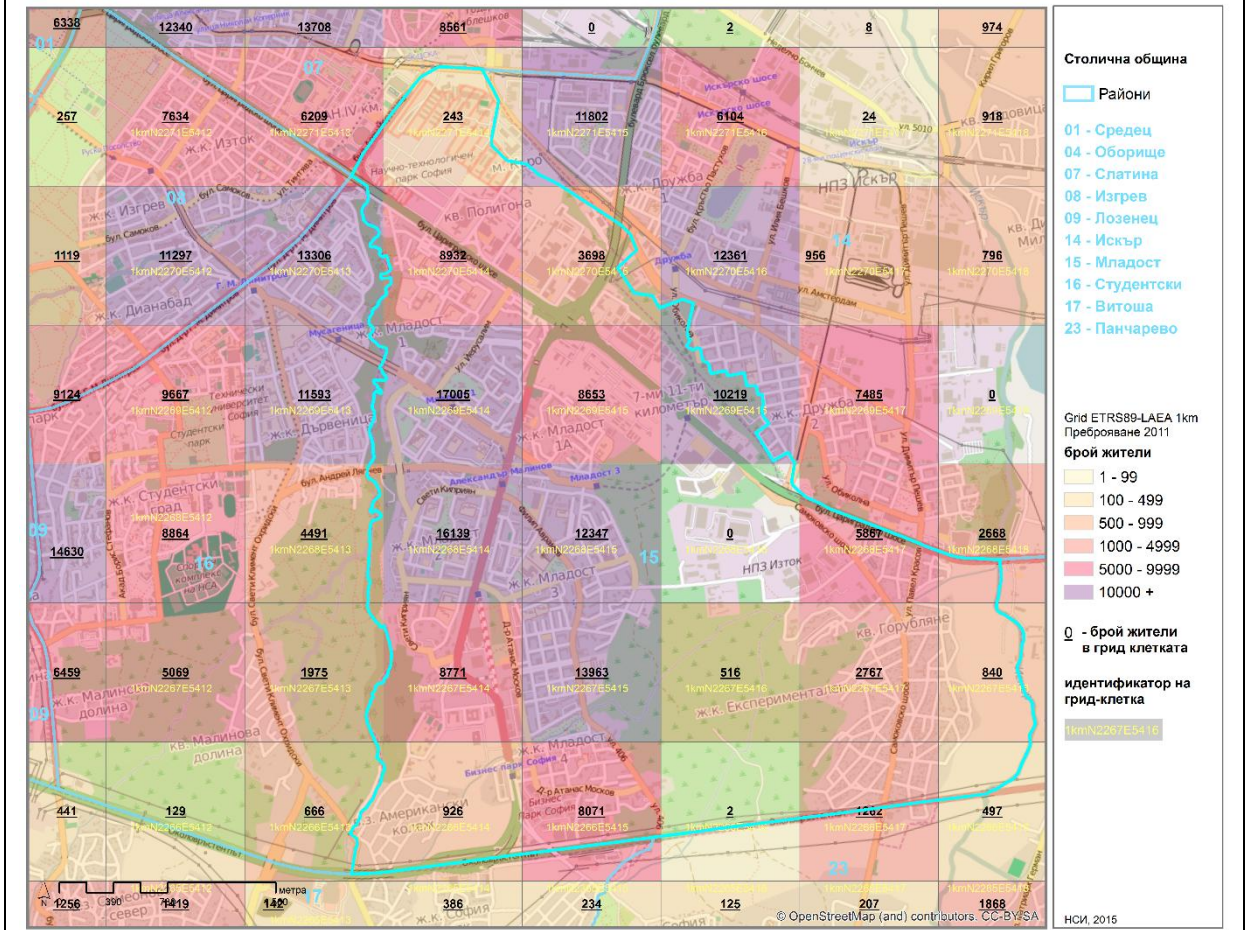
ГЕОГРАФСКА ГЪСТОТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В СТОЛИЧНА ОБЩИНА
(с координатна мрежа за общоевропейски пространствен анализ, с Grid-Cells 1 км.)



Източник: НСИ 01.09.2015 г.

Фигура 26

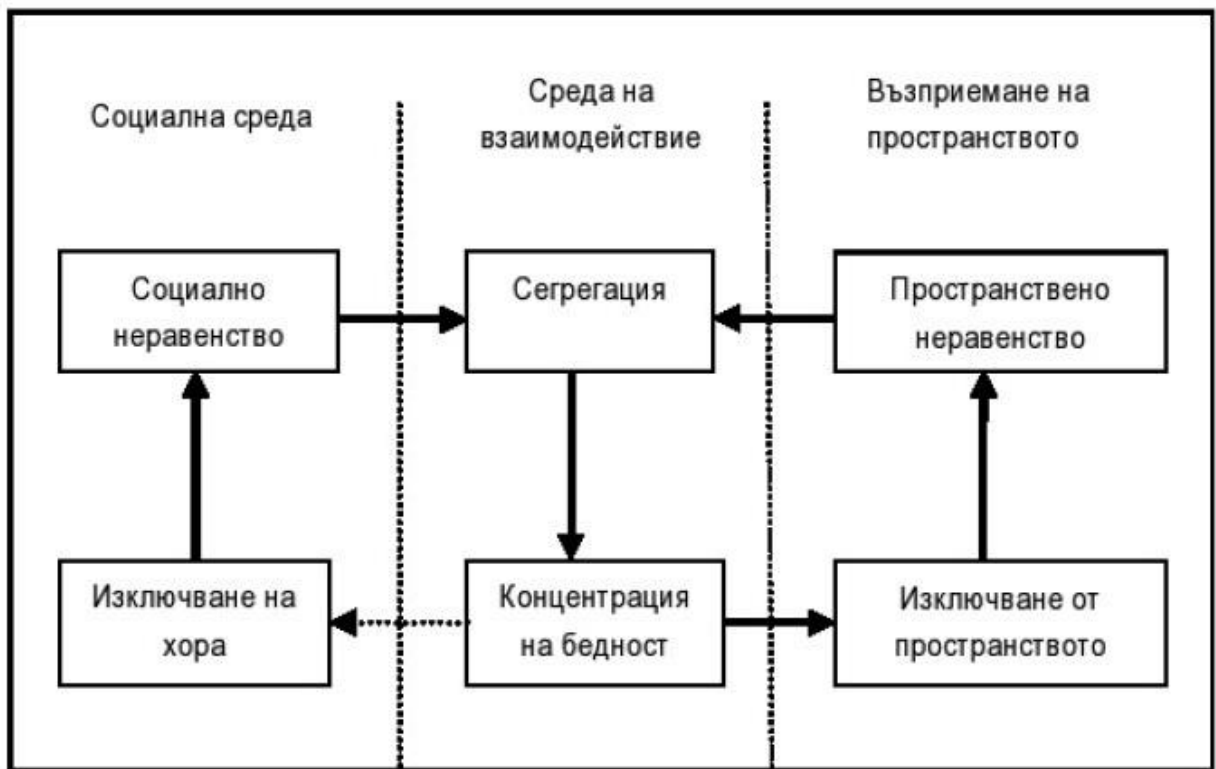
ГЕОГРАФСКА ГЪСТОТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В СТОЛИЧНА ОБЩИНА
(с координатна мрежа за общоевропейски пространствен анализ, с Grid-Cells 1 км.)



Източник: НСИ 01.09.2015 г.

Фигура 27

ПРИНЦИПИ НА ФОРМИРАНЕ НА ПРОСТРАНСТВЕНА СЕГРЕГАЦИЯ



Източник: Надежда Илиева, Венета Лобутова, Пространствена сегрегация – същност, фактори, основни характеристики, проблеми на географията • 1–2 София • 2015

ПРИЛОЖЕНИЯ (продължение)

2. ТАБЛИЦИ

Таблица 1

**ХРОНОЛОГИЧНА И ПРОСТРАНСТВЕНА КЛАСИФИКАЦИЯ:
Big-Push Model, Ragnar Nurkse's balanced growth theory**

Държава	Начален период
Великобритания	1783-1802
САЩ	1843-1860
Германия	1850-1873
Русия	1890-1914
Канада	1896-1914
Китай	1952
Индия	1952

Източник: Уолтър Ростоу, „Етапи на икономическия растеж: не-комунистически манифест”

Таблица 1а

Държава	Срок на завършеност
Великобритания	1850
САЩ	1900
Германия	1910
Русия	1950
Канада	1950

Източник: Уолтър Ростоу, „Етапи на икономическия растеж: не-комунистически манифест”

Таблица 2

**СИСТЕМАТИЗАЦИЯ НА НАУЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО МАЩАБ И ВИД
НА ПРОСТРАНСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПРОЦЕСИ**

Направление на изследванията	Название изследванията
Изследвания на принципите на локация на отделното промишлено предприятие	• Теория на щандорта или теория на „фактора локация” (Вилхелм Лаунхардт), Теория за локация на промишлеността (Алфред Вебер)
Изследвания на принципите на формирането на регионалната специализация	• Модел на изолираната държава (Йохан фон Тюнен); Принцип на локализираната промишленост (Алфред Маршал); Географското разделение на труда; (Николай Н. Барански); Новата икономическа география (Пол Кругман).
Изследвания на принципите на междурегионалния обмен	• Принцип на абсолютното преимущество (Адам Смит); Принцип на относителното преимущество (Давид Рикардо); Теория на „недефицитния” фактор на производството (Ели Хекшер и Бертил Олин); Модел на междоотрасловия баланс (Василий Леонтиев).
Изследвания на оптималната териториална структура на икономиката	• Теория на централните места (Валтер Кристалер); Теория на пространственото икономическо равновесие (Аугуст Льош); Теория на полюсите на растежа (Франсоа Перу); Пространствената дифузия на иновациите (Торстен Хагерstrand); Регионална наука (Уолтър Айзърд); Конкурентните преимущества на страните и икономическите кълъстери (Майкъл Портър); Териториално-производствените комплекси (Николай Н. Колосовский)

Източник: Мямлин А. П. Фактор пространства в економике: историографический анализ...

Таблица 3

ЙЕРАРХИЯ НА НАСЕЛЕНИТЕ МЕСТА В ЮЖНА ГЕРМАНИЯ

Селищни форми	Разстояние (км)	Население	Обслужвана зона (км ²)	Население
Селце	7	800	45	2 700
Селски център	12	1 500	135	8 100
Районен център	21	3 500	400	24 000
Окръжен град	36	9 000	1 200	75 000
Малък областен център	62	27 000	3600	225 000
Главен провинциален град	108	90 000	10 800	675 000
Регионална столица	186	300 000	32 400	2 025 000

Източник: по W. Christaller, от E. L. Ullman, *American Journal of Sociology*, 46, 1941¹.

¹ Knowles, R & Wareing, J. *Economic and Social Geography*. W.H. Allen Company Ltd., 1976, p. 231. (Авторите на монографията са използвали таблицата на Кристалер за йерархията на населените места в Южна Германия от публикация на първия популяризатор на Кристалер в САЩ Едуард Уилман в *American Journal of Sociology* (1941), но са „американизирали” наименованията на селищните форми, докато Уилман в превода си се придържа към оригинала. При превода на български понятията също са съобразени със административния речников фонд на страната).

Таблица 4

ПРОСТРАНСТВЕНА ИКОНОМИКА: ОСНОВИ				
	Автори	Принос	Икономически контекст	Проблеми за изследване
1820	von Thünen	Теория за диференциалната рента	Аграрна икономика	Как са разпределени селскостопански дейности?
1890	Marshall	Индустриален район и агломерационна икономика	Индустриален растеж	Защо дейностите обикновено се концентрират в пространството?
1910	Weber	Теория за локализацията на индустрията	Индустриалното развитие	Как промишлените предприятия извършват избора си на локализация?
1930	Christaller	Теория за централните места	Стопанско-социална гравитация	Как се структурират градските пространства?
1930	Hotelling	Теория за пазарните зони	Кризи и развитие на територията	Каква е пространствената промяна на конкуренцията?
1940	Lösch	Теория за пространственото икономическо равновесие		Как се формират икономическите пространства?
Пространствена икономика: развитие				
1955	North	Базисна теория	Развитие на градовете	Как се осъществява регионалното развитие?
1955	Perroux	Теория за полюсите на растежа	Неравенството в териториалното развитие и индустриална децентрализация	Защо се наблюдава пространствено небалансиран процес на растеж?
1956	Isard	Пространствен икономически баланс и методи за пространствен анализ		Как се извършва пространствено икономическият баланс и регионалният анализ?
1957	Myrdal	Теория за кръговата кумулативна причинно-следствената връзка		Защо някои райони имат затруднения в развитието/преустройството?
1960	Alonso	Икономика на града	Развитие на инфраструктурата	Как се локализируют дейностите в градското пространство?
1964	Borts-Stein	Неокласически модел за регионален растеж	Субурбанизация, деиндустриализация	Кои са факторите в основата на регионалния растеж?
Пространствена икономика: обновление				
1979-1981	Friedmann-Stöhr	Теория за ендегенното развитие	Деурбанизацията, индустриално реструктуриране, децентрализация	Какви са алтернативните варианти на кризата на традиционните модели на развитие?
1985	Aydalot	Теория на иновативната среда	Повишена неефективност на регионални инструменти на икономическата политика	Каква е ролята на територията в динамиката за „пренареждане“ на дейностите
1990	Krugman-Fujita	Нова икономическа география	Външни фактори, агломерация	Как по-добре да се разбира влиянието на географските фактори за функциониране на икономиката?
1995	Asheim-Florida	Модел за изучаване на регионите	Регионални иновационни системи	Каква е ролята на иновациите и познанието в стратегиите за регионално развитие?

Източник: Capron, Henri. Economie régionale et urbaine. *La pensée économique spatiale: les fondements; l'essor; le renouvellement* <<http://homepages.vub.ac.be/~hcapron/syleru.pdf>>

Таблица 5

НАСЕЛЕНИЕТО В СВЕТА, 1950-2010

Година	Население общо (хиляди)	Селско население (хиляди)	Градско население (хиляди)	Селско население (проценти)	Градско население (проценти)
1950	2 532 229	1 786 734	745 495	70,6	29,4
1955	2 772 882	1 900 950	871 932	68,6	31,4
1960	3 038 413	2 018 775	1 019 638	66,4	33,6
1965	3 333 007	2 148 361	1 184 646	64,5	35,5
1970	3 696 186	2 343 767	1 352 419	63,4	36,6
1975	4 076 419	2 538 751	1 537 668	62,3	37,7
1980	4 453 007	2 699 779	1 753 229	60,6	39,4
1985	4 863 290	2 858 793	2 004 497	58,8	41,2
1990	5 306 425	3 025 020	2 281 405	57,0	43,0
1995	5 726 239	3 162 107	2 564 133	55,2	44,8
2000	6 122 770	3 264 138	2 858 632	53,3	46,7
2005	6 506 649	3 309 115	3 197 534	50,9	49,1
2010	6 895 889	3 337 311	3 558 578	48,4	51,6

Източник: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects, The 2011 Revision and World Urbanization Prospects.²

Таблица 6

ТЕМП НА ЗАСТАРЯВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО НА ЛАЙПЦИГ 1990 – 2006

	1990	1995	2000	2006
Дял на лицата, 0-14	17.0	13.8	11.2	9.9
Дял на лицата, 15-65	67.5	69.8	70.6	68.3
Дял на лицата на 65 и повече години	15.5	16.4	18.2	21.8
Степен на младежка зависимост (0-14 /15-64, в %	25.2	19.8	15.9	14.6
Степен на възрастова зависимост (65 + /15-64, в %	23.0	23.5	25.7	31.9
Индекс на стареене (65 +/0-14, в %)	91.5	118.3	161.7	218.7
Средна възраст	40.0	41.8	43.8	43.9
Брой на лицата на възраст 65-79	57,600	55,500	68,300	85,200
Брой на лицата на възраст 80+	21,900	21,500	21,300	25,100
Брой на лицата на възраст над 65	79,500	77,000	89,600	110,300

Източник: Kabisch, S. et al.³, 2008

² Адаптацията на таблицата е на автора на текста.

³ **Kabisch, S., Steinführer, A., Haase, A., Großmann, K., Peter, A., Maas, A.:** Demographic change and its impact on housing. Final report for the EURO CITIES network, Brussels and Leipzig (FRG), 2008.

Таблица 7а
МЕХАНИЧЕН ПРИРАСТ НА СТОЛИЧНА ОБЩИНА
(към края на всяка година)

Година	Заселени	Изселени	Механичен прираст
2000 г.	34393	20087	14306
2001 г.	34300	20906	13394
2002 г.	28302	10703	17599
2003 г.	32679	13543	19136
2004 г.	29278	12679	16599
2005 г.	30176	16214	13962
2006 г.	19247	10098	9149
2007 г.	20209	15082	5127
2008 г.	19193	12118	7075
2009 г.	20702	18194	2508
2010 г.	30202	20584	9618
2011 г.	18244	11992	6252
2012 г.	21203	13613	7590
2013 г.	22829	13542	9287
2014 г.	25026	16544	8482

Източник: НСИ 01.09.2015 г.

Таблица 7б
ГЪСТОТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В СТОЛИЧНА ОБЩИНА, ОБЛАСТ СОФИЯ-ГРАД
за периода 2005 – 2014 г.

София (столица)	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
	913,1	963,3	965,6	970,5	972,6	980,1	1009,1	1013,1	1019,2	970,5

Източник: НСИ 01.09.2015 г.

Таблица 7в
ГЪСТОТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В РАЙОН „МЛАДОСТ“, ОБЩИНА „СТОЛИЧНА“
(по години)

Година	Население брой	Територия кв.км	Гъстота души/кв.км
2001*	95505	17,2	5553
2011*	102899	17,2	5983
2012**	104159	17,2	6056
2013**	104584	17,2	6080
2014**	104886	17,2	6098
* - данните са към референтната дата на "Преброяване на населението и жилищния фонд"			
** - данните са към 31.12. на съответната година			

Източник: НСИ 01.09.2015 г.

Таблица 8**ВЪВЕДЕНИ В ЕКСПЛОАТАЦИЯ НОВОПОСТРОЕНИ ЖИЛИЩНИ
СГРАДИ В СТОЛИЧНА ОБЩИНА (2005 – 2014)**

години	брой (общо)
2005	235
2006	199
2007	291
2008	261
2009	181
2010	164
2011	174
2012	132
2013	76
2014	73
ОБЩО	1786

Източник: НСИ 01.09.2015 г.

Таблица 9
СРЕДНИ ЦЕНИ НА ЖИЛИЩАТА В НЯКОИ КВАРТАЛИ НА СОФИЯ (в EUR/кв.м)

квартал	цена/м ²	промяна %	квартал	цена/м ²	промяна %
	септ. 2013	септ. 2014		септ. 2013	
Докторски паметник	1425	-	Младост 4	678	5
Иван Вазов	1095	7	Банишора	677	1
Изгрев	1030	-	Павлово	668	-4
Изток	977	2	Сердика	665	11
Лозенец	950	-	Младост 3	661	-
Илиянци	920	-2	Илинден	651	-6
Яворов	914	-1	Разсадника	633	2
Оборище	897	1	Люлин – център	627	1
Център	884	-2	Западен парк	624	1
Медицинска академия	872	-1	Овча купел	617	-1
Стрелбище	823	4	Дружба 2	610	-6
Драгалевци	807	-	Триъгълника	607	-4
Белите брези	803	2	Слатина	602	1
Хиподрума	798	-1	Надежда 4	601	7
Гео Милев	797	-3	Овча купел 1	578	11
Симеоново	797	7	Малинова долина	577	-1
Хладилника	794	-3	Сухата река	576	-2
Младост 1А	765	1	Люлин 7	572	7
Бояна	764	1	Люлин 6	568	10
Гоце Делчев	761	3	Левски	565	6
Дианабад	760	-	Надежда 2	565	1
Кръстова вада	760	-3	Люлин 8	564	-2
Борово	752	-1	Дружба 1	562	1
Манастирски ливади	747	4	Люлин 9	560	9
Славия	738	3	Хаджи Димитър	560	-2
Редута	737	-3	Люлин 10	559	-3
Витоша	730	2	Надежда 1	545	-7
Лагера	730	2	Люлин 4	538	6
Красно село	724	-	Овча купел 2	538	4
Студентски град	713	1	Фондови жилища	534	10
Бъкстон	712	1	Люлин 2	533	-
Подуяне	712	2	Люлин 3	524	4
Полигона	712	4	Надежда 3	516	-3
Младост 2	708	4	Люлин 1	507	-2
Мусагеница	698	-2	Свобода	504	5
Дървеница	693	-2	Люлин 5	492	3
Горна баня	691	3	Толстой	480	-6
Младост 1	680	3	Източник: www.lmot.bg		

Таблица 10

НАСЕЛЕНИЕ НА СОФИЙСКИТЕ АДМИНИСТРАТИВНИ РАЙОНИ ПО ЕТНИЧЕСКА ГРУПА И ВЪЗРАСТ

(с цвят са подчертани конкретните параметри, цитирани в трета глава)

Райони		Общо		Възраст (в навършени години)					
Етническа група		0 - 9	10 - 19	20 - 29	30 - 39	40 - 49	50 - 59	60 - 69	70 и повече
Общо за страната	7364570	659806	693051	979895	1079277	1009486	1040678	956411	945966
<i>Отговорили</i>	6680980	561275	612578	871989	979381	923317	955347	890474	886619
Българска	5664624	408927	472704	710717	825784	786593	833007	802613	824279
Турска	588318	59719	71901	89602	91343	85903	80054	62534	47262
Ромска	325343	67568	59511	59442	49572	37723	28411	15833	7283
Друга	49304	2517	3378	5915	6907	8228	9694	6777	5888
Не се самоопределят	53391	22544	5084	6313	5775	4870	4181	2717	1907
	6680980	561275	612578	871989	979381	923317	955347	890474	886619
София (столица)	1291591	112649	107761	225744	224523	167221	166911	145715	141067
<i>Отговорили</i>	1178331	97723	96855	204122	205547	154008	153724	135187	131165
Българска	1136433	90064	91839	196138	198370	148414	149470	132801	129337
Турска	6526	512	696	2105	1471	925	516	186	115
Ромска	18284	3497	3304	3577	3139	2221	1636	699	211
Друга	9848	427	526	1296	1667	1787	1670	1196	1279
Не се самоопределят	7240	3223	490	1006	900	661	432	305	223
	1178331	97723	96855	204122	205547	154008	153724	135187	131165
Средец	32423	1854	2058	7314	4070	3066	4034	4174	5853
<i>Отговорили</i>	30995	1690	2019	6833	3843	2956	3915	4050	5689
Българска	29763	1515	1784	6609	3734	2834	3797	3959	5531
Турска	146		33	78					
Ромска	126		108	8					
Друга	352	21	33	52	35	45	52	41	73
Не се самоопределят	256	129	28	34	23	21	9	5	7
	30643	1665	1986	6781	3792	2900	3858	4005	5611
Красно село	83552	7187	5963	11818	14571	10848	11110	9638	12417
<i>Отговорили</i>	79117	6456	5619	10995	13790	10377	10646	9238	11996
Българска	76692	5996	5498	10608	13456	10075	10332	9028	11699
Турска	267	15	30	96	63	35	17		
Ромска	43	3	7	6	12	4	7		
Друга	797	29	37	124	114	120	137	96	140
Не се самоопределят	521	384	10	37	31	23	16	8	12
	78320	6427	5582	10871	13676	10257	10509	9132	11851

Възраждане	37303	3529	2682	5533	6798	4652	4890	4809	4410
<i>Отговорили</i>	68846	5799	4649	11454	11397	8261	9054	8663	9569
Българска	31559	2528	2212	4683	5917	3978	4248	4226	3767
Турска	186	17	21	48	37	27	24	9	3
Ромска	367	59	65	75	62	47	37	15	7
Друга	483	12	25	63	75	77	81	56	94
Не се самоопределят	488	379	11	21	32	10	13	16	6
	33083	2995	2334	4890	6123	4139	4403	4322	3877
Оборище	31060	2258	1942	5858	4524	3532	4083	3798	5065
<i>Отговорили</i>	31453	2278	1953	5906	4583	3588	4142	3856	5147
Българска	27502	1636	1730	5235	4066	3159	3698	3420	4558
Турска	93		5	54	12	11	6		
Ромска	33	5	4	11		5	5		-
Друга	393		11	48	59	56	59	58	82
Не се самоопределят	450	368	5	21		15	4	7	
	28471	2009	1755	5369	4137	3246	3772	3485	4640
Сердика	46949	4283	3869	6847	8302	6613	6140	5654	5241
<i>Отговорили</i>	47224	4297	3881	6884	8359	6665	6185	5684	5269
Българска	39598	3076	3133	5645	7011	5612	5335	5023	4763
Турска	438	47	58	91	104	79	43	13	3
Ромска	684	122	134	137	133	75	59	17	7
Друга	275	14	12	37	57	52	45	30	28
Не се самоопределят	569	384	23	35	43	37	13	19	15
	41564	3643	3360	5945	7348	5855	5495	5102	4816
Подуяне	76672	7153	6626	11283	13870	11243	10399	8675	7423
<i>Отговорили</i>	69228	6085	5855	10018	12563	10357	9462	8031	6857
Българска	67207	5599	5701	9757	12195	10087	9250	7884	6734
Турска	361	27	33	76	85	73	45	12	10
Ромска	431	62	88	73	93	55	29	27	4
Друга	370	12	12	48	76	60	60	51	51
Не се самоопределят	489	373	9	16	38	22	18	6	7
	68858	6073	5843	9970	12487	10297	9402	7980	6806
Слатина	66702	6697	5395	10669	12226	8656	8724	6866	7469
<i>Отговорили</i>	67137	6704	5418	10740	12294	8732	8817	6926	7506
Българска	56274	4911	4296	8775	10521	7421	7547	6070	6733
Турска	292	13	40	133	52	30	15	4	5
Ромска	522	90	89	86	102	76	52	20	7
Друга	435	7	23	71	68	76	93	60	37

Не се самоопределят	850	419	60	109	95	73	41	35	18
	58373	5440	4508	9174	10838	7676	7748	6189	6800
Изгрев	30896	2697	2052	4688	5118	3719	4000	3429	5193
<i>Отговорили</i>	<i>31219</i>	<i>2704</i>	<i>2059</i>	<i>4730</i>	<i>5175</i>	<i>3779</i>	<i>4049</i>	<i>3472</i>	<i>5251</i>
Българска	27224	2138	1835	4088	4573	3295	3581	3086	4628
Турска	103	3	7	41	20	14	13		
Ромска	12	-		-	5				
Друга	323	7		42	57			43	58
Не се самоопределят	306	239		17	18	10	14	4	4
	27968	2387	1842	4188	4673	3319	3608	3133	4690
Лозенец	53080	4313	3629	11504	8589	6489	6559	5332	6665
<i>Отговорили</i>	<i>53703</i>	<i>4347</i>	<i>3663</i>	<i>11588</i>	<i>8699</i>	<i>6598</i>	<i>6634</i>	<i>5421</i>	<i>6753</i>
Българска	48108	3766	3263	10065	7786	5913	6079	4970	6266
Турска	308	15	20	161	47	35	15	7	8
Ромска	37	4		10	5	5	3	8	
Друга	623	34	34	84	110	109	75	9	88
Не се самоопределят	158	20		36	32	17	15	10	
	49234	3839	3317	10356	7980	6079	6187	5084	6362
Трън	63451	5497	4460	8508	11026	8284	8487	7412	9777
<i>Отговорили</i>	<i>64044</i>	<i>5521</i>	<i>4483</i>	<i>8571</i>	<i>11126</i>	<i>8387</i>	<i>8594</i>	<i>7484</i>	<i>9878</i>
Българска	57177	4715	4019	7567	9945	7537	7680	6745	8969
Турска	206	25	14	34	62	31	24	6	10
Ромска	76	6	6	10	9	7	33	5	
Друга	593	24	23	63	100	103	107	72	101
Не се самоопределят	316	26	19	51	55	49	54	38	24
	58368	4796	4081	7725	10171	7727	7898	6866	9104
Красна поляна	58234	6140	5426	8898	9963	7617	7386	6465	6339
<i>Отговорили</i>	<i>52530</i>	<i>5154</i>	<i>4713</i>	<i>7898</i>	<i>8988</i>	<i>6990</i>	<i>6776</i>	<i>6038</i>	<i>5973</i>
Българска	42653	3341	3122	5993	7413	5610	5832	5578	5764
Турска	207	16	21	60	39	56	9		
Ромска	8474	1666	1476	1665	1358	1063	791	355	100
Друга	322	13	8	36	48	77	51	41	48
Не се самоопределят	552	105	78	108	82	107	42		
	52208	5141	4705	7862	8940	6913	6725	5974	5912
Илинден	33236	2698	2561	4274	6013	4660	4338	4440	4252
<i>Отговорили</i>	<i>33532</i>	<i>2717</i>	<i>2584</i>	<i>4297</i>	<i>6062</i>	<i>4738</i>	<i>4381</i>	<i>4472</i>	<i>4281</i>
Българска	28993	2183	2155	3710	5259	4107	3822	4006	3751

Турска	110	4	6	23	29	27	10	4	7
Ромска	413	122	67	60	78	44	26	10	6
Друга	296	19	23	23	49	78	43	32	29
Не се самоопределят	143	15	10	22	21	28	19	13	15
	29955	2343	2261	3838	5436	4284	3920	4065	3808
Надежда	67905	5719	5707	9121	12466	9497	9241	8528	7626
<i>Отговорили</i>	68801	5811	5783	9216	12655	9726	9362	8576	7672
Българска	60240	4717	4881	7991	10982	8336	8360	7897	7076
Турска	314	35	27	62	106	40	30	9	5
Ромска	312	56	52	45	85	31	27	12	4
Друга	896	92	76	95	189	229	121	48	46
Не се самоопределят	167	17	29	24	42	26	15	9	5
	61929	4917	5065	8217	11404	8662	8553	7975	7136
Искър	63248	5539	5041	9953	11927	8749	9333	7431	5275
<i>Отговорили</i>	63575	5543	5048	9988	11978	8797	9420	7484	5317
Българска	55408	4575	4326	8637	10487	7807	8283	6594	4699
Турска	284	24	19	61	100	38	24	15	3
Ромска	374	56	72	77	75	45	40	5	4
Друга	327	4	7	35	51	48	87	53	42
Не се самоопределят	224	22	18	36	56	22	33	22	15
	56617	4681	4442	8846	10769	7960	8467	6689	4763
Младост	102899	9378	7443	16207	20595	13104	13060	12645	10467
<i>Отговорили</i>	95440	8273	6784	14836	19182	12264	12270	11914	9917
Българска	93160	8128	6677	14495	18680	11984	11921	11633	9642
Турска	375	33	25	111	135	34	18	12	7
Ромска	220	27	28	49	58	29	17	7	5
Друга	720	18	20	72	122	98	143	121	126
Не се самоопределят	245	49	14	37	65	21	28	20	11
	94720	8255	6764	14764	19060	12166	12127	11793	9791
Студентски	71961	3119	10349	36912	8070	3986	3449	3056	3020
<i>Отговорили</i>	72405	3134	10402	37067	8144	4037	3495	3079	3047
Българска	65142	2758	9221	33229	7350	3686	3183	2870	2845
Турска	687	14	109	454	75			6	7
Ромска	105	15	22	38	25			-	-
Друга	444	15	53	155	74	51	46	23	27
Не се самоопределят	294	7	40	162	49	21	5	6	4
	66672	2809	9445	34038	7573	3758	3234	2905	2883
Витоша	61467	6341	5163	9149	11573	8786	7824	6442	6189

<i>Отговорили</i>	57105	5510	4702	8465	10787	8342	7367	6058	5874
Българска	55372	5366	4570	8197	10454	8002	7117	5909	5757
Турска	275	22	22	81	55	56	26	7	6
Ромска	226	28	31	61	41	34	15		
Друга	528	33	30	46	101	110	97	59	52
Не се самоопределят	176	28	19	34	35	30	15		
	56577	5477	4672	8419	10686	8232	7270	5975	5815
Овча купел	54417	4721	4477	9891	9463	7778	8515	5542	4030
<i>Отговорили</i>	54738	4730	4500	9943	9510	7846	8572	5584	4053
Българска	49447	4105	4028	8920	8609	7141	7841	5103	3700
Турска	219	24	16	59	57	36	19	4	4
Ромска	186	25	34	45	37	17	19	9	
Друга	321	9	23	52	47	68	57	42	23
Не се самоопределят	102	13	6	32	29	6	7	3	6
	50275	4176	4107	9108	8779	7268	7943	5161	3733
Люлин	114813	10626	9919	16383	22541	15473	14861	15031	9979
<i>Отговорили</i>	115572	10651	9951	16470	22673	15617	14996	15147	10067
Българска	101258	8529	8350	14031	20013	13758	13363	13898	9316
Турска	550	51	51	131	136	104	38	25	14
Ромска	3789	803	682	725	651	440	315	131	42
Друга	759	25	32	87	132	144	135	116	88
Не се самоопределят	341	44	33	69	63	61	34	28	9
	106697	9452	9148	15043	20995	14507	13885	14198	9469
Връбница	47969	4317	4293	8263	8094	6973	7380	5167	3482
<i>Отговорили</i>	48233	4328	4311	8295	8139	7034	7431	5198	3497
Българска	40974	3395	3550	6955	6912	6058	6435	4567	3102
Турска	262	39	23	51	82	29	27	7	4
Ромска	802	149	127	187	132	99	74	24	10
Друга	264	11	18	32	45	61	51	31	15
Не се самоопределят	281	58	59	45	43	25	20	16	15
	42583	3652	3777	7270	7214	6272	6607	4645	3146
Нови Искър	28991	2463	2596	4031	4487	4292	4067	3533	3522
<i>Отговорили</i>	29058	2463	2598	4039	4500	4308	4084	3540	3526
Българска	26634	2141	2359	3612	4118	3949	3779	3359	3317
Турска	134	10	18	41	20	25	16		
Ромска	235	43	37	57	42	30	17	5	4
Друга	67	-		8	13	16	17	7	

Не се самоопределят	98	51		19	7	11	5		
	27168	2245	2414	3737	4200	4031	3834	3371	3321
Кремиковци	23641	2352	2462	3671	3591	3431	3181	2554	2399
<i>Отговорили</i>	<i>93144</i>	<i>8855</i>	<i>8589</i>	<i>12220</i>	<i>15048</i>	<i>13185</i>	<i>13183</i>	<i>11163</i>	<i>10901</i>
Българска	19425	1733	1885	2922	2922	2819	2706	2268	2170
Турска	547	58	75	133	89	98	71	19	4
Ромска	606	117	136	111	95	83	36	25	3
Друга	102	4	6	13	18	20	25		
Не се самоопределят	102	28	8	35	3	17	7		
	20782	1940	2110	3214	3127	3037	2845	2312	2177
Панчарево	28586	2728	2468	3559	4777	3943	4103	3497	3511
<i>Отговорили</i>					<i>6662</i>	<i>5791</i>			
Българска	25690	2316	2194	3132	4291	3575	3717	3244	3221
Турска	98	12		20	31	13	9		
Ромска	170	34	28	35	33	17	19		
Друга	93	3	5	8	16	18	24	8	11
Не се самоопределят	81	46		6	6	7	5	8	
	26132	2411	2227	3201	4377	3630	3774	3260	3232
Баня	12136	1040	1180	1410	1869	1830	1747	1597	1463
<i>Отговорили</i>	<i>12201</i>	<i>1041</i>	<i>1186</i>	<i>1412</i>	<i>1880</i>	<i>1841</i>	<i>1762</i>	<i>1606</i>	<i>1473</i>
Българска	10933	897	1050	1282	1676	1671	1564	1464	1329
Турска	64	4	13	6	21	4	13	3	-
Ромска	41	4	9		4		9	-	-
Друга	65		6		11	11	15	9	10
Не се самоопределят	31		2	-	8		-	-	-
	11134	905	1080	1288	1720	1686	1601	1476	1339

Таблица 11

ДОМАКИНСТВА ПО ЕТНИЧЕСКА ГРУПА НА ГЛАВАТА НА ДОМАКИНСТВОТО И ПО БРОЙ НА ЧЛЕНОВЕТЕ

Брой

Райони Етническа група на главата на домакинството	Общо	Домакинства по брой на членовете								
		едночленни	двучленни	тричленни	четиричленни	петчленни	шестчленни	седемчленни	осемчленни	деветчленни и повече
Общо за страната	3005589	925385	853735	606613	401517	133397	54163	17001	6613	7165
Българска	2456596	790482	727315	500894	307483	88096	30264	7732	2380	1950
Турска	203517	47589	46561	39308	37393	17834	9625	2953	1115	1139
Ромска	86385	15810	12625	12977	17135	12030	7253	3791	2003	2761
Друга	20967	8144	5429	3405	2503	897	387	120	38	44
Не се самоопределят	12746	4420	2469	2236	2011	890	394	164	88	74
Непоказано	225378	58940	59336	47793	34992	13650	6240	2241	989	1197
София (столица)	572510	208998	149346	118765	71005	17340	4904	1240	441	471
Българска	514437	187389	136012	107598	63361	14719	4008	878	260	212
Турска	3362	1841	514	454	392	98	41	15	2	5
Ромска	5711	1745	740	846	1122	602	277	149	87	143
Друга	4709	2139	1116	774	472	161	33	13	-	1
Не се самоопределят	2017	959	408	313	227	67	20	7	9	7
Непоказано	42274	14925	10556	8780	5431	1693	525	178	83	103
Средец	17987	9962	4115	2436	1168	247	53	5	-	1
Българска	16664	9120	3874	2281	1099	234	51	4	-	1
Турска	100	88	3	6	2	1	-	-	-	-
Ромска	30	26	3	1	-	-	-	-	-	-
Друга	168	87	47	22	9	2	1	-	-	-
Не се самоопределят	75	52	8	12	3	-	-	-	-	-
Непоказано	950	589	180	114	55	10	1	1	-	-
Красно село	38034	13217	11363	8056	4378	804	168	34	6	8
Българска	35437	12261	10624	7512	4120	728	154	26	5	7
Турска	152	77	39	20	11	3	1	-	-	1
Ромска	16	7	1	3	1	2	1	1	-	-
Друга	393	170	106	73	26	10	4	4	-	-
Не се самоопределят	74	38	18	8	8	1	1	-	-	-

Непоказано	1962	664	575	440	212	60	7	3	1	-
Възраждане	16780	6166	4658	3478	1864	452	113	27	11	11
Българска	14583	5331	4077	3068	1622	371	85	19	6	4
Турска	79	37	19	7	7	5	2	1	-	1
Ромска	140	63	15	14	28	11	5	1	2	1
Друга	257	130	57	44	16	5	2	3	-	-
Не се самоопределят	56	23	12	15	3	3	-	-	-	-
Непоказано	1665	582	478	330	188	57	19	3	3	5
Оборище	15878	7486	4137	2603	1323	256	61	9	2	1
Българска	14295	6679	3738	2385	1202	224	57	8	2	-
Турска	64	48	9	1	4	2	-	-	-	-
Ромска	10	4	2	1	1	1	-	-	-	1
Друга	213	110	52	27	18	6	-	-	-	-
Не се самоопределят	46	20	16	4	5	1	-	-	-	-
Непоказано	1250	625	320	185	93	22	4	1	-	-
Сердика	18845	5890	5249	4116	2541	709	221	73	23	23
Българска	16593	5252	4646	3648	2223	579	173	50	11	11
Турска	147	53	19	30	22	11	8	3	1	-
Ромска	162	36	31	20	22	21	6	10	6	10
Друга	117	43	31	22	13	5	2	1	-	-
Не се самоопределят	92	32	27	15	12	2	3	-	1	-
Непоказано	1734	474	495	381	249	91	29	9	4	2
Подуяне	31265	9123	8344	7390	4741	1193	329	81	29	35
Българска	28119	8248	7547	6641	4257	1045	281	67	17	16
Турска	151	35	40	35	33	6	2	-	-	-
Ромска	141	55	17	22	17	9	6	4	4	7
Друга	147	67	26	29	20	3	2	-	-	-
Не се самоопределят	59	25	10	11	11	1	1	-	-	-
Непоказано	2648	693	704	652	403	129	37	10	8	12
Слатина	28697	9482	8037	6232	3651	880	237	85	43	50
Българска	25135	8412	7143	5505	3171	661	166	43	16	18
Турска	157	74	53	17	8	2	1	2	-	-
Ромска	207	110	19	22	27	12	6	2	3	6
Друга	208	97	52	37	19	3	-	-	-	-
Не се самоопределят	174	63	34	30	23	13	5	2	3	1

Непоказано	2816	726	736	621	403	189	59	36	21	25
Изгрев	14292	5255	4212	2832	1608	318	59	5	2	1
Българска	12788	4661	3769	2569	1459	271	52	5	2	-
Турска	58	32	11	7	8	-	-	-	-	-
Ромска	9	5	-	-	2	1	1	-	-	-
Друга	151	81	31	18	17	3	1	-	-	-
Не се самоопределят	40	20	7	8	4	1	-	-	-	-
Непоказано	1246	456	394	230	118	42	5	-	-	1
Лозенец	26769	12453	6467	4706	2539	492	93	13	5	1
Българска	24323	11081	5998	4374	2323	448	82	12	5	-
Турска	190	124	31	15	15	5	-	-	-	-
Ромска	23	16	3	1	2	-	-	1	-	-
Друга	310	149	71	46	34	9	1	-	-	-
Не се самоопределят	89	50	15	16	6	1	1	-	-	-
Непоказано	1834	1033	349	254	159	29	9	-	-	1
Триадница	29358	10677	8484	6138	3321	577	125	28	6	2
Българска	26733	9644	7773	5615	3039	522	111	22	5	2
Турска	109	59	18	14	17	-	-	1	-	-
Ромска	48	36	3	3	3	1	-	1	1	-
Друга	323	151	79	46	36	8	3	-	-	-
Не се самоопределят	153	82	35	20	14	2	-	-	-	-
Непоказано	1992	705	576	440	212	44	11	4	-	-
Красна поляна	24283	8319	6270	4918	3126	963	351	138	78	120
Българска	19478	7059	5388	4073	2219	524	144	30	19	22
Турска	105	66	11	13	8	3	3	1	-	-
Ромска	2514	626	341	370	546	287	149	80	43	72
Друга	150	68	37	26	13	5	-	1	-	-
Не се самоопределят	177	46	32	36	33	17	4	1	5	3
Непоказано	1859	454	461	400	307	127	51	25	11	23
Илинден	14339	4618	4005	3232	1869	478	99	25	3	10
Българска	12687	4071	3574	2876	1648	410	84	18	1	5
Турска	64	33	11	9	7	2	1	1	-	-
Ромска	126	45	11	19	23	14	5	2	2	5
Друга	141	63	29	23	18	7	1	-	-	-

Не се самоопределят	59	28	14	7	7	2	-	1	-	-
Непоказано	1262	378	366	298	166	43	8	3	-	-
Надежда	28281	8468	7677	6668	4018	1075	278	57	19	21
Българска	25572	7711	6973	6065	3575	927	249	46	14	12
Турска	130	40	24	34	25	4	3	-	-	-
Ромска	105	48	8	12	15	12	2	4	-	4
Друга	392	128	97	78	61	23	3	1	-	1
Не се самоопределят	72	40	15	5	9	1	1	1	-	-
Непоказано	2010	501	560	474	333	108	20	5	5	4
Искър	25816	7412	6830	6286	3870	1008	304	64	24	18
Българска	23064	6662	6099	5647	3470	870	251	43	15	7
Турска	130	63	16	24	19	7	1	-	-	-
Ромска	137	64	18	15	12	11	6	7	3	1
Друга	147	70	37	25	11	3	1	-	-	-
Не се самоопределят	92	38	17	15	17	3	-	1	-	1
Непоказано	2246	515	643	560	341	114	45	13	6	9
Младост	44489	13721	13029	10265	5852	1189	328	74	19	12
Българска	40828	12522	12055	9416	5392	1064	296	59	14	10
Турска	186	87	30	36	26	5	2	-	-	-
Ромска	89	46	8	14	8	4	2	4	2	1
Друга	347	156	93	56	27	12	3	-	-	-
Не се самоопределят	98	55	21	11	9	2	-	-	-	-
Непоказано	2941	855	822	732	390	102	25	11	3	1
Студентски	48689	34899	7417	4227	1744	313	64	13	6	6
Българска	43670	30640	7072	3994	1609	275	57	12	5	6
Турска	584	519	37	11	16	-	1	-	-	-
Ромска	63	50	2	4	1	4	1	-	1	-
Друга	292	222	29	20	14	7	-	-	-	-
Не се самоопределят	204	154	29	13	6	2	-	-	-	-
Непоказано	3876	3314	248	185	98	25	5	1	-	-
Витоша	25276	7452	6857	5933	3814	889	236	67	17	11
Българска	23146	6847	6280	5447	3474	808	208	58	15	9
Турска	142	73	22	23	17	4	3	-	-	-
Ромска	93	37	11	13	22	6	2	-	1	1
Друга	233	69	71	45	31	13	4	-	-	-

Не се самоопределят	81	31	23	13	13	1	-	-	-	-
Непоказано	1581	395	450	392	257	57	19	9	1	1
Овча купел	21821	6012	5562	5681	3537	745	209	53	11	11
Българска	20096	5509	5161	5245	3259	674	184	42	11	11
Турска	103	45	14	26	14	2	1	1	-	-
Ромска	74	40	8	7	10	5	1	3	-	-
Друга	150	50	46	29	17	5	1	2	-	-
Не се самоопределят	49	28	8	8	2	3	-	-	-	-
Непоказано	1349	340	325	366	235	56	22	5	-	-
Люлин	47257	13620	12972	11321	6814	1807	528	119	36	40
Българска	42705	12429	11911	10274	6020	1515	415	94	25	22
Турска	219	67	45	49	47	6	3	1	1	-
Ромска	1135	227	168	218	277	144	58	17	9	17
Друга	342	136	78	65	38	22	3	-	-	-
Не се самоопределят	149	58	30	35	18	6	1	1	-	-
Непоказано	2707	703	740	680	414	114	48	6	1	1
Връбница	18297	4704	4513	4508	3190	897	332	76	39	38
Българска	16011	4159	3966	3965	2784	763	273	57	27	17
Турска	117	48	20	23	18	6	1	1	-	-
Ромска	240	66	28	43	49	23	13	6	4	8
Друга	103	37	27	18	17	3	-	1	-	-
Не се самоопределят	86	26	19	21	15	3	-	-	-	2
Непоказано	1740	368	453	438	307	99	45	11	8	11
Нови Искър	11345	3292	2862	2413	1894	609	198	54	12	11
Българска	10561	3071	2689	2242	1736	565	191	49	10	8
Турска	63	38	5	5	10	4	1	-	-	-
Ромска	80	30	8	13	14	12	-	1	-	2
Друга	31	11	2	9	7	2	-	-	-	-
Не се самоопределят	26	17	3	2	2	1	1	-	-	-
Непоказано	584	125	155	142	125	25	5	4	2	1
Кремиковци	9166	2909	2056	1824	1446	582	224	67	29	29
Българска	7763	2485	1795	1549	1203	474	180	46	17	14
Турска	228	92	31	35	44	14	6	3	-	3
Ромска	180	70	19	20	27	17	10	5	6	6
Друга	42	26	7	4	3	2	-	-	-	-

Не се самоопределят	43	30	4	2	4	1	2	-	-	-
Непоказано	910	206	200	214	165	74	26	13	6	6
Панчарево	10888	2682	2925	2489	1910	607	200	52	16	7
Българска	9916	2442	2666	2272	1742	546	181	48	13	6
Турска	53	28	3	10	8	3	1	-	-	-
Ромска	67	28	10	8	13	5	2	-	-	1
Друга	29	11	5	9	3	1	-	-	-	-
Не се самоопределят	18	2	8	5	3	-	-	-	-	-
Непоказано	805	171	233	185	141	52	16	4	3	-
Банкя	4658	1179	1305	1013	787	250	94	21	5	4
Българска	4270	1093	1194	935	715	221	83	20	5	4
Турска	31	15	3	4	6	3	-	-	-	-
Ромска	22	10	6	3	2	1	-	-	-	-
Друга	23	7	6	3	4	2	1	-	-	-
Не се самоопределят	5	1	3	1	-	-	-	-	-	-
Непоказано	307	53	93	67	60	24	9	1	-	-

Таблица 12

НАСЕЛЕНИЕ НА 7 И ПОВЕЧЕ ГОДИНИ ПО ЕТНИЧЕСКА ГРУПА И СТЕПЕН НА ЗАВЪРШЕНО ОБРАЗОВАНИЕ

Райони Етническа група	Общо	Степен на завършено образование					Никога не посещавали начално училище	(Брой) Дете ¹
		висше	средно	основно	начално	незавършено		
Общо за страната	6891177	1348650	2990424	2E+06	536686	328803	80963	14303
<i>Отговорили</i>	<i>6280897</i>	<i>1E+06</i>	<i>3E+06</i>	<i>1E+06</i>	<i>473349</i>	<i>284546</i>	<i>69093</i>	<i>12080</i>
Българска	5370566	1222511	2552240	1084290	300089	181777	21830	7829
Турска	546119	22326	141359	234851	85331	41173	19623	1456
Ромска	276763	948	18948	97544	80779	49993	26154	2397
Друга	47604	14547	20130	8224	2589	1505	550	59
Не се самоопределят	39845	3356	10504	10051	4561	10098	936	339
София (столица)	1291591	445058	542051	134237	39308	42612	3263	85062

<i>Отговорили</i>	<i>1178331</i>	<i>415948</i>	<i>494787</i>	<i>119342</i>	<i>34658</i>	<i>37412</i>	<i>2758</i>	<i>73426</i>
Българска	1136433	408107	484804	110367	30619	33080	1305	68151
Турска	6526	1346	2766	1396	337	260	49	372
Ромска	18284	163	2018	6370	3292	2431	1315	2695
Друга	9848	5064	3560	537	145	218	33	291
Не се самоопределят	7240	1268	1639	672	265	1423	56	1917
Средец	32423	16778	11307	1468	563	984	17	1306
<i>Отговорили</i>	<i>30643</i>	<i>15999</i>	<i>10593</i>	<i>1398</i>	<i>546</i>	<i>926</i>	<i>17</i>	<i>1164</i>
Българска	29763	15705	10378	1334	488	692	15	1151
Турска	146	21	80	22	10	9		
Ромска	126	4	13	18	29	62	-	-
Друга	352	204	92	8	11	30	-	7
Не се самоопределят	256	65	30	16	8	133		
Красно село	83552	41082	27382	5270	1827	2694	58	5239
<i>Отговорили</i>	<i>78320</i>	<i>38944</i>	<i>25568</i>	<i>4915</i>	<i>1716</i>	<i>2496</i>	<i>55</i>	<i>4626</i>
Българска	76692	38275	25169	4822	1692	2112	50	4572
Турска	267	80	122	38		8		
Ромска	43	6	13	13		6		
Друга	797	507	212	37	11	11	-	19
Не се самоопределят	521	76	52	5	4	359	3	22
Възраждане	37303	14756	14076	3373	1082	1474	88	2454
<i>Отговорили</i>	<i>33083</i>	<i>13473</i>	<i>12492</i>	<i>2822</i>	<i>926</i>	<i>1266</i>	<i>62</i>	<i>2042</i>
Българска	31559	13141	12183	2586	800	858	41	1950
Турска	186	33	50	64	18	7		
Ромска	367	8	38	123	96	34	17	51
Друга	483	246	179	33	9	4		
Не се самоопределят	488	45	42	16	3	363		
Оборище	31060	15153	11090	1743	582	950	13	1529
<i>Отговорили</i>	<i>28471</i>	<i>14018</i>	<i>10140</i>	<i>1562</i>	<i>518</i>			<i>1349</i>
Българска	27502	13710	9924	1532	503	595	9	1229
Турска	93	17	63	11	-		-	
Ромска	33		8	5	11	3		3
Друга	393	242	119	10				
Не се самоопределят	450		26	4		268		101
Сердика	46949	13333	20531	6016	1791	1732	281	3265
<i>Отговорили</i>	<i>41564</i>	<i>12324</i>	<i>18185</i>	<i>5075</i>	<i>1516</i>	<i>1439</i>	<i>233</i>	<i>2792</i>
Българска	39598	12086	17814	4738	1293	1232	134	2301

Турска	438	48	111	151	51	32	12	33
Ромска	684	3	72	141	155	139	84	90
Друга	275	125	109	17	4			9
Не се самоопределят	569	62	79	28	13			359
Подуяне	76672	20624	36486	9011	2383	2664	85	5419
<i>Отговорили</i>	<i>68858</i>	<i>19116</i>	<i>32916</i>	<i>7879</i>	<i>2056</i>	<i>2231</i>	<i>73</i>	<i>4587</i>
Българска	67207	18858	32465	7577	1937	2166	58	4146
Турска	361	45	159	104	19	16		17
Ромска	431	8	67	165	94	42		41
Друга	370	172	155	26			-	11
Не се самоопределят	489	33	70	7			-	372
Слатина	66702	26083	23615	7014	2264	2317	188	5221
<i>Отговорили</i>	<i>58373</i>	<i>24304</i>	<i>20926</i>	<i>5327</i>	<i>1683</i>	<i>1780</i>	<i>101</i>	<i>4252</i>
Българска	56274	23849	20400	4960	1541	1686	76	3762
Турска	292	64	158	45	7	10	-	8
Ромска	522	6	83	207	89	51	17	69
Друга	435	277	132	14			-	6
Не се самоопределят	850	108	153	101			8	407
Изгрев	30896	15863	9556	1872	648	832	16	2109
<i>Отговорили</i>	<i>27968</i>	<i>14630</i>	<i>8481</i>	<i>1650</i>	<i>589</i>			<i>1864</i>
Българска	27224	14305	8349	1620	586	735	12	1617
Турска	103	45	40	13			-	3
Ромска	12			6		-		-
Друга	323	229	75	8				5
Не се самоопределят	306			3	-	-	-	239
Лозенец	53080	26451	17883	2824	1139	1432	35	3316
<i>Отговорили</i>	<i>49234</i>	<i>24891</i>	<i>16382</i>	<i>2649</i>	<i>1050</i>	<i>1273</i>		
Българска	48108	24350	15969	2593	1028	1244	25	2899
Турска	308	92	170	21	5	7	3	10
Ромска	37	8	9	7	3			4
Друга	623	361	188	21	11			27
Не се самоопределят	158	80	46	7	3	7	-	15
Триадница	63451	31621	20162	4065	1470	1840	45	4248
<i>Отговорили</i>	<i>58368</i>	<i>29512</i>	<i>18438</i>	<i>3703</i>	<i>1344</i>	<i>1639</i>	<i>38</i>	<i>3694</i>
Българска	57177	28918	18070	3608	1314	1604	27	3636

Турска	206		59	32	8	14		16
Ромска	76		26	28	8	3	4	
Друга	593	367	170	21	9	7		
Не се самоопределят	316	150	113	14	5	11	3	20
Красна поляна	58234	15773	21084	9284	3607	2807	917	4762
<i>Отговорили</i>	<i>52208</i>	<i>14823</i>	<i>19384</i>	<i>7869</i>	<i>2999</i>	<i>2393</i>	<i>763</i>	<i>3977</i>
Българска	42653	14569	18375	4458	1268	1251	156	2576
Турска	207	39	87	47	13	4	3	14
Ромска	8474	22	710	3163	1627	1064	591	1297
Друга	322	156	127	21	3	7	-	8
Не се самоопределят	552	37	85	180	88	67	13	82
Илинден	33236	11337	14653	3161	911	1080	105	1989
<i>Отговорили</i>	<i>29955</i>	<i>10422</i>	<i>13106</i>	<i>2847</i>	<i>802</i>	<i>950</i>	<i>102</i>	<i>1726</i>
Българска	28993	10234	12843	2717	697	866	31	1605
Турска	110	29	42	29	4	4	-	2
Ромска	413	4	23	64	95	61	67	99
Друга	296	116	130	22		10		12
Не се самоопределят	143	39	68	15		9		8
Наежда	67905	17155	33421	8485	2192	2244	136	4272
<i>Отговорили</i>	<i>61929</i>	<i>16097</i>	<i>30524</i>	<i>7607</i>	<i>1957</i>	<i>1962</i>	<i>121</i>	<i>3661</i>
Българска	60240	15789	29844	7301	1869	1851	63	3523
Турска	314	62	127	69	15	20	-	21
Ромска	312	7	40	109	37	32	42	45
Друга	896	206	448	99	21	50	12	60
Не се самоопределят	167	33	65	29	15	9	4	12
Искър	63248	18975	28684	7315	1896	2064	120	4194
<i>Отговорили</i>	<i>56617</i>	<i>17617</i>	<i>25646</i>	<i>6331</i>	<i>1615</i>	<i>1782</i>	<i>97</i>	<i>3529</i>
Българска	55408	17307	25223	6116	1520	1726	68	3448
Турска	284	73	111	62	13	8	-	17
Ромска	374	10	70	115	69	39		
Друга	327	173	138	11	-	2	-	3
Не се самоопределят	224	54	104	27	13	7		
Младост	102899	42577	38998	8415	2457	3165	77	7210
<i>Отговорили</i>	<i>94720</i>	<i>39874</i>	<i>35767</i>	<i>7660</i>	<i>2212</i>	<i>2849</i>	<i>66</i>	<i>6292</i>
Българска	93160	39192	35294	7466	2161	2814	50	6183
Турска	375	132	135	59	9	8	4	28
Ромска	220	11	41	90	34	15	9	20
Друга	720	447	218	27	5	7		

Не се самоопределят	245	92	79	18	3	5		
Студентски	71961	21027	44087	2697	700	910	39	2501
<i>Отговорили</i>	<i>66672</i>	<i>19512</i>	<i>40918</i>	<i>2482</i>	<i>653</i>	<i>822</i>	<i>34</i>	<i>2251</i>
Българска	65142	19033	40055	2393	629	798	25	2209
Турска	687	193	436	34	4	6		
Ромска	105	9	30	25	11	11	7	12
Друга	444	207	198	18	4	7	-	10
Не се самоопределят	294	70	199	12	5	-		
Витоша	61467	23690	22438	6435	1799	2204	59	4842
<i>Отговорили</i>	<i>56577</i>	<i>22153</i>	<i>20717</i>	<i>5939</i>	<i>1611</i>	<i>1946</i>		
Българска	55372	21708	20367	5724	1563	1895	43	4072
Турска	275	55	100	77	12	14		
Ромска	226	4	52	102	23	14	9	22
Друга	528	314	143	22	9	17		
Не се самоопределят	176	72	55	14	4	6	-	25
Овча купел	54417	18302	23674	5622	1504	1647	71	3597
<i>Отговорили</i>	<i>50275</i>	<i>17199</i>	<i>21793</i>	<i>5175</i>	<i>1386</i>			<i>3174</i>
Българска	49447	16950	21521	5012	1347	1444	55	3118
Турска	219	47	75	58	9			23
Ромска	186	7	31	75	22	23	12	16
Друга	321	165	118	20	8	4	-	6
Не се самоопределят	102	30	48	10	-			11
Люлин	114813	31735	52662	13824	3864	4205	477	8046
<i>Отговорили</i>	<i>106697</i>	<i>29980</i>	<i>48927</i>	<i>12824</i>	<i>3553</i>	<i>3840</i>	<i>449</i>	<i>7124</i>
Българска	101258	29430	47853	11278	2977	3182	117	6421
Турска	550	114	224	119	28	20	7	38
Ромска	3789	22	384	1327	523	597	316	620
Друга	759	334	332	49	9	14	5	16
Не се самоопределят	341	80	134	51	16	27	4	29
Връбница	47969	9716	24072	7246	1860	1748	112	3215
<i>Отговорили</i>	<i>42583</i>	<i>8912</i>	<i>21478</i>	<i>6248</i>	<i>1643</i>	<i>1517</i>	<i>92</i>	<i>2693</i>
Българска	40974	8735	21050	5819	1439	1355	58	2518
Турска	262	61	95	49	14	16		
Ромска	802	7	114	279	154	108	30	110
Друга	264	87	135	22	4	9		
Не се самоопределят	281	22	84	79	32	29		
Нови Искър	28991	3225	14952	6385	1426	1072	120	1811

<i>Отговорили</i>	27168	3047	14024	6006	1341	990	109	1651
Българска	26634	3016	13874	5883	1266	929	81	1585
Турска	134		51	49	20	5		7
Ромска	235	3	31	61	53	32	25	30
Друга	67	21	37	6				-
Не се самоопределят	98		31	7				29
Кремиковци	23641	1895	11973	5475	1383	1032	139	1744
<i>Отговорили</i>	20782	1775	10741	4719	1156	856	107	1428
Българска	19425	1731	10310	4335	979	733	66	1271
Турска	547	14	212	182	56	35	6	42
Ромска	606	7	119	168	113	79	33	87
Друга	102		56	15	3	2		4
Не се самоопределят	102		44	19	5	7		24
Панчарево	28586	4848	13747	5424	1411	1096	54	2006
<i>Отговорили</i>	26132	4493	12584	4984	1281	987	43	1760
Българска	25690	4430	12465	4876	1239	948	36	1696
Турска	98	3	39	35	6	6	-	9
Ромска	170		33	62	33	13		26
Друга	93	48	33	5	3	1	-	3
Не се самоопределят	81		14	6	-	19		26
Баня	12136	3059	5518	1813	549	419	11	767
<i>Отговорили</i>	11134	2833	5057	1671	505	377		
Българска	10933	2786	5009	1619	483	364	9	663
Турска	64	3	20	26	8	3		
Ромска	41		9	17	10		-	3
Друга	65	39	16	5			-	
Не се самоопределят	31		3	4		8	-	11

Таблица 13

ДОМАКИНСТВА ПО БРОЙ НА ЧЛЕНОВЕТЕ

Райони	Години на преброяванията	Общо	Брой на членовете в домакинството							
			един	двама	трима	четирима	пет	шест	седем	осем и повече
София (столица)	1985	453784	101160	118608	111674	95887	18761	6119	1047	528
	1992	461751	117044	121179	106725	91430	18175	5411	1225	562
	2001	459765	125375	117790	106242	81485	20648	5966	1399	860
	2011	572510	208998	149346	118765	71005	17340	4904	1240	912
Средец	1985	23975	7518	7248	5357	3082	604	137	23	6
	1992	18465	6127	5736	3808	2216	468	89	19	2
	2001	13860	4546	4277	2865	1592	454	110	14	2
	2011	17987	9962	4115	2436	1168	247	53	5	1
Красно село	1985	32575	7497	9621	8559	5661	973	219	31	14
	1992	31114	7681	9472	7498	5204	989	223	34	13
	2001	29427	7614	8783	6874	4682	1157	257	44	16
	2011	38034	13217	11363	8056	4378	804	168	34	14
Възраждане	1985	19643	5638	5427	4516	3263	612	140	22	25
	1992	16478	4797	4605	3643	2742	502	154	24	11
	2001	14037	3882	3917	3283	2148	566	161	53	27
	2011	16780	6166	4658	3478	1864	452	113	27	22
Оборище	1985	19768	5714	6186	4505	2662	528	149	16	8
	1992	15243	4656	4818	3143	2002	460	142	18	4
	2001	12514	3865	3897	2578	1612	443	101	13	5
	2011	15878	7486	4137	2603	1323	256	61	9	3
Сердика	1985	19874	4612	5482	4643	4020	806	247	39	25
	1992	17909	4732	4838	4035	3298	694	237	57	18
	2001	17084	4232	4601	3985	3053	840	262	57	54
	2011	18845	5890	5249	4116	2541	709	221	73	46
Подуяне	1985	20732	4047	5107	5389	5026	820	273	43	27
	1992	20227	4766	5315	4984	4076	747	246	54	39
	2001	27736	6094	6878	6998	5672	1460	444	116	74
	2011	31265	9123	8344	7390	4741	1193	329	81	64

Слатина	1985	21427	4529	5769	5504	4373	885	289	52	26
	1992	21583	4618	6234	5260	4221	863	286	68	33
	2001	22424	5630	5908	5325	3933	1118	331	92	87
	2011	28697	9482	8037	6232	3651	880	237	85	93
Изгрев	1985	13722	2901	3874	3655	2705	425	145	14	3
	1992	12112	2811	3759	2930	2102	365	118	22	5
	2001	11661	2936	3627	2703	1801	460	108	22	4
	2011	14292	5255	4212	2832	1608	318	59	5	3
Лозенец	1985	20070	5085	6048	4941	3393	477	107	15	4
	1992	15869	4462	4723	3619	2386	505	155	16	3
	2001	16332	4366	4671	3848	2573	679	168	21	6
	2011	26769	12453	6467	4706	2539	492	93	13	6
Трианица	1985	28151	6871	8348	7020	4715	881	272	36	8
	1992	24481	6273	7523	5681	3926	843	202	24	9
	2001	22736	5975	6852	5342	3399	888	235	34	11
	2011	29358	10677	8484	6138	3321	577	125	28	8
Красна поляна	1985	22454	4197	6332	5680	4816	994	295	76	64
	1992	21724	4910	6136	4946	4164	1086	299	105	78
	2001	20780	5083	5713	4760	3578	1084	337	113	112
	2011	24283	8319	6270	4918	3126	963	351	138	198
Илинден	1985	15730	4268	3854	3716	3132	567	160	26	7
	1992	13347	2979	3649	3359	2679	488	156	22	15
	2001	13064	3150	3567	3262	2252	617	157	42	17
	2011	14339	4618	4005	3232	1869	478	99	25	13
Надежда	1985	27026	4618	7575	7087	6286	1130	273	36	21
	1992	26925	5590	7630	6740	5572	1014	302	56	21
	2001	25574	5603	6967	6388	4784	1293	429	65	45
	2011	28281	8468	7677	6668	4018	1075	278	57	40
Искър	1985	15494	1953	3312	4026	4514	1107	434	100	48
	1992	22354	3892	5027	5685	6031	1222	375	82	40
	2001	23002	4452	5511	6021	5273	1219	370	96	60
	2011	25816	7412	6830	6286	3870	1008	304	64	42
Младост	1985	32798	4844	6696	9174	10036	1570	375	75	28

	1992	36618	7098	8429	9637	9285	1594	410	121	44
	2001	36167	8281	9133	9461	7060	1577	511	101	43
	2011	44489	13721	13029	10265	5852	1189	328	74	31
Студентски	1985	18772	9882	2619	3459	2324	369	104	12	3
	1992	28014	18036	3699	3712	2127	325	91	18	6
	2001	33832	25636	3247	2737	1689	397	100	16	10
	2011	48689	34899	7417	4227	1744	313	64	13	12
Витоша	1985	15262	2905	4298	3798	3340	656	228	26	11
	1992	14604	3174	4229	3497	2922	556	169	42	15
	2001	15998	3316	4381	3941	3297	797	199	47	20
	2011	25276	7452	6857	5933	3814	889	236	67	28
Овча купел	1985	6329	1255	1819	1450	1386	274	122	14	9
	1992	12919	2448	2772	3099	3946	472	141	26	15
	2001	16754	3146	3814	4403	4379	725	197	55	35
	2011	21821	6012	5562	5681	3537	745	209	53	22
Люлин	1985	36344	5681	7982	9594	10587	1832	510	105	53
	1992	40613	8062	9358	10301	10035	2039	582	170	66
	2001	40201	8551	9935	10539	8208	2070	655	162	81
	2011	47257	13620	12972	11321	6814	1807	528	119	76
Връбница	1985	7656	1165	1876	1857	2067	433	195	36	27
	1992	13084	1996	2727	3194	3979	790	273	76	49
	2001	15872	2484	3458	4241	4157	1063	322	87	60
	2011	18297	4704	4513	4508	3190	897	332	76	77
Нови Искър	1985	10276	1304	2723	2279	2581	838	451	76	24
	1992	10550	1936	3118	2267	2350	602	222	44	11
	2001	10252	2434	2984	2232	2058	399	103	24	18
	2011	11345	3292	2862	2413	1894	609	198	54	23
Кремиковци	1985	14983	3012	3482	3210	3446	1133	543	99	58
	1992	15558	3458	3682	3191	3618	1063	399	91	56
	2001	8195	1752	2100	1697	1713	603	212	69	49
	2011	9166	2909	2056	1824	1446	582	224	67	58
Панчарево	1985	7733	1082	2073	1618	1846	663	378	55	18
	1992	8609	1700	2619	1813	1923	396	119	30	9

	2001	9014	1793	2641	2025	1874	499	138	32	12
	2011	10888	2682	2925	2489	1910	607	200	52	23
Баня	1985	2990	582	857	637	626	184	73	20	11
	1992	3351	842	1081	683	626	92	21	6	-
	2001	3249	554	928	734	698	240	59	24	12
	2011	4658	1179	1305	1013	787	250	94	21	9

Таблица 14

НАСЕЛЕНИЕ НА 15-64 НАВЪРШЕНИ ГОДИНИ ПО ИКОНОМИЧЕСКА АКТИВНОСТ И ЕТНИЧЕСКА ГРУПА

(Брой)

Райони	Общо	Отговорили	Етническа група					не се самоопределят
			българска	турска	ромска	друга		
Общо за страната	5027901	4567368	3869348	421467	214430	36788	25335	
Икономически активни лица	3282740	3006837	2656639	224803	88101	22995	14299	
Икономически активни - заети	2789660	2567089	2325316	166903	44162	19694	11014	
Икономически активни - безработни	493080	439748	331323	57900	43939	3301	3285	
Икономически неактивни лица	1745161	1560531	1212709	196664	126329	13793	11036	
София (столица)	930723	851515	822330	5591	12673	7436	3485	
Икономически активни лица	665475	612655	594898	3564	6553	5380	2260	
Икономически активни - заети	609922	562178	547113	3160	4893	5003	2009	
Икономически активни - безработни	55553	50477	47785	404	1660	377	251	
Икономически неактивни лица	265248	238860	227432	2027	6120	2056	1225	
Средец	21772	20519	20047	120	34	215	103	
Икономически активни лица	13676	12948	12685	40	10	147	66	
Икономически активни - заети	12659	11995	11755	34	10	136	60	
Икономически активни - безработни	1017	953	930	6		11	6	
Икономически неактивни лица	8096	7571	7362	80	24	68	37	
Красно село	56970	53459	52496	233	34	577	119	

Икономически активни лица	43540	40922	40266	139	24	409	84
Икономически активни - заети	40562	38140	37530	125	20	387	78
Икономически активни - безработни	2978	2782	2736	14	4	22	6
Икономически неактивни лица	13430	12537	12230	94	10	168	35
Възраждане	26089	23312	22462	150	268	340	92
Икономически активни лица	19622	17787	17187	99	183	249	69
Икономически активни - заети	17940	16267	15785	78	116	226	62
Икономически активни - безработни	1682	1520	1402	21	67	23	7
Икономически неактивни лица	6467	5525	5275	51	85	91	23
Оборище	21248	19526	19078	87	26	263	72
Икономически активни лица	14881	13761	13465	41	16	184	55
Икономически активни - заети	13841	12798	12522	33	13	179	51
Икономически активни - безработни	1040	963	943	8	3	5	4
Икономически неактивни лица	6367	5765	5613	46	10	79	17
Сердика	33378	29522	28298	362	484	225	153
Икономически активни лица	23275	20991	20330	229	160	158	114
Икономически активни - заети	21184	19126	18559	201	126	144	96
Икономически активни - безработни	2091	1865	1771	28	34	14	18
Икономически неактивни лица	10103	8531	7968	133	324	67	39
Подуяне	55515	50040	49055	301	302	278	104
Икономически активни лица	41272	37496	36843	211	144	211	87
Икономически активни - заети	37456	34059	33476	185	124	194	80
Икономически активни - безработни	3816	3437	3367	26	20	17	7
Икономически неактивни лица	14243	12544	12212	90	158	67	17
Слатина	47241	41576	40210	267	369	358	372
Икономически активни лица	35074	31513	30678	142	212	263	218
Икономически активни - заети	32461	29220	28491	119	177	245	188
Икономически активни - безработни	2613	2293	2187	23	35	18	30
Икономически неактивни лица	12167	10063	9532	125	157	95	154
Изгрев	20551	18665	18261	95	10	238	61
Икономически активни лица	15836	14458	14159	60	6	182	51

Икономически активни - заети	14881	13585	13295	59	6	176	49
Икономически активни - безработни	955	873	864				
Икономически неактивни лица	4715	4207	4102		4		
Лозенец	38109	35262	34406	279	27	439	111
Икономически активни лица	26862	25117	24598	135	13	299	72
Икономически активни - заети	25134	23503	23024	117	10	286	66
Икономически активни - безработни	1728	1614	1574	18	3	13	6
Икономически неактивни лица	11247	10145	9808	144	14	140	39
Триадика	42741	39462	38562	165	65	425	245
Икономически активни лица	32801	30412	29773	114	39	310	176
Икономически активни - заети	30598	28413	27827	107	36	287	156
Икономически активни - безработни	2203	1999	1946	7	3	23	20
Икономически неактивни лица	9940	9050	8789	51	26	115	69
Красна поляна	40549	36477	29798	186	5864	238	391
Икономически активни лица	27513	25114	21935	109	2682	193	195
Икономически активни - заети	24792	22681	20219	101	1996	182	183
Икономически активни - безработни	2721	2433	1716	8	686	11	12
Икономически неактивни лица	13036	11363	7863	77	3182	45	196
Илинден	23280	21101	20434	93	245	226	103
Икономически активни лица	17579	16024	15612	82	88	166	76
Икономически активни - заети	16094	14667	14284	78	79	157	69
Икономически активни - безработни	1485	1357	1328	4	9	9	7
Икономически неактивни лица	5701	5077	4822	11	157	60	27
Надежда	48376	44186	42877	258	220	702	129
Икономически активни лица	35852	32902	31968	194	121	528	91
Икономически активни - заети	32522	29885	29030	176	102	499	78
Икономически активни - безработни	3330	3017	2938	18	19	29	13
Икономически неактивни лица	12524	11284	10909	64	99	174	38
Искър	47060	42382	41443	241	267	258	173
Икономически активни лица	35401	32156	31454	198	181	206	117
Икономически активни - заети	32511	29558	28959	174	129	195	101

Икономически активни - безработни	2890	2598	2495	24	52	11	16
Икономически неактивни лица	11659	10226	9989	43	86	52	56
Младост	74073	68396	67211	321	175	517	172
Икономически активни лица	57716	53466	52554	249	118	406	139
Икономически активни - заети	53591	49671	48825	229	104	382	131
Икономически активни - безработни	4125	3795	3729	20	14	24	8
Икономически неактивни лица	16357	14930	14657	72	57	111	33
Студентски	63423	58729	57321	659	86	384	279
Икономически активни лица	26922	25026	24468	232	33	199	94
Икономически активни - заети	24389	22714	22222	200	32	180	80
Икономически активни - безработни	2533	2312	2246	32		19	
Икономически неактивни лица	36501	33703	32853	427		185	
Витоша	43759	40516	39559	238	182	407	130
Икономически активни лица	33037	30691	29985	175	128	306	97
Икономически активни - заети	30678	28519	27881	159	100	292	87
Икономически активни - безработни	2359	2172	2104	16	28	14	10
Икономически неактивни лица	10722	9825	9574	63	54	101	33
Овча купел	41664	38661	37990	183	136	271	81
Икономически активни лица	31378	29124	28628	151	87	194	64
Икономически активни - заети	28827	26817	26381	135	66	177	58
Икономически активни - безработни	2551	2307	2247	16	21	17	6
Икономически неактивни лица	10286	9537	9362	32	49	77	17
Люлин	83575	77859	73985	449	2570	595	260
Икономически активни лица	61809	57648	55102	348	1576	424	198
Икономически активни - заети	55718	52015	50022	318	1119	386	170
Икономически активни - безработни	6091	5633	5080	30	457	38	28
Икономически неактивни лица	21766	20211	18883	101	994	171	62
Връбница	36242	32295	31108	209	582	216	180
Икономически активни лица	26289	23680	22936	161	329	158	96
Икономически активни - заети	23691	21368	20757	153	245	136	77
Икономически активни - безработни	2598	2312	2179	8	84	22	19

безработни							
Икономически неактивни лица	9953	8615	8172	48	253	58	84
Нови Искър	20291	19034	18650	116	163	61	44
Икономически активни лица	13760	12888	12658	64	93	39	34
Икономически активни - заети	12419	11631	11441	58	66	34	32
Икономически активни - безработни	1341	1257	1217	6	27		
Икономически неактивни лица	6531	6146	5992	52	70		
Кремиковци	16649	14678	13667	446	411	84	70
Икономически активни лица	11180	9958	9342	297	216	55	48
Икономически активни - заети	9657	8672	8203	242	139	46	42
Икономически активни - безработни	1523	1286	1139	55	77	9	6
Икономически неактивни лица	5469	4720	4325	149	195	29	22
Панчарево	19734	18092	17792	80	119	72	29
Икономически активни лица	14199	13033	12825	60	75	58	15
Икономически активни - заети	12886	11852	11679	54	61	47	11
Икономически активни - безработни	1313	1181	1146	6	14	11	4
Икономически неактивни лица	5535	5059	4967	20	44	14	14
Банкя	8434	7766	7620	53	34	47	12
Икономически активни лица	6001	5540	5447	34	19	36	4
Икономически активни - заети	5431	5022	4946	25	17	30	4
Икономически активни - безработни	570	518	501	9			
Икономически неактивни лица	2433	2226	2173	19			8

Таблица 15

НАСЕЛЕНИЕ НА 7 И ПОВЕЧЕ ГОДИНИ ПО ЕТНИЧЕСКА ГРУПА И СТЕПЕН НА ЗАВЪРШЕНО ОБРАЗОВАНИЕ

(Брой)

Райони Етническа група	Общо	Степен на завършено образование				Никога не посещавали училище	Деце ¹	
		висше	средно	основно	незавършено начално			
Общо за страната	6891177	1348650	2990424	2E+06	536686	328803	80963	14303
<i>Отговорили</i>	<i>6280897</i>	<i>1E+06</i>	<i>3E+06</i>	<i>1E+06</i>	<i>473349</i>	<i>284546</i>	<i>69093</i>	<i>12080</i>
Българска	5370566	1222511	2552240	1084290	300089	181777	21830	7829
Турска	546119	22326	141359	234851	85331	41173	19623	1456
Ромска	276763	948	18948	97544	80779	49993	26154	2397
Друга	47604	14547	20130	8224	2589	1505	550	59
Не се самоопределят	39845	3356	10504	10051	4561	10098	936	339
София (столица)	1291591	445058	542051	134237	39308	42612	3263	85062
<i>Отговорили</i>	<i>1178331</i>	<i>415948</i>	<i>494787</i>	<i>119342</i>	<i>34658</i>	<i>37412</i>	<i>2758</i>	<i>73426</i>
Българска	1136433	408107	484804	110367	30619	33080	1305	68151
Турска	6526	1346	2766	1396	337	260	49	372
Ромска	18284	163	2018	6370	3292	2431	1315	2695
Друга	9848	5064	3560	537	145	218	33	291
Не се самоопределят	7240	1268	1639	672	265	1423	56	1917
Средец	32423	16778	11307	1468	563	984	17	1306
<i>Отговорили</i>	<i>30643</i>	<i>15999</i>	<i>10593</i>	<i>1398</i>	<i>546</i>	<i>926</i>	<i>17</i>	<i>1164</i>
Българска	29763	15705	10378	1334	488	692	15	1151
Турска	146	21	80	22	10	9		
Ромска	126	4	13	18	29	62	-	-
Друга	352	204	92	8	11	30	-	7
Не се самоопределят	256	65	30	16	8	133		
Красно село	83552	41082	27382	5270	1827	2694	58	5239
<i>Отговорили</i>	<i>78320</i>	<i>38944</i>	<i>25568</i>	<i>4915</i>	<i>1716</i>	<i>2496</i>	<i>55</i>	<i>4626</i>
Българска	76692	38275	25169	4822	1692	2112	50	4572
Турска	267	80	122	38		8		
Ромска	43	6	13	13		6		
Друга	797	507	212	37	11	11	-	19
Не се самоопределят	521	76	52	5	4	359	3	22

Възраждане	37303	14756	14076	3373	1082	1474	88	2454
<i>Отговорили</i>	<i>33083</i>	<i>13473</i>	<i>12492</i>	<i>2822</i>	<i>926</i>	<i>1266</i>	<i>62</i>	<i>2042</i>
Българска	31559	13141	12183	2586	800	858	41	1950
Турска	186	33	50	64	18	7		
Ромска	367	8	38	123	96	34	17	51
Друга	483	246	179	33	9	4		
Не се самоопределят	488	45	42	16	3	363		
Оборище	31060	15153	11090	1743	582	950	13	1529
<i>Отговорили</i>	<i>28471</i>	<i>14018</i>	<i>10140</i>	<i>1562</i>	<i>518</i>			<i>1349</i>
Българска	27502	13710	9924	1532	503	595	9	1229
Турска	93	17	63	11	-		-	
Ромска	33		8	5	11	3		3
Друга	393	242	119	10				
Не се самоопределят	450		26	4		268		101
Сердика	46949	13333	20531	6016	1791	1732	281	3265
<i>Отговорили</i>	<i>41564</i>	<i>12324</i>	<i>18185</i>	<i>5075</i>	<i>1516</i>	<i>1439</i>	<i>233</i>	<i>2792</i>
Българска	39598	12086	17814	4738	1293	1232	134	2301
Турска	438	48	111	151	51	32	12	33
Ромска	684	3	72	141	155	139	84	90
Друга	275	125	109	17	4			9
Не се самоопределят	569	62	79	28	13			359
Подуяне	76672	20624	36486	9011	2383	2664	85	5419
<i>Отговорили</i>	<i>68858</i>	<i>19116</i>	<i>32916</i>	<i>7879</i>	<i>2056</i>	<i>2231</i>	<i>73</i>	<i>4587</i>
Българска	67207	18858	32465	7577	1937	2166	58	4146
Турска	361	45	159	104	19	16		17
Ромска	431	8	67	165	94	42		41
Друга	370	172	155	26			-	11
Не се самоопределят	489	33	70	7			-	372
Слатина	66702	26083	23615	7014	2264	2317	188	5221
<i>Отговорили</i>	<i>58373</i>	<i>24304</i>	<i>20926</i>	<i>5327</i>	<i>1683</i>	<i>1780</i>	<i>101</i>	<i>4252</i>
Българска	56274	23849	20400	4960	1541	1686	76	3762
Турска	292	64	158	45	7	10	-	8
Ромска	522	6	83	207	89	51	17	69
Друга	435	277	132	14			-	6
Не се самоопределят	850	108	153	101			8	407

Изгрев	30896	15863	9556	1872	648	832	16	2109
<i>Отговорили</i>	27968	14630	8481	1650	589			1864
Българска	27224	14305	8349	1620	586	735	12	1617
Турска	103	45	40	13			-	3
Ромска	12			6		-		-
Друга	323	229	75	8				5
Не се самоопределят	306			3	-	-	-	239
Лозенец	53080	26451	17883	2824	1139	1432	35	3316
<i>Отговорили</i>	49234	24891	16382	2649	1050	1273		
Българска	48108	24350	15969	2593	1028	1244	25	2899
Турска	308	92	170	21	5	7	3	10
Ромска	37	8	9	7	3			4
Друга	623	361	188	21	11			27
Не се самоопределят	158	80	46	7	3	7	-	15
Триадница	63451	31621	20162	4065	1470	1840	45	4248
<i>Отговорили</i>	58368	29512	18438	3703	1344	1639	38	3694
Българска	57177	28918	18070	3608	1314	1604	27	3636
Турска	206		59	32	8	14		16
Ромска	76		26	28	8	3	4	
Друга	593	367	170	21	9	7		
Не се самоопределят	316	150	113	14	5	11	3	20
Красна поляна	58234	15773	21084	9284	3607	2807	917	4762
<i>Отговорили</i>	52208	14823	19384	7869	2999	2393	763	3977
Българска	42653	14569	18375	4458	1268	1251	156	2576
Турска	207	39	87	47	13	4	3	14
Ромска	8474	22	710	3163	1627	1064	591	1297
Друга	322	156	127	21	3	7	-	8
Не се самоопределят	552	37	85	180	88	67	13	82
Илинден	33236	11337	14653	3161	911	1080	105	1989
<i>Отговорили</i>	29955	10422	13106	2847	802	950	102	1726
Българска	28993	10234	12843	2717	697	866	31	1605
Турска	110	29	42	29	4	4	-	2
Ромска	413	4	23	64	95	61	67	99
Друга	296	116	130	22		10		12
Не се самоопределят	143	39	68	15		9		8
Надежда	67905	17155	33421	8485	2192	2244	136	4272

<i>Отговорили</i>	61929	16097	30524	7607	1957	1962	121	3661
Българска	60240	15789	29844	7301	1869	1851	63	3523
Турска	314	62	127	69	15	20	-	21
Ромска	312	7	40	109	37	32	42	45
Друга	896	206	448	99	21	50	12	60
Не се самоопределят	167	33	65	29	15	9	4	12
Искър	63248	18975	28684	7315	1896	2064	120	4194
<i>Отговорили</i>	56617	17617	25646	6331	1615	1782	97	3529
Българска	55408	17307	25223	6116	1520	1726	68	3448
Турска	284	73	111	62	13	8	-	17
Ромска	374	10	70	115	69	39		
Друга	327	173	138	11	-	2	-	3
Не се самоопределят	224	54	104	27	13	7		
Младост	102899	42577	38998	8415	2457	3165	77	7210
<i>Отговорили</i>	94720	39874	35767	7660	2212	2849	66	6292
Българска	93160	39192	35294	7466	2161	2814	50	6183
Турска	375	132	135	59	9	8	4	28
Ромска	220	11	41	90	34	15	9	20
Друга	720	447	218	27	5	7		
Не се самоопределят	245	92	79	18	3	5		
Студентски	71961	21027	44087	2697	700	910	39	2501
<i>Отговорили</i>	66672	19512	40918	2482	653	822	34	2251
Българска	65142	19033	40055	2393	629	798	25	2209
Турска	687	193	436	34	4	6		
Ромска	105	9	30	25	11	11	7	12
Друга	444	207	198	18	4	7	-	10
Не се самоопределят	294	70	199	12	5	-		
Витоша	61467	23690	22438	6435	1799	2204	59	4842
<i>Отговорили</i>	56577	22153	20717	5939	1611	1946		
Българска	55372	21708	20367	5724	1563	1895	43	4072
Турска	275	55	100	77	12	14		
Ромска	226	4	52	102	23	14	9	22
Друга	528	314	143	22	9	17		
Не се самоопределят	176	72	55	14	4	6	-	25
Овча купел	54417	18302	23674	5622	1504	1647	71	3597
<i>Отговорили</i>	50275	17199	21793	5175	1386			3174
Българска	49447	16950	21521	5012	1347	1444	55	3118

Турска	219	47	75	58	9			23
Ромска	186	7	31	75	22	23	12	16
Друга	321	165	118	20	8	4	-	6
Не се самоопределят	102	30	48	10	-			11
Люлин	114813	31735	52662	13824	3864	4205	477	8046
<i>Отговорили</i>	<i>106697</i>	<i>29980</i>	<i>48927</i>	<i>12824</i>	<i>3553</i>	<i>3840</i>	<i>449</i>	<i>7124</i>
Българска	101258	29430	47853	11278	2977	3182	117	6421
Турска	550	114	224	119	28	20	7	38
Ромска	3789	22	384	1327	523	597	316	620
Друга	759	334	332	49	9	14	5	16
Не се самоопределят	341	80	134	51	16	27	4	29
Връбница	47969	9716	24072	7246	1860	1748	112	3215
<i>Отговорили</i>	<i>42583</i>	<i>8912</i>	<i>21478</i>	<i>6248</i>	<i>1643</i>	<i>1517</i>	<i>92</i>	<i>2693</i>
Българска	40974	8735	21050	5819	1439	1355	58	2518
Турска	262	61	95	49	14	16		
Ромска	802	7	114	279	154	108	30	110
Друга	264	87	135	22	4	9		
Не се самоопределят	281	22	84	79	32	29		
Нови Искър	28991	3225	14952	6385	1426	1072	120	1811
<i>Отговорили</i>	<i>27168</i>	<i>3047</i>	<i>14024</i>	<i>6006</i>	<i>1341</i>	<i>990</i>	<i>109</i>	<i>1651</i>
Българска	26634	3016	13874	5883	1266	929	81	1585
Турска	134		51	49	20	5		7
Ромска	235	3	31	61	53	32	25	30
Друга	67	21	37	6				-
Не се самоопределят	98		31	7				29
Кремиковци	23641	1895	11973	5475	1383	1032	139	1744
<i>Отговорили</i>	<i>20782</i>	<i>1775</i>	<i>10741</i>	<i>4719</i>	<i>1156</i>	<i>856</i>	<i>107</i>	<i>1428</i>
Българска	19425	1731	10310	4335	979	733	66	1271
Турска	547	14	212	182	56	35	6	42
Ромска	606	7	119	168	113	79	33	87
Друга	102		56	15	3	2		4
Не се самоопределят	102		44	19	5	7		24
Панчарево	28586	4848	13747	5424	1411	1096	54	2006
<i>Отговорили</i>	<i>26132</i>	<i>4493</i>	<i>12584</i>	<i>4984</i>	<i>1281</i>	<i>987</i>	<i>43</i>	<i>1760</i>
Българска	25690	4430	12465	4876	1239	948	36	1696
Турска	98	3	39	35	6	6	-	9
Ромска	170		33	62	33	13		26

Друга	93	48	33	5	3	1	-	3
Не се самоопределят	81		14	6	-	19		26
Баня	12136	3059	5518	1813	549	419	11	767
<i>Отговорили</i>	<i>11134</i>	<i>2833</i>	<i>5057</i>	<i>1671</i>	<i>505</i>	<i>377</i>		
Българска	10933	2786	5009	1619	483	364	9	663
Турска	64	3	20	26	8	3		
Ромска	41		9	17	10		-	3
Друга	65	39	16	5			-	
Не се самоопределят	31		3	4		8	-	11

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов**, Румен. Комуналният капитализъм. Размерност и едри щрихи. Капитализъм без капитал. Допирът с външния свят. София, Фондация „Българска наука и култура“, 2007.
- Безуглова**, Надежда. Культурният поворот : смена парадигм. // Полигнозис, 2011, № 1, 93 – 105.
- Блауг**, Марк. Экономическая теория использования пространства и классическая теория размещения производства.
http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=school&links=./school/firm/lectures/firm12.txt&name=firm&img=lectures.jpg
- Булев**, Тодор арх. Градът – вечният пазар на цивилизацията, пазарът – вечният двигател на града (доклад пред XIX конгрес на Международния съюз на архитектите – Истанбул, 2005)
- Василева**, Анета, Емилия Кълева. Българският постсоциалистически град: трансформация на публичното пространство, глобализация и идентичност. Критика и хуманизъм, 2013, кн. 42, № 1 – 2.
- Василева**, Анета, Емилия Кълева. Българският постсоциалистически град: трансформация на публичното пространство, глобализация и идентичност. Критика и хуманизъм, 2013, кн. 42, № 1 – 2.
- Везенков**, Александър. Урбанизацията в комунистическа България. Доклад пред семинар, организиран от Центъра за либерални стратегии, 2010 г.
- Глазичев**, В. Л. Съгласование регионалните, националните и градските стратегии пространствено развитие и роли на градовете. Доклад на пленарно заседание II Откритото градостроително форум 28 февруари 2008 г., Новосибирск.
- Гочева**, Д. Достъпът до култура в крайните квартали на София <http://www.cross.bg/sofiya-kylytymy-kylytyrata-1483575.html#ixzz43cUhuCht>
- Грекова**, Майя. Ромите в София: от изолация към интеграция? София, Изток-Запад, 2008.
- Деведжиев**, Марин. От урбанизация – към геоурбанизация. // Геополитика, С: Българско геополитическо дружество, 2008 г., № 3, 1 – 80.
- Докова** Соня, К. Петров, Н. Цонков, Геоикономика и регионално развитие, УИ „Стопанство“, София 2009, с. 195;
- Занадворов**, Владимир, Ирина Ильина. Теория на економика на града, Москва: Изд. дом ВШЭ, 1999.
<<http://ecsocman.hse.ru/text/19157651/>>
- Захариев**, Боян. Взривяването на града: формиране на нова пространствена периферност в София през призмата на някои урбанистични идеи на Анри Льофевр. // Критика и хуманизъм, кн. 42, № 1 – 2, 2013.
- Илиева** Надежда, Венета Лобутова, Пространствена сегрегация–същност, фактори, основни характеристики, Проблеми на географията, кн. 1-2, БАН 2015.
- Йовчева**, Миряна. Реалността на „свиващите се градове“. Международна юбилейна научно-приложна конференция УАСГ, 2012. http://uacg.bg/filebank/att_6874.pdf
- Кадинев**, Бойко. Градим нови панели. // Монитор, 9 февруари 2009.
- Казаларска**, Светла. От града на мечтите до града на фонтаните: образи на новата българска мечта. // Критика и хуманизъм, 2013, кн. 42, № 1 – 2.
- Канна**, Параг. Отвъд границите на градовете. // Либерален преглед, <http://www.librev.com/2013>. Есе от книгата му The Second World, 2008 г.
- Карастоянов** Ст., Петър Петров, „Съвременна структура на географските науки“, годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ГГФ, книга 2 – география, том 87, 1995 г. с. 7 – 20;
- Карастоянов** Ст., Петър Петров. Съвременна структура на географските науки. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ГГФ, книга 2 – география, том 87, 1995 г. с. 7 – 20;
- Карастоянов** Ст. Същност и значение на политическата регионалистика. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ГГФ, книга 2 – география, том 103, 2012 г. с. 19 – 32;
- Карастоянов** Ст. Политическа география, геополитика, геостратегия. УИ „Св. Климент Охридски“ 2008 г.
- Ковачев**, Атанас. Зелената система на София. Урбанистични аспекти. Pensoft, 2005, с. 103.
- Коган**, Л. Б., В. В. Покшишевский. Урбанизация. Большая советская энциклопедия, т. 27, М., 1977 г. Лондон-Ливърпул, английски мегалополис
- Маркузе**, Херберт. Политически предговор (1966), Ерос и цивилизация, ИК Христо Ботев, София 1993,
- Марчева**, Илияна. Проблемите на модернизацията при социализма: индустриализацията на България. – В: Изследвания по история на социализма в България, 1944 – 1989, т. 2, 2010.
- Механджиев**, Димитър, Илияна Овчарова. Изоставените пространства на постиндустриалния град – (културен) начин на употреба. // Критика и хуманизъм, 2013, кн. 42, № 1 – 2.
- Младенов**, Чавдар, Емил Димитров. Същност и изяви на съвременния урбанизационен процес в света. // География, № 5, 2010, с. 34-43, Географски институт на БАН.

- Мямлин** А. П. Фактор пространства в экономике: историографический анализ // Проблемы современной экономики, 2013, т. 46, № 2, с. 310 – 315 <<http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=4599>>
- Павлов** Ю. В. Фракталы как инструмент территориального планирования агломерационных систем. // Фундаментальные исследования/Экономические науки, 2013, № 10 (часть 10).
- Паунова-Мурджева**, Светлана. (Пре)създаване на столицата: Социокултурно изследване върху градоустройствените практики на София след Освобождението. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2001.
- Петров**, Светослав. Территориалното устройство на столицата и софийски регион. // Геополитика, № 2, 2011. <http://geopolitica.eu/2011/broi22011/1067>
- Проданов**, Васил. Българските капитализми. В: Научни трудове на УНСС, том 3/2014
- Симагин**, Юрий. Контрурбанизация или исправление „перегибов“ прошлого? // Социологические исследования, № 10, 1994, с. 148 – 150.
- Станишев**, Георгий. София не може да се развива без градоустройствени концепции. Електронно издание „Гласове“, 7 май 2011. <<http://glasove.com/interviuta/14719-arh-georgiy-stanishev-sofiya-nemozhe-da-se-razviva-bez-gradoustroystveni-kontseptsii>>.
- Станоева**, Елица. Строежът на социалистическия град: егалитаризъм или монументализъм? // Критика и хуманизъм, кн. 42, № 1 – 2, 2013.
- Стародубровская**, Ирина, Д. Лободанова, Л. Борисова и А. Филюшина. Стратегии развития старопромышленных городов: международный опыт и перспективы в России. Под ред. И. Стародубровской, М: Института Гайдара, 2011, 248 с.
- Стойчев**, Косю. Сравнителен анализ между икономическите теории и географските концепции за развитие и организация на пространството. – В: Сборник от третиот конгрес на географите во Република Македонија, Македонско географско друштво, Скопје, 2005.
- Фукояма**, Франсис. Произход на политическия ред, Изток-Запад, София, 2015;
- Хаджун** Джанг (Haijun Zhang). 23 неща, които не се казват за капитализма, София, Изток-запад, 2015.
- Харви**, Дейвид. The right to the city. <https://newleftreview.org/II/53/david-harvey-the-right-to-the-city>
- Ценкова**, Искра. Оазис, заобиколен с реки. // Тема, № 5 (224), 06–12 февруари 2006. <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=60&aid=1627>
- Agarwal**, Pragma. Walter Christaller: Hierarchical Patterns of Urbanization. Center for Spatially Integrated Social Science. Ed. Donald Janelle, Santa Barbara, 2002. <www.csiss.org/classics>.
- Alonso**, W., Location and Land Use. Cambridge: Harvard University Press, 1964.
- Beckmann**, Martin J. On the distribution of urban rent and residential density. // Journal of Economic Theory, 1969, vol. 1, No 1, pp. 60 – 67.
- Berry**, B. J. L. Geographic aspects of the size and arrangement of urban centers : an examination of central place theory with an empirical test of the hypothesis of classes of central places. Washington, 1956.
- Berry**, Brian J. L. Cities as Systems within Systems of Cities. // Papers and Proceedings of the Regional Science Association, 1964, No 13, 147 – 163.
- Berry**, Brian J. L. Urbanization and counter urbanization. Sage Publications, 1976, 334 p.
- Binelli**, Mark. How Detroit Became the World Capital of Staring at Abandoned Old Buildings. [<http://www.nytimes.com/2012/11/11/magazine/how-detroit-became-the-world-capital-of-staring-at-abandoned-old-buildings.html?pagewanted=all>]
- Blaug**, Mark. Spatial economics and the classical theory of location. – In: Economic Theory in Retrospect. Chap. 14, 596-612, Cambridge University Press, Fifth Edition, 1996 г.
- Bluestone**, Barry and Bennett Harrison. The Deindustrialization of America. New York: Basic Books, 1982.
- Bontje**, Marco. Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. // GeoJournal, 2005, 61 (1), с. 13 – 21.
- Borja**, Jordi and Manuel Castells. Local and Global: Management of Cities in the Information Age, Routledge, 1997.
- Borts**, G. H., Jerome L. Stein. Economic Growth in Free Market. Columbia University Press, 1964, 235 p.
- Bunge Jr.**, William. Theoretical Geography. First Edition. Lund Studies in Geography Series C: General and Mathematical Geography, 1962.
- Burgess** Ernest W. The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. American Sociologist Society, Vol. 18, 1924.
- Champion**, Tony. The continuing urban-rural population movement in Britain: trends, patterns, significance // Espace, populations, sociétés, 2001, Vol. 19, No. 1-2, pp. 37 – 51.
- Chorley**, Richard, Peter Haggett. Models in Geography. Methuen Publishing Ltd., 1967, 816 с.
- Chorley**, Richard, Peter Haggett. Network Analysis in Geography. Hodder & Stoughton Educational; First American Edition edition, 1969, 362 с.
- Christaller**, W. Das Grundgerüst der räumlichen Ordnung in Europa. Die Systeme der europäischen zentralen Orte. // Frankfurter geographische Hefte, 1950, T. 24, No 1, ss. 10 – 19.
- Christaller**, Walter. Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. 1940; Raum theorie und Raumordnung. In: Archiv für Wirtschaftsplanung, Jg. 1, 1941, S. 116 – 35.

- Christaller**, Walter. Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena: Gustav Fischer, 1933. (Пълният текст на заглавието е: „Централните места в южната част на Германия. Икономическо-географско проучване на равномерността на разпространението и развитието на населените места с градските функции”).
- Clark**, Colin. Urban Population Densities. // Journal of the Royal Statistical Society, 1951, Series A (General), Vol. 114, No. 4, 490-496.
- Dixit**, A. K. The optimum factory town. Mimeo, M.I.T., 1972.
- Dunning**, John. Regions, Globalization and the Knowledge-Based Economy. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Evans**, Eric J. Thatcher and Thatcherism. Routledge, 1997.
- Florida** Richard L., The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life, Basic Books, 2002
- Florida**, R. Towards the learning region. Futures, 1995, Vol. 27, No 5, pp. 527 – 536.
- Friedman** Thomas, The World is Flat (1st ed.). Farrar, Straus and Giroux. 2005
- Friedmann**, John and Weaver, C. Territory and Function: The Evolution of Regional Planning. London: Edward Arnold, Ltd., and Berkeley, CA: University of California Press, 1979.
- Fujita**, Masahisa, Paul Krugman, and Anthony J. Venables. The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade, 1990,
- Garrison**, Roger W. Time and Money: The Macroeconomics of the Capital Structure. London:Routledge. 2001.
- Gerschenkron**, A. Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1962, p. 362.
- Gibson**, Campbell. Population of the 100 largest cities and other urban places in the united states: 1790 to 1990. Population Division. U.S. Bureau of the Census, 1998.
- Glazer**, Sidney. Detroit: A Study in Urban Development. 1965, New York: Bookman Associates, Inc.
- Gregory**, Derek, Ron Johnston, Geraldine Pratt and others. The dictionary of Human geography. 5th Edition, John Wiley & Sons, 2011, 1072 p.
- Hall**, Peter. Cities in system of cities: Adelaide, Australia and the World. A lecture by Prof. Sir Peter Hall, University of South Australia, 2009. <http://w3.unisa.edu.au/hawkecentre/events/2009events/PeterHall_presentation.pdf>
- Harris**, Chauncy and Edward Ullman. The Nature of Cities. // Building the Future City, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 1945, Vol. 242, pp 7 – 17.
- Harrison**, Paul. Inside the Inner City, Harmondsworth, Penguin, 1983.
- Hartshorn**, Truman and Peter Muller. Suburban Downtown and Transformation of Metropolitan Atlanta's Business Landscape. // Urban Geography No 10, 1989, p. 375.
- Hartshorne**, Richard. The Nature of Geography. Lancaster, Penn.: Association of American Geographers, 1939, 146 p.
- Harvey**, David. A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Harvey**, David. Explanation in Geography. L: Edward Arnold, 1969, 521 с.
- Harvey**, David. The Crisis of Capitalism. Лекция, изнесена на 26 април 2010 г. на конференцията на Кралската общност за насърчване на изкуството, производството и търговията (RSA) в Лондон.
- Harvey**, David. The right to the city. New Left Review, 2008, No 53, 23 – 40.
- Haushofer**, Karl. Bausteine zur Geopolitik. Berlin, Grunewald: Kurt Vowinkel, 1928.
- Hoover**, Edgar M. The Location of Economic Activity. McGraw Hill Book Company Inc., 1948.
- Howard**, Ebenezer. Garden Cities of To-morrow. London: S. Sonnenschein & Co., Ltd. 1902. (През 1946 книгата е преиздадена под редакцията на F. J. Osborn и с предговор на Lewis Mumford – и двамата емблема-тични имена в историята на урбанистиката).
- Hoyt**, Homer. The Structure of American Cities in the Post-War Era. // American Journal of Sociology, 1943, <http://www.duma.bg/node/53359>
- Hurd**, Richard M. Principles of City Land Values, 1903; The structure of cities. One of a series of lectures especially prepared for the Alexander Hamilton Institute. New York: Alexander Hamilton Institute.
- Isard**, Walter. Location and Space-economy: a General Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade, and Urban Structure. Cambridge: Published jointly by the Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and Wiley, 1956.
- Isard**, Walter. Methods of Regional Analysis. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1960, 784 с.; Introduction to Regional Science. N.J: Prentice-Hall, 1975.
- Kahn** Matthew E. Environmental and Urban Economics: Robert Moses: New York City's Master Builder? Greeneconomics.blogspot.com. May 6, 2007. Retrieved March 12, 2014.
- Kearsley**, G. (1983). Teaching urban geography: The Burgess model. // New Zealand Journal of Geography, No 75, pp. 10–13.
- Kooij**, P. Urbanization. What's in a name? // Patterns of European urbanization since 1500, 1981, pp. 33-47.
- Krugman**, Paul. Development, Geography, and Economic Theory. Massachusetts Institute of Technology, 1995.
- Krugman**, Paul. The Self-Organizing Economy. Cambridge, MA: Blackwell, 1996.
- Lefebvre**, H. The Social Production of Space. Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 1991, По Боян Захариев:.

- Lemke**, Thomas. Biopolitics: An Advanced Introduction, NYU Press, 2011.
- Lever**, William F. Deindustrialisation and the reality of the post-industrial city. // Urban Studies, 1991, Vol. 28, No 6, pp. 983 – 999.
- Logan**, John R. Harvey L. Molotch. Urban Fortunes: The Political Economy of Place. 1987, Berkley, University of California Press.
- Longa**, Remo Dalla. Urban Models and Public-Private Partnership. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2011, 270 p. 87 illus.
- Lösch**, August. Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel. Fischer, Jena 1940.
- Mayhew**, Susan. Oxford Dictionary of Geography (2nd edition). New York: Oxford University Press, 1997.
- Myrdal**, G. Economic Theory and Underdeveloped Regions. London: University, 1957, 168 p.
- Polanyi**, K. The Great Transformation. New York: Farrar & Rinehart, 1944.
- Pollard**, Jane S., Cheryl McEwan, Nina Laurie and Alison Stenning. Economic geography under postcolonial scrutiny. Transactions of the Institute of British Geographers, Vol. 34, № 2, 137 – 142, 2009.
- Ratzel**, Friedrich. Anthropogeographie – Die geographische Verbreitung des Menschen. 1882–1891; Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. 1897; Die Erde und das Leben, 1902.
- Ravenstein** Ernst Georg. The laws of migration. London, 1876.
- Schaefer**, Fred Kurt. Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. Annals of the Association of American Geographers, 1953, Vol. 43.
- Schetke**, Sophie, Dagmar Haase. Multi-Criteria Assessment of Socio-Environmental Aspects in Shrinking Cities. Experiences from Eastern Germany. // Environmental Impact Assessment Review, 2007, No 28, 484 – 485.
- Sen** Amartya. Development as freedom. Alfred A. Knopf, New York, 1999.
- Solow**, Robert. A Contribution to the Theory of Economic Growth. // Quarterly Journal of Economics Vol. 70, No 1, 1956, pp. 65–94.
- Thünen** von, Johann. Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie, oder Untersuchungen über den Einfluss, den die Getreidepreise der Reichtum des Bodens und die Abgaben auf den Ackerbau ausüben. Hamburg, 1826
- Ullman**, Edward. A Theory of Location for Cities. // American Journal of Sociology, 1941, Vol. XLVI, pp. 853 – 864.
- Valavanis**, S. Losch on Location. // American Economic Review, 1955, No 45, pp. 637 – 644. Vol. 48, No. 4, pp. 475-481.
- Wichmann**, T., Types of shrinking cities – Introductory Notes on a Global Issue. Lecture, International Symposium „Coping with city shrinkage and demographic change – Lessons from around the globe“, Dresden, 30 – 31 March 2006

Други източници:

Програми, официални документи

Доклад на Световната банка 1996 г., From plan to market, <http://www-wds.worldbank.org/external/default>

Интегриран план за градско възстановяване и развитие на град София.

Националната концепция за пространствено развитие за периода 2013 – 2025

Съкратен доклад за изменение на общия устройствен план на Столична община, 2009.

*

Cities of tomorrow Challenges, visions, ways forward, European Commission, Directorate General for Regional Policy, Unit C.2 – Urban Development, Territorial Cohesion, European Union, 2011

Economic modeling: <http://www.economicmodeling.com/2009/09/09/data-spotlight-using-shift-share-for-regional-analysis>

LUDA: Large Urban Distressed Areas” project – Research funded by the European Commission, EVK4-CT2002-00081. Програмата CoSGOP на ЕС е теоретична основа за анализ на реконструктивните процеси в големи проблемни области градските в европейските градове в този проект.

Providing Urban Amenities to Rural Areas/PURA – национална стратегия за развитие на селските райони в Индия, инициатива на федералното правителство.

United Nations Department of Economic and Social Affairs/Population Division, World Urbanization Prospects.

World Bank, <http://www-wds.worldbank.org/external/default>

Речници, печатни и електронни медии, сайтове на институции и библиотеки

Мегаенциклопедия Кирилла и Мефодия, <http://www.megabook.ru>.

Руините на София, Стотици опасни сгради убийци дебнат столичани, Деси Велева, 26 април 2013,
<http://www.duma.bg/node/53359>

*

Barron's Business Dictionary.

Detroit Enterprise-grade data for every neighborhood and city in the U.S.

<http://www.neighborhoodscout.com/mi/detroit/crime/>

Free Merriam-Webster Dictionary.

Gotham Gazette, 2008, интернет ресурс.

Harlem's Shifting Population. Gotham Gazette. The Citizens Union Foundation. August 27, 2008. Retrieved June 9, 2011

World Factbook, Central Intelligence Agency, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html>

Helmholtz-Centre for Environmental Research – UFZ.

https://www.ufz.de/export/data/global/29220_ufz_report_1_2011_leipzig

International Encyclopedia of Human Geography.

Local Area Unemployment Statistics; Unemployment Rates for the 50 Largest Cities. U.S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics (April 19, 2013)

Matt Fellowes, <http://www.brookings.edu/research/reports/2006/07/poverty-fellowes> (данните за САЩ, 2015).

Oxford Dictionary of Geography.

Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects.

Table 708. U.S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States: 2012. U.S. Census Bureau (April 19, 2013)

The African Development Bank Group. Urbanization in Africa. 2012, интернет ресурс.

The Detroit News (February 21, 2013) <<http://www.detroitnews.com/article/20130221/metro01/302210375>>

The Economic Redevelopment of Harlem, PhD Thesis of Eldad Gothelf, submitted to Columbia University 2004.

U.S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States: 2012. <http://us-city.census.okfn.org/faq/>

U.S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics (April 19, 2013) Local Area Unemployment Statistics; Unemployment Rates for the 50 Largest Cities.

Website на реурбанизиращия се канадски регион Ватерлоо, <http://www.regionofwaterloo.ca/en/index.asp>.

Weekly demoscope, <http://demoscope.ru/weekly/2012/0535/gazeta043.php>

[www.http://shrinkingcities.com/353.0.html](http://www.shrinkingcities.com/353.0.html)